

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΠΜΣ “ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ”**

**«Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ
ΠΡΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ, ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

ΤΣΟΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΜ (145\200927)

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
Κ. ΤΣΑΜΠΟΥΚΟΥ - ΣΚΑΝΑΒΗ**
Τμήμα Περιβάλλοντος Πανεπιστήμιο Αιγαίου

**ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΑ (ΠΔ 407/80)
ΒΑΣΩ ΠΕΤΡΕΝΙΤΗ**

Μυτιλήνη Οκτώβριος 2010

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
1. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΑ	9
1.1 ‘‘ΑΟΡΑΤΗ’’ ΑΓΡΟΤΙΣΣΑ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	9
1.2 Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΡΟΛΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Ο ΕΜΦΥΛΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	13
1.2.1 Έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας.....	24
1.2.2 Έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας ανάλογα με το καλλιεργητικό σύστημα ή γυναίκες και ανδρικές καλλιέργειες	29
1.3 ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....	33
1.4 Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ.....	42
2. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ	50
2.1 ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΒΙΩΣΙΜΗ ΓΕΩΡΓΙΑ	50
2.2 ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	54
2.2.1 Η βιώσιμη γεωργία ως κοινωνικό κίνημα.....	54
2.2.2 Κίνητρα, τάσεις και παράγοντες που συντελούν στην συμμετοχή των γυναικών στο κίνημα της βιώσιμης γεωργίας.....	58
2.3 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	64
2.3.1 Διαχείριση της αγροτικής βιοποικιλότητας μέσω των μεικτών καλλιεργητικών συστημάτων των αγροτισσών.....	67
2.4 Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	77
3. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	85
3.1 Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	85
3.2 ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΓΙΑ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	93
3.3 ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	97
4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	111
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	118
ABSTRACT	119
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΝΑΦΟΡΕΣ	120

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αυτή η μεταπτυχιακή εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών “Γεωργία και Περιβάλλον”, του Τμήματος Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στην καθηγήτριά μου κ. Κωνσταντίνα Τσαμπούκου–Σκαναβή, για την ανάθεση και την καθοδήγησή της κατά την εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου εργασίας, αλλά και για το γνωστικό υπόβαθρο που μου παρείχε κατά την διάρκεια των σπουδών μου. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την διδάκτορα κ. Βάσω Πετρενίτη, για την συνεχή βοήθειά της κατά την εκπόνηση της εργασίας μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και τους φίλους μου για την υποστήριξη και την συμπαράστασή τους καθ’ όλη την διάρκεια της μεταπτυχιακής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το σύγχρονο μοντέλο αγροτικής ανάπτυξης έχει παγκοσμίως στηριχθεί στην εξάρτηση σε τεράστιες εισροές φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων για την διατήρηση της αγροτικής παραγωγής, δεδομένων της συνεχόμενης αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού και της περιορισμένης καλλιεργήσιμης γης. Οι συμβατικές αυτές καλλιεργητικές πρακτικές είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον με την αυξανόμενη εξάντληση των φυσικών πόρων, την διάβρωση και υποβάθμιση των εδαφών, την υδατική ρύπανση και την δραματική μείωση των υδατικών αποθεμάτων (Allahyari 2008).

Ωστόσο υπάρχει μια αυξανόμενη παγκόσμια συνειδητοποίηση της κρισιμότητας της διασφάλισης της βιοποικιλότητας του πλανήτη για την αγροτική παραγωγή, την διατροφική ασφάλεια και την διατήρηση του περιβάλλοντος. Οι γενετικοί πόροι, εξαιτίας της ποικιλότητάς τους, αποτελούν τον θεμελιώδη λίθο της βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς προσφέρουν το απαραίτητο πλαίσιο για την προσαρμογή στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον και τις νέες προκλήσεις, όπως η κλιματική αλλαγή και η αυξανόμενη πίεση του πληθυσμού στους διαθέσιμους φυσικούς πόρους (Gladis 2003). Πολλοί αγρότες, ιδιαίτερα σε οικοθέσεις όπου δεν αποδίδουν οι υψηλά αποδοτικές ποικιλίες φυτικού και ζωικού κεφαλαίου, βασίζονται σε μια ευρεία ποικιλία φυτικών και ζωικών τύπων. Εν τούτοις, η ποικιλότητα αυτή εξαφανίζεται με ανησυχητικούς ρυθμούς και το 75% της σημερινής τροφής προέρχεται μόνο από δώδεκα φυτικά και πέντε ζωικά είδη. Μόνο τα 200 από τα 10 χιλ. εδώδιμα φυτικά είδη χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους και μόνο τρία είδη, το ρύζι, το καλαμπόκι και το σιτάρι συνεισφέρουν το 60% των πρωτεϊνών που λαμβάνουν οι άνθρωποι από τα φυτά. Από το 1900, οι αγρότες έχουν αντικαταστήσει τις καλά προσαρμοσμένες γηγενείς καλλιεργήσιμες ποικιλίες με γενετικά ομοιόμορφες, υψηλά αποδοτικές ποικιλίες, με αποτέλεσμα τα μικρής κλίμακας διαφοροποιημένα συστήματα παραγωγής τροφής που διατηρούν τους φυτικούς και ζωικούς τύπους να έχουν συρρικνωθεί. Η γενετική διάβρωση αποτελεί μια από τις πιο ανησυχητικές απειλές της παγκόσμιας διατροφικής ασφάλειας. Η βιοποικιλότητα είναι ο δείκτης της ποιότητας ζωής των ανθρώπων, και ο κίνδυνος της απώλειας των ειδών (Groombridge & Jenkins 2002), υπονομεύει την αίσθηση της βιώσιμης ανάπτυξης,

περιορίζει τις μελλοντικές επιλογές και ληστεύει από την ανθρωπότητα την πιο κρίσιμη βάση πόρων για την επιβίωσή της (Lambrou & Laub 2006).

Για τον περιορισμό αυτής της απώλειας, άμεση επίπτωση της οποίας είναι η καταστροφή των φυσικών ενδιαιτημάτων, οι διάφορες τεχνικές διαχείρισης της γης στα πλαίσια της γεωργίας θα πρέπει να προσαρμοστούν έτσι ώστε να οδηγούν στην αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας ενώ παράλληλα να διατηρούν ότι έχει απομείνει από την άγρια βιοποικιλότητα. Οι αγροτικές πολιτικές των κρατών θα πρέπει να αλλάξουν και επιπλέον απαιτείται περαιτέρω δράση από διάφορους τομείς στις περιοχές της έρευνας, της δημόσιας εκπαίδευσης, της ανάπτυξης της αγοράς, της δημιουργίας πρωτοβουλιών, της εφαρμογής τοπικών προγραμμάτων και της επένδυσης στην αγροοικολογία. Για την αντιμετώπιση της “διάβρωσης” της γενετικής ποικιλότητας, ο Thrupp (2000) προτείνει την διαφοροποίηση της βιώσιμης γεωργίας, την χρήση συμμετοχικών προσεγγίσεων και την οικοδόμηση συμπληρωματικότητας μεταξύ της αγροτικής βιοποικιλότητας και της διατήρησης των βιοτόπων στις διάφορες πολιτικές (Lambrou & Laub 2006).

Η βιώσιμη γεωργία είναι μια φιλοσοφία που βασίζεται σε ανθρώπινους στόχους και στην κατανόηση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων που έχουν οι δραστηριότητές μας στο περιβάλλον και τα άλλα είδη. Έννοιες όπως η γνώση, η πληροφορία, η διαχείριση, οι δεξιότητες, οι τεχνολογίες και οι συμπεριφορές πρόκειται να διαδραματίσουν έναν κρίσιμο ρόλο στο σύστημα της βιώσιμης γεωργίας, καθώς έρχονται να αντικαταστήσουν τις συμβατικές εισροές του μοντέλου της γεωργίας που ίσχυε έως σήμερα (Allahyari 2008).

Οι αντιλήψεις και οι δράσεις προς την βιωσιμότητα της γεωργίας εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το υλικό και πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο ανήκουν τα εμπλεκόμενα μέρη. Υπάρχει μια αυξανόμενη συναίνεση πως η βιωσιμότητα ενσωματώνει τρεις επιταγές: περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική (Karami & Mansoorabadi 2008). Βέβαια ο κάθε εμπλεκόμενος σχετίζεται διαφορετικά με αυτές τις τρεις επιταγές (Gale & Cordray 1994), ανάλογα με την κοινωνική και γεωγραφική του τοποθέτηση. Αν πρέπει να κινηθούμε προς μια περισσότερο βιώσιμη γεωργία, είναι πολύ κρίσιμο τα διάφορα μοντέλα της να ενσωματώνουν τους κατά τόπους διαφορετικούς τρόπους που οι εμπλεκόμενοι ορίζουν και

αντιδρούν σχετικά με τις προαναφερθείσες επιταγές. Το φύλο αποτελεί έναν σημαντικό καθοριστικό παράγοντα της γεωγραφικής τοποθεσίας, αν και ποτέ δεν παίζει ανεξάρτητο ρόλο από τους υπόλοιπους παράγοντες όπως φυλή ή εθνικότητα, κοινωνική τάξη και γεωγραφική τοποθεσία (Chiappe & Butler 1998).

Οι διάφορες ιδεολογίες συχνά επηρεάζουν τον τρόπο που οι διατάξεις της βιωσιμότητας σχετίζονται με το φύλο. Εξαιτίας της μοναδικής ικανότητας των γυναικών να γεννούν, αντιμετωπίζονται συχνά ως ειδικές για τις αναπαραγωγικές δραστηριότητες, όπως η προετοιμασία τροφής, η διατήρηση της υγείας της οικογένειας, και η φροντίδα των παιδιών. Σε πολλές κουλτούρες, η ανικανότητα των ανδρών να γεννούν αποτελεί απόδειξη της εγγενούς ανικανότητάς τους να συμμετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες φροντίδας. Οι άνδρες έχουν συνήθως νομικά και εθιμοτυπικά κεκτημένα δικαιώματα ιδιοκτησίας καθώς και την αρμοδιότητα να ελέγχουν το οικογενειακό εργατικό δυναμικό. Οι γυναίκες απεναντίας θεωρούνται πολύ αδύναμες και συναισθηματικές για να αναλάβουν τέτοιες πρωτοβουλίες. Οι απόψεις αυτές διαδίδονται μέσω των πολιτιστικών κανόνων και κωδικοποιούνται μέσω της νομοθεσίας (Chiappe & Butler 1998).

Σύμφωνα με τους Allen & Sachs (1994), η συζήτηση σχετικά με την βιώσιμη γεωργία ακόμη χρειάζεται να ενσωματώσει μια φεμινιστική οπτική. Εξαιτίας της διαφοροποίησης που υπάρχει στην πρόσβαση και τον έλεγχο των πόρων, συνήθως αυτό που κάνουν οι γυναίκες αξιολογείται λιγότερο από αυτό που κάνουν οι άνδρες. Εκτιμάται ότι η θέση των γυναικών που καθορίζεται από λιγότερη πρόσβαση και έλεγχο των πόρων, θα τις επιτρέψει να αναγνωρίσουν διαφορετικά στοιχεία που σχετίζονται με την αειφορία (Chiappe & Butler 1998).

Η Παγκόσμια Διάσκεψη για την Αγροτική Ανάπτυξη, που διοργανώθηκε στη Ρώμη το 1979, αναγνώρισε και εκτίμησε τον κοινωνικό και οικονομικό ρόλο της γυναίκας αγρότισσας. Προκειμένου να ενσωματωθούν οι αγρότισσες στο νέο πλαίσιο ανάπτυξης, η αξιολόγηση του παραπάνω ρόλου τους γίνεται πολύ σημαντική (Kaur & Sharma 1991). Σε παγκόσμια κλίμακα, ο ρόλος και η σημασία των γυναικών στην ανάπτυξη έχει συζητηθεί αρκετά, ειδικά από τη δεκαετία του '70, ενώ αρκετά από τα προγράμματα που είχαν εκπονηθεί στόχευαν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των γυναικών στον αγροτικό χώρο και την αύξηση του οικογενειακού

εισοδήματός τους. Στη δεκαετία του '80, ευρωπαϊκές μελέτες για τον αγροτικό χώρο έδειξαν αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για τις αγρότισσες και εστίασαν την προσοχή τους πρώτιστα στη θέση της γυναίκας στην αγροτική εκμετάλλευση, τη λήψη αποφάσεων και την οικογενειακή γεωργική εργασία και σε μικρότερη κλίμακα στην ιδιοκτησία της γης (Whatmore 1988).

Η γυναίκα σήμερα στην αγροτική κοινωνία έχει πολλαπλό ρόλο και συμμετέχει στην οικογένεια, στο αγροτικό και κοινωνικό περιβάλλον καθώς και στην οικονομική ανάπτυξη. Η συνεισφορά της γυναίκας αγρότισσας είναι σημαντική και μπορεί να ωφεληθεί ολόκληρη η κοινωνία από τις παραγωγικές δραστηριότητές της. Οι αγρότισσες έχουν πολυάριθμες δραστηριότητες, όπως η εργασία στη γεωργική εκμετάλλευση, η διαχείριση του νοικοκυριού και της οικογένειας, ενώ παράλληλα γίνεται κατανοητό ότι, πολλές από τις εργασίες που διεξάγουν δε θεωρούνται ως αγροτικές, όπως η φροντίδα των παιδιών και η κατ' οίκον εργασία. Ωστόσο οι γυναίκες της υπαίθρου δεν αποτελούν ομογενή ομάδα, καθώς κατέχουν διαφορετικούς ρόλους και θέσεις εργασίας, στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις και στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία τους, την ηλικία των παιδιών τους, το μέγεθος και τη σύνθεση των οικογενειών τους (Ροντογιάννη & Ζαρίδης 2006).

Σε ένα ευρύ σώμα ερευνητικής εργασίας υποστηρίζεται ότι αυξάνοντας τους πόρους που ελέγχονται από τις γυναίκες θα μπορούσαμε να προωθήσουμε την αύξηση της αγροτικής παραγωγής με περισσότερο βιώσιμο τρόπο (Saito et al. 1994, Quisumbing 1996). Αυξάνοντας την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και σε άλλους πόρους μπορούμε να οδηγηθούμε στη μείωση των περιορισμών τους και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, γεγονός το οποίο μπορεί να αυξήσει τα επίπεδα ασφάλειας τροφίμων μέσα στο νοικοκυριό και κατ' επέκταση στην κοινωνία ολόκληρη. Η έμφυλη γεωργική έρευνα χρειάζεται να επεκτείνει το αντικείμενό της πέρα από την παραγόμενη ποσότητα και να συμπεριλάβει ποιοτικά χαρακτηριστικά που είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τις γυναίκες. Αυτό μπορεί να αυξήσει την αποδοτικότητα της αγροτικής έρευνας μέσω της παραγωγής καλλιεργήσιμων ειδών που αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες όχι μόνο των παραγωγών αλλά επίσης και όλων των εμπλεκομένων στην αλυσίδα παραγωγής (World Bank 2009, Meinzen-Dick et al. 2010).

Η έμφυλη γεωργική έρευνα μπορεί επίσης να οδηγήσει σε μεγαλύτερη βιωσιμότητα στο περιβάλλον και στα προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης. Οι γυναίκες καθώς και άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες συχνά κατέχουν τοπικές γνώσεις μεθόδων χαμηλών επιπτώσεων και κόστους, και εφαρμόζουν στρατηγικές που μπορεί να αποδειχτούν πολύ σημαντικές στην ικανότητα δόμησης προσαρμοσίμων καλλιεργητικών συστημάτων στην κλιματική αλλαγή (Meinzen-Dick et al. 2010).

Φαίνεται ότι η βιώσιμη γεωργία είναι κάτι περισσότερο από μια αλλαγή των καλλιεργητικών πρακτικών και κατευθύνεται περισσότερο προς την αφύπνιση των συνειδήσεων (Allahyari 2008). Ο μετασχηματισμός σε προσωπικό επίπεδο περιλαμβάνει την αμφισβήτηση του τρόπου με τον οποίο οι ζωές μας είναι κοινωνικά δομημένες. Αυτό αποτελεί έναν ιδιαίτερο στόχο του κινήματος της βιώσιμης γεωργίας, και έναν γενικότερο δείκτη αποτελεσματικότητας ενός κοινωνικού κινήματος σε αυτό που κρίνεται απαραίτητο για την ενθάρρυνση των αγροτών, των ερευνητών, και των φορέων χάραξης πολιτικής για να αμφισβητήσουν τις θεωρήσεις της συμβατικής γεωργίας, όσον αφορά τις καλλιεργητικές πρακτικές και της γεωργίας ως τρόπου ζωής. Τα άτομα που πρόκειται να εμπλακούν στο κίνημα αυτό θα πρέπει να αισθάνονται προσωπικά ενδυναμωμένα για να περάσουν στην δράση (Meares 1997).

Πριν από δύο δεκαετίες οι Allen και Sachs (1991), υποστήριζαν ότι χρειάζεται να γίνει μια σημαντική παύση στις προσπάθειες του κινήματος της βιώσιμης γεωργίας να αλλάξει τις καλλιεργητικές πρακτικές, έτσι ώστε να εξετάσει τις κοινωνικές δομές που επηρεάζουν και επηρεάζονται από την εξέλιξη του κινήματος. Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι οι άνθρωποι, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, εργάζονται σε συνεργασία με την γη για να βοηθήσουν στην διαμόρφωση και του φυσικού και του κοινωνικού τοπίου, γιατί αυτό αποτελεί τη βάση για την υγεία και την τροφοδοσία των οικογενειών τους αλλά και μιας πολύ μεγαλύτερης κοινότητας. Ως εκ τούτου, κοινωνικά κινήματα όπως αυτό της βιώσιμης γεωργίας δεν μπορούν να συνεχίσουν την πορεία τους βασιζόμενα μόνο στην διευθέτηση όλο και περισσότερων πόρων. Πρέπει να μπει στην διαδικασία κατανόησης του πως είναι κοινωνικά δομημένο, βασιζόμενο στην κοινωνική θέση των πιο σημαντικών συμμετεχόντων, των αγροτών και αγροτισσών μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που πρόκειται να το οδηγήσουν μπροστά (Meares 1997).

Εκτιμώντας ότι οι υπόλοιποι τομείς δημόσιου ενδιαφέροντος, όπως είναι η υγεία και η εκπαίδευση, έχουν από καιρό αναγνωρίσει ότι η ανάδειξη των έμφυλων θεμάτων είναι από τους πιο αποτελεσματικούς και αποδοτικούς τρόπους προώθησης της ανάπτυξης, ο τομέας της γεωργικής έρευνας έχει μια χρονική υστέρηση επί του θέματος. Στον κόσμο της εθνικής και διεθνούς αγροτικής έρευνας, οι γυναίκες αγρότισσες συνεχίζουν να μην αντιπροσωπεύονται επαρκώς, και η συνεισφορά τους να μην λαμβάνει την απαιτούμενη προσοχή και ανάδειξη. Είναι καιρός να κερδίσουμε τον χαμένο χρόνο. Στόχος λοιπόν της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη του κρίσιμου ρόλου που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην αγροτική παραγωγή και δη στην προώθηση της βιωσιμότητας των αγροτικών συστημάτων. Για την επίτευξη του στόχου της εργασίας κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούμε πρώτα στους περιορισμούς και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες προς αυτήν την κατεύθυνση, ερευνώντας την θέση τους υπό το πρίσμα των έμφυλων θεμάτων που πρωταγωνιστούν στον αγροτικό τομέα, διαμορφώνοντας έτσι το πρώτο μέρος της εργασίας. Στην συνέχεια, εφόσον καθοριστούν, αναλυθούν και τεκμηριωθούν τα θέματα αυτά, στο δεύτερο μέρος αναλύεται η πορεία των γυναικών στο κίνημα της βιώσιμης γεωργίας και τα κίνητρα και οι παράγοντες που συντελούν στην υιοθέτηση εναλλακτικών καλλιεργητικών πρακτικών φτάνοντας στην αναλυτική επισκόπηση των πρακτικών αυτών και του τρόπου με τον οποίο προωθούν τις τρεις διαστάσεις (περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική) της βιώσιμης γεωργίας. Στην συνέχεια μέσα από τις προοπτικές που κρύβει ένα τόσο κρίσιμο θέμα όπως η συνεισφορά των αγροτισσών στην προώθηση της βιώσιμης γεωργίας, καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα που θα μας βοηθήσουν να δούμε τις προοπτικές περαιτέρω έρευνας στο συγκεκριμένο θέμα.

1. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΑ

1.1 “Αόρατη” αγρότισσα και γεωργική παραγωγή

Οι γυναίκες αγρότισσες αποτελούν την ραχοκοκαλιά της αγροτικής εργατικής δύναμης διαδραματίζοντας έναν κρίσιμο ρόλο στην γεωργία παγκοσμίως, δεδομένου ότι συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή, επεξεργασία και παροχή της τροφής μας. Οι αγρότισσες είναι υπεύθυνες για περισσότερο από το μισό της παγκόσμιας παραγωγής τροφίμων, παράγοντας σχεδόν το 70% της τροφής στις

περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς είναι οι κύριοι παραγωγοί των βασικότερων καλλιεργειών όπως είναι το ρύζι, το σιτάρι και το καλαμπόκι, οι οποίες παρέχουν πάνω από το 90% της τροφής των φτωχών αγροτικών πληθυσμών (Meinzen-Dick et al. 2010). Ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών εκτιμά ότι στην νοτιοανατολική Ασία οι γυναίκες παρέχουν πάνω από το 90% της εργασίας στην καλλιέργεια ρυζιού και ότι στην υποσαχάρια Αφρική οι γυναίκες παράγουν έως και το 80% της βασικής τροφής για την οικιακή κατανάλωση και για την αγορά (FAO 2009, Meinzen-Dick et al. 2010, Ugbomeh 2001). Οι γυναίκες είναι σημαντικές για την γεωργία, δεδομένου ότι ανά τον πλανήτη διαδραματίζουν σημαντικούς ρόλους στην φύτευση, βοτάνισμα, μετασυλλεκτική επεξεργασία, προετοιμασία της τροφής και σε πολλά ακόμη πεδία του αγροτικού τομέα (Meinzen-Dick et al. 2010, Ugbomeh 2001), εκτελώντας τις πιο κουραστικές δραστηριότητες στην γεωργία, την κτηνοτροφική παραγωγή και την διαχείριση του νοικοκυριού (NRCWA 2003-04). Αλλά και η γεωργία είναι μεγάλης σημασίας για τις γυναίκες καθώς τους παρέχει τα απαραίτητα βιοποριστικά μέσα (Meinzen-Dick et al. 2010).

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι και στην Ασία οι γυναίκες διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην γεωργική παραγωγή, αν και ο ρόλος τους αυτός δεν έχει πλήρως αναγνωριστεί από τις πολιτικές αγροτικής ανάπτυξης. Παραδείγματος χάρη, στην Ινδία, περίπου το 84% των οικονομικά ενεργών γυναικών είναι αγρότισσες ή εργάζονται στον αγροτικό τομέα. Στο Μπαγκλαντές, επειδή οι περισσότερες εργάτριες του αγροτικού τομέα εργάζονται στην μετασυλλεκτική μεταχείριση των καλλιεργειών, η συνεισφορά τους στην εθνική οικονομία υποτιμάται (Rahman 2000). Όταν τους δίνεται η απαραίτητη βοήθεια οι γυναίκες συνεισφέρουν σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της προμήθειας τροφής που είναι διαθέσιμη σε αναπτυσσόμενες χώρες όπως η Νιγηρία. Συνεπώς, τα προγράμματα αύξησης της παραγωγής τροφίμων για να είναι επιτυχή θα πρέπει να περιλαμβάνουν και τις γυναίκες (Ugbomeh 2001).

Σε πολλές περιοχές του κόσμου, όπως για παράδειγμα στην υποσαχάρια Αφρική και νότια Ασία, παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι οι κύριες παραγωγοί, οι ρόλοι τους ως τέτοιες δεν αναγνωρίζονται. Στην Ουγκάντα, το 75% των παραγωγών είναι γυναίκες, ενώ σε πολλές περιοχές η μετανάστευση των ανδρών προς αναζήτηση

εργασίας, προκαλεί την “γυναικοποίηση” της γεωργίας (feminization of agriculture) καθώς οι γυναίκες όλο και περισσότερο εκπροσωπούν τον αγροτικό τομέα. Οι γυναίκες επίσης διαδραματίζουν ενεργούς ρόλους ως έμποροι, επεξεργαστές και επιχειρηματίες, παρά το γεγονός ότι αντιμετωπίζουν πολλά εμπόδια στην πρόσβαση της αγοράς. Εν τούτοις, πολλές αναπτυξιακές πολιτικές και προγράμματα εμμένουν στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι αγρότες είναι κυρίως άνδρες (World Bank 2009).

Η γεωργία εξακολουθεί να είναι ένας σημαντικός κλάδος για τη γυναικεία απασχόληση και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς αποτελεί τον έβδομο μεγαλύτερο κλάδο απασχόλησης των γυναικών. Κατά παράδοση, οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Ευρώπη είναι οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες συχνά εργάζονται ζευγάρια, με τη γυναίκα να συνδράμει τον σύζυγό της στις πολυάριθμες καθημερινές εργασίες. Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες αποτελούν το 38% των εργαζομένων σε οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, είναι μεγαλύτερης ηλικίας από τους άντρες, μερικής απασχόλησης (86%), είναι σύζυγοι ιδιοκτητών αγροτικών εκμεταλλεύσεων (τρεις στις τέσσερις συζύγους είναι γυναίκες), ενώ σχεδόν ένας στους τέσσερις ιδιοκτήτες είναι γυναίκα, και διαχειρίζονται μικρές εκμεταλλεύσεις. Η γεωργία εξακολουθεί να είναι ο βασικός τομέας απασχόλησης των γυναικών και στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, καθώς πολλές γυναίκες συνεισφέρουν ως σύζυγοι ή εταίροι ιδιοκτητών εκμεταλλεύσεων, ενώ οι έκτακτες, ευκαιριακές και εποχιακές εργασίες, επί παραδείγματι την εποχή της συγκομιδής, φαίνεται πως είναι σημαντικό χαρακτηριστικό της απασχόλησης των γυναικών στον κλάδο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2006).

Μέχρι πριν μερικές δεκαετίες, οι αγρότισσες ήταν στην σκιά της έρευνας και των πολιτικών απολογισμών της γεωργικής βιομηχανίας στην Ευρώπη. Οι αντιλήψεις σχετικά με την εργασία και ο τρόπος που αντιμετωπίζονταν η οικογένεια είχαν ως αποτέλεσμα την έκπτωση της παρουσίας και συνεισφοράς των αγροτισσών στην γεωργία, καθώς η έννοια της διαδικασίας της εργασίας περιορίστηκε συμβατικά μόνο στις γεωργικές δραστηριότητες και αξιολογήθηκε με μοναδικό κριτήριο το αρσενικό πρότυπο του εργαζόμενου στον αγροτικό τομέα. Όλη η εργασία που διατηρούσε σε καθημερινή βάση το εργατικό δυναμικό του αγροτικού νοικοκυριού και την μακροχρόνια διασφάλιση της σχέσης του με το κεφάλαιο και την γη, η

οποία παραδοσιακά διεξάγονταν από τις γυναίκες, είχε απλά επισκιαστεί (van der Plas & Fonte 1994). Αν και η πλειοψηφία των αγροτών στις περισσότερες χώρες είναι γένους θηλυκού, σχεδόν όλες οι αγροτικές πολιτικές συμπεραίνουν ότι οι αγρότες είναι άνδρες, και οι φωνές των αγροτισσών σπάνια έχουν κάποια επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις. Το γεγονός ότι οι αγρότισσες έχουν ουσιαστικά αγνοηθεί και έχουν δεχθεί διακρίσεις από τις κυβερνήσεις αποτελεί πραγματικό σκάνδαλο (Actionaid 2010).

Παρά την συνεισφορά των αγροτισσών στην παγκόσμια αγροτική παραγωγή και διατροφική ασφάλεια, ο ρόλος που διαδραματίζουν δεν αναγνωρίζεται επαρκώς και πολύ συχνά υποτιμάται από τις αναπτυξιακές στρατηγικές (NRCWA 2003-04, Thapa et al 1996). Για παράδειγμα, στην υποσαχάρια Αφρική, οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια είναι υπεύθυνες για την μεταφορά καύσιμης ύλης και νερού για οικιακή χρήση (World Bank 2009), μια επίπονη και χρονοβόρα εργασία που διαδραματίζει έναν ανεκτίμητο, αν και μη αναγνωρίσιμο, ρόλο στις δραστηριότητες που σχετίζονται με την γεωργία (Meinzen-Dick et al. 2010). Στην αγροτική παραγωγή, η σχέση των εργατών με την παραγωγική διαδικασία είναι διαφορετική με αυτήν που υπάρχει στις άλλες μορφές παραγωγής κεφαλαίου γιατί κατά ένα μεγάλο βαθμό ακολουθεί τους ρυθμούς των βιολογικών διεργασιών (Flora 1985, Sachs 1987). Οι απαιτήσεις σε εργασία τείνουν να ποικίλουν ανάλογα με την εποχή, και ο χρόνος παραγωγής είναι στην ουσία μεγαλύτερος από τον ετήσιο χρόνο εργασίας καθώς μεγάλο κομμάτι της παραγωγής συμβαίνει μέσω διεργασιών ωρίμανσης των φυτών και των ζώων (Flora 1985, Mann & Dickinson 1978). Η οικογενειακή αγροτική παραγωγή προσθέτει ακόμη ένα στοιχείο στην σχέση των εργατών με την παραγωγική διαδικασία, δηλαδή το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ νοικοκυριού και επιχείρησης δεν είναι διακριτά. Η μονάδα παραγωγής, η αγροτική επιχείρηση αλληλοσυνδέεται με την μονάδα αναπαραγωγής, το αγροτικό νοικοκυριό (Flora 1985). Τέτοιου είδους θολά νερά καθιστούν πολύπλοκη την κατανόηση για την αγροτική εργασία των ανδρών και γυναικών και όπως η Sachs (1983) τοποθετείται επί του θέματος, αυτές οι δυσκολίες μπορούν να καταστήσουν “αόρατη” την γυναικεία εργασία (Meares 1997).

Η έρευνα για τις γυναίκες αγρότισσες ξεκίνησε με την προσπάθεια να γίνουν ορατές στα πλαίσια της αξιολόγησης της εργασίας και της οικονομικής τους

δραστηριότητας στον τομέα της γεωργίας από την άποψη του εργασιακού τους ωραρίου, των δραστηριοτήτων που εκτελούσαν και την συμμετοχή τους στην λήψη των αποφάσεων. Η Whatmore (1988), υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της αντίληψης του φύλου ως κοινωνικός διαχωρισμός δομημένος περισσότερο σε πολιτισμικές παρά σε βιολογικές βάσεις, σηματοδότησε τα σημαντικότερα θεωρητικά επιτεύγματα στην μελέτη της θέσης των γυναικών στην γεωργία και της σημασίας των έμφυλων σχέσεων στην αγροτική κοινωνία ως σύνολο (van der Plas & Fonte 1994).

Εκτιμώντας ότι οι υπόλοιποι τομείς δημόσιου ενδιαφέροντος, όπως είναι η υγεία και η εκπαίδευση, έχουν από καιρό αναγνωρίσει ότι η ανάδειξη των έμφυλων θεμάτων είναι από τους πιο αποτελεσματικούς και αποδοτικούς τρόπους προώθησης της ανάπτυξης, ο τομέας της γεωργικής έρευνας έχει μια χρονική υστέρηση επί του θέματος. Δεδομένου ότι στον κόσμο της εθνικής και διεθνούς αγροτικής έρευνας, οι γυναίκες συνεχίζουν να μην αντιπροσωπεύονται επαρκώς, και η συνεισφορά τους να μην λαμβάνει την απαιτούμενη προσοχή και ανάδειξη, είναι καιρός να κερδίσουμε τον χαμένο χρόνο. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο να σημειωθούν σε αυτό το σημείο τα έμφυλα θέματα που προκύπτουν στον τομέα της γεωργίας και τα οποία στην συγκεκριμένη εργασία, που αναλύει τον ρόλο των αγροτισσών στην προώθηση της βιώσιμης γεωργίας, αποτελούν δείκτες των περιορισμών που υφίστανται οι γυναίκες αγρότισσες παγκοσμίως στην προσπάθειά τους να συμβάλλουν στην αγροτική ανάπτυξη και δη στην προώθηση της βιωσιμότητας των γεωργικών συστημάτων.

1.2 Η θεωρία των έμφυλων ρόλων στην αγροτική παραγωγή και ο έμφυλος διαχωρισμός εργασίας

Η θεωρία των έμφυλων ρόλων που κυριάρχησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις μελέτες τις σχετικές με τα οικογενειακά αγροτικά συστήματα, στοιχειοθέτησε την διαδικασία στην οποία οι άνδρες και οι γυναίκες μαθαίνουν συγκεκριμένους έμφυλους ρόλους και νόρμες συμπεριφοράς τα οποία καθώς ενηλικιώνονται τα ενσωματώνουν στην καθημερινότητά τους. Η αδυναμία τέτοιων θεωριών έγκειται στο ότι δίνουν λίγο φως στο πως και στο ποιος γράφει το “σενάριο” αυτής της κατάλληλης έμφυλης συμπεριφοράς. Επιπλέον αποτυγχάνουν να συνυπολογίσουν τις αλλαγές που επιφέρει ο χρόνος και τις διαφορές, ανάλογα με

την περιοχή, στον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες διαδραματίζουν τους ρόλους τους (van der Plas & Fonte 1994).

Το φύλο δεν αναφέρεται στον άνδρα και την γυναίκα, αλλά στο αρσενικό και το θηλυκό, ποιότητες ή χαρακτηριστικά που η κοινωνία αποδίδει στο κάθε φύλο. Οι έμφυλοι ρόλοι αναφέρονται στις συμπεριφορές που η κοινωνία θεωρεί κατάλληλες για τους άνδρες και τις γυναίκες (FAO 2009). Οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων έχουν σημασία στην αγροτική παραγωγή διαφόρων αγροτικών συστημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου η ιδιοκτησία και η διαχείριση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των φυσικών πόρων από άνδρες και γυναίκες συχνά καθορίζονται από πολιτιστικά συγκεκριμένους έμφυλους ρόλους (Meinzen-Dick et al. 2010).

Στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, η εμπορική γεωργική παραγωγή θεωρείται κυρίως αρμοδιότητα των ανδρών. Οι άνδρες προετοιμάζουν την γη, αρδεύουν τις καλλιέργειες, συγκομίζουν και μεταφέρουν τα προϊόντα στην αγορά. Έχουν στην ιδιοκτησία τους και εμπορεύονται τα μεγάλα ζώα όπως τα βοοειδή, και είναι υπεύθυνοι για την κοπή, την μεταφορά και την πώληση της ξυλείας του δάσους. Ακόμη και η αλιεία είναι σχεδόν πάντα υπό την κυριαρχία των ανδρών. Η εργασία των γυναικών επιφορτίζεται από τον τριπλό τους ρόλο στην παραγωγή, αναπαραγωγή και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την κοινότητα (Moser 1989). Σύμφωνα με την φεμινιστική θεωρία, ο έλεγχος των ανδρών στα μέσα παραγωγής τους επιτρέπει να υποβιβάζουν την προσφορά εργασίας εκ μέρους των γυναικών (Thara et al. 1996). Η θεωρία ότι η γεωργία είναι ανδρικό επάγγελμα και ότι οι γυναίκες δεν είναι σοβαρές αγρότισσες είναι κεντρική στις συζητήσεις στους κόλπους των αγροτικών κοινοτήτων στις ανεπτυγμένες οικονομίες (Leckie 1996, Schmitt 1998, Pini 2002). Τα στερεότυπα αυτά, που σχετίζονται με την γενική υποβάθμιση των γυναικών στην κοινωνία, απευθύνονται ιδιαίτερα στις γυναίκες των αγροτικών περιοχών και την συσχέτισή τους με την κοινωνική αναπαραγωγή και την θέση τους στο νοικοκυριό και ως σύζυγοι, ενώ η παραβίαση αυτής της παραδοσιακής ταυτότητας έρχεται αντιμέτωπη με καχυποψία και περιθωριοποίηση των γυναικών (Trauger 2004). Αυτή η θεώρηση της γεωργίας ως ανδρικό επάγγελμα είναι στενά συνδεδεμένη με το πρότυπο του έμφυλου σώματος, καθώς όπως σημειώνει ο Brandth (2006), αγροτική εργασία σημαίνει εργασία με το σώμα. Τα

εργαζόμενα σώματα στην γεωργία είναι ξεκάθαρα έμφυλα με το αρσενικό σώμα να καταλαμβάνει την κεντρική σκηνή τόσο κυριολεκτικά όσο και συμβολικά (Trauger et al. 2008).

Παρά το γεγονός ότι θεωρείται πως η κύρια αρμοδιότητα των γυναικών στις αγροτικές περιοχές κυρίως των αναπτυσσόμενων κρατών έγκειται στην διατήρηση του νοικοκυριού και στο μέγιστο των παιδιών, εν τούτοις οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό, κυρίως μη αμειβόμενο, ρόλο στην διαμόρφωση του οικογενειακού εισοδήματος μέσω της καλλιέργειας και προετοιμασίας της τροφής, της εκτροφής των οικόσιτων ζώων και την συλλογή καυσόξυλων και νερού, αλλά και παρέχοντας εργασία για την φύτευση, το βοτάνισμα, την συγκομιδή και την απαιτούμενη επεξεργασία των προϊόντων για την μετέπειτα πώλησή τους σε τοπικές αγορές (FAO 2009, Meares 1997). Αυτή η οργάνωση ξεκάθαρα συνεισφέρει στην οικονομία του νοικοκυριού και στην διατήρηση των ισχυρών πολιτιστικών χαρακτηριστικών της ανεξαρτησίας και της αυτάρκειας (Meares 1997).

Εντούτοις, ποιοτική έρευνα (Fink 1992), παρείχε ζωτικής σημασίας λεπτομέρειες για την συνεισφορά των αγροτισσών στην αγροτική παραγωγή. Η μελέτη αυτή επέδειξε μια σημαντική αντίφαση: αν και οι περισσότερες αγρότισσες καταγράφουν επίσημα τον ρόλο τους στην αγροτική εκμετάλλευση και στο νοικοκυριό ως “σύζυγος, μητέρα”, περισσότερες από τις μισές αγρότισσες στις Ηνωμένες Πολιτείες θεωρούν τους εαυτούς τους διαχειριστές αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Rosenfeld 1985). Ως εκ τούτου, οι γυναίκες των αγροτικών περιοχών φαίνεται να μην ξεχωρίζουν τις παραγωγικές από τις αναπαραγωγικές δραστηριότητές τους. Και οι δύο μορφές συνυπάρχουν (Meares 1997).

Οι γυναίκες επίσης κερδίζουν ένα μικρό εισόδημα για τις ίδιες πουλώντας τα λαχανικά που καλλιεργούν στους κήπους τους ή διάφορα δασικά προϊόντα που συλλέγουν, το οποίο και ξοδεύουν για τις ανάγκες σίτισης της οικογένειάς τους ή για την εκπαίδευση των παιδιών τους (FAO 2009). Παρόλο που οι γυναίκες συνεισφέρουν σημαντικά στην καλή διαβίωση του νοικοκυριού τους και στην αγροτική παραγωγή, οι άνδρες κατέχουν κυρίως τον έλεγχο των πωλήσεων των προϊόντων και κάνουν χρήση του εισοδήματος. Η αποτυχία να εκτιμηθεί η εργασία

τους, μειώνει την θέση της γυναίκας στις οικονομικές συναλλαγές, την κατανομή των οικιακών πόρων, και την ευρύτερη λήψη των αποφάσεων στα πλαίσια της κοινότητας (FAO 2009). Οι γυναίκες κυρίως των αναπτυσσόμενων κρατών όπως η Νιγηρία σκιαγραφούνται ως ιδιαίτερα συναισθηματικές για να αναλάβουν οποιονδήποτε άλλο ρόλο στην κοινότητα, βιώνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα είδος κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι μονίμως απασχολημένες με δραστηριότητες που σχετίζονται με το νοικοκυριό, την γεωργία, και με άλλες δραστηριότητες από όπου κερδίζουν το εισόδημά τους, και συχνά εργάζονται έως και 16 ώρες την ημέρα χωρίς ξεκούραση. Στο Συνέδριο Γυναικών του 1995 στο Πεκίνο της Κίνας προτάθηκε ότι οι πολιτικές σε επίπεδο μακροοικονομίας έχουν επηρεάσει δυσμενώς τις γυναίκες οδηγώντας τους σε ανασφαλή απασχόληση, στην ανεργία, στη μη προστασία της παραγωγής τους και σε επικίνδυνες συνθήκες εργασίας (Ugbomeh 2001).

Ο καθορισμός της αγροτικής εργασίας, που απεικονίζεται στα επίσημα στατιστικά στοιχεία, συνήθως περιορίζεται στην εργασία που τυπικά εκτελείται από τους άνδρες, όπως η χειρωνακτική εργασία και οι πιο ορατές διαχειριστικές εργασίες. Το πλήθος των υπόλοιπων δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την αγροτική επιχείρηση, και τις οποίες πραγματοποιούν οι γυναίκες, συχνά δεν αναγνωρίζονται ως αγροτική εργασία καθώς αποδίδονται στις ευρύτερες δραστηριότητες του νοικοκυριού και ως εκ τούτου παραμένουν εκτός των στατιστικών στοιχείων (European Communities 2000).

Ενώ οι μελέτες στα μέσα του αιώνα έτειναν να υπογραμμίσουν τον ρόλο των αγροτισσών ως μητέρες και νοικοκυρές (αναπαραγωγική εργασία), πιο πρόσφατες έρευνες καταδεικνύουν ότι αυτό αποτελεί μια μερική άποψη της κοινωνικής πραγματικότητας (Sachs 1983, 1987). Επειδή η παραγωγική εργασία των αγροτισσών είναι συχνά μη δομημένη και μη αμειβόμενη (σε αντιδιαστολή με τη μη οικογενειακή μισθωμένη εργασία), συχνά έχει αξιολογηθεί και αντιπροσωπευθεί ανεπαρκώς από τους ερευνητές εργασίας (Meares 1997). Τα γυναικεία πρότυπα όσον αφορά την αγροτική παραγωγή και την αξία της εργασίας τους έχουν

αξιολογηθεί και τεκμηριωθεί από το 1970 όταν πρώτη η Ester Boserup¹ επέστησε την προσοχή στον ρόλο των γυναικών στην γεωργία, επικρίνοντας την αμφίβολη γενίκευση ότι η παροχή τροφής στις κοινότητες των αναπτυσσόμενων κρατών ήταν χαρακτηριστικό των ανδρών, καταλήγοντας ότι οι γυναίκες πάντα συνεισέφεραν στην παραγωγή της τροφής στις περισσότερες περιοχές του κόσμου (Beneria & Sen 1981). Έδωσε επίσης έμφαση στην αποτυχία των αναπτυξιακών αντιπροσωπειών να ενσωματώσουν την γυναίκα στα αναπτυξιακά προγράμματά τους κυρίως επειδή η επικρατούσα σκέψη ήθελε την γυναίκα να εργάζεται ως νοικοκυρά και όχι σε οικονομικές δραστηριότητες όπως η γεωργία. Μεγάλο κομμάτι της έρευνας που ακολούθησε κατευθύνθηκε στο να αποδείξει πως αυτές οι αυθαίρετες υποθέσεις οδήγησαν σε αποτυχημένα αναπτυξιακά προγράμματα. Ένα κλασικό παράδειγμα μιας τέτοιας αποτυχίας ήταν ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα βολιβιανού μαλλιού των λάμα όπου οι γυναίκες ήταν αρμόδιες για θεμελιώδεις οικονομικές δραστηριότητες όπως η συγκέντρωση και το κούρεμα των λάμα, αλλά αντί αυτού έλαβαν κατάρτιση στον τομέα που θεωρήθηκε ότι δραστηριοποιούνταν οι γυναίκες - μαγείρεμα, κέντημα, πλέξιμο, και κατασκευή τεχνητών λουλουδιών (Mehra & Rojas 2008).

Η έρευνα κέντρισε το ενδιαφέρον στην χρήση της ανάλυσης όσον αφορά τους ρόλους των φύλων ως εργαλείο για τον σχεδιασμό των προγραμμάτων, και οι γυναίκες όλο και περισσότερο στοχοποιήθηκαν ως η ωφελούμενη ομάδα των

¹ Η Ester Boserup γεννημένη στην Δανία το 1910 ήταν οικονομολόγος και συγγραφέας. Μελέτησε την οικονομική και γεωργική ανάπτυξη και έγραψε πολλά βιβλία, από τα οποία το πιο ξεχωριστό είναι *Οι Συνθήκες της Γεωργικής Αύξησης: Τα Οικονομικά της Αγροτικής Αλλαγής υπό την Πληθυσμιακή Πίεση*. Στο βιβλίο αυτό παρουσίασε μια «δυναμική ανάλυση που περιλαμβάνει όλους τους τύπους της πρωτόγονης γεωργίας.» Αντιτάθηκε στην υπόθεση ότι οι γεωργικές μέθοδοι καθορίζουν τον πληθυσμό, δείχνοντας ότι ο πληθυσμός καθορίζει τις γεωργικές μεθόδους. Μεγάλη ήταν η συνεισφορά της στην συζήτηση περί φύλου και αναπτυξιακών πρακτικών με το έργο της *Ο Ρόλος της Γυναίκας στην Οικονομική Ανάπτυξη*. Αποτέλεσε την πρώτη έρευνα που επισημαίνει τις επιπτώσεις της οικονομικής και κοινωνικής αύξησης στις γυναίκες του Τρίτου Κόσμου. Υποστηρίζεται ότι αυτό το έργο ενέπνευσε τη Δεκαετία για τις Γυναίκες των Ηνωμένων Εθνών (1975 – 1985), καθώς σηματοδότησε μια μετατόπιση στις συζητήσεις για τις Γυναίκες στην Ανάπτυξη (WID), επειδή υποστήριξε ότι η συνεισφορά των γυναικών, τόσο σε επίπεδο νοικοκυριού όσο και στην αμειβόμενη εργασία, συνέβαλε στις εθνικές οικονομίες.

γεωργικών προγραμμάτων. “Ενσωματώνοντας” τις γυναίκες στα αναπτυξιακά προγράμματα, κρίθηκε ότι αυτά θα ήταν περισσότερο αποδοτικά και ως εκ τούτου επιτυχή. Εν τούτοις, η πράξη του «να λάβουν τις γυναίκες υπόψη» αποδείχθηκε ανεπαρκής δεδομένου ότι οι επαγγελματίες αγροτικής ανάπτυξης συνειδητοποίησαν εκ των υστέρων ότι οι γυναίκες δεν ήταν μια ομοιογενής ομάδα. Οι ρόλοι και οι αρμοδιότητές τους στον τομέα της γεωργίας ήταν εξίσου ποικίλες με αυτές των ανδρών, και οι έμφυλοι ρόλοι και σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν δυναμικοί και άλλαζαν συνεχώς. Οι κοινοτοπίες των ημερών εκείνων, όπως οι διακρίσεις μεταξύ των εμπορικών καλλιεργειών (ανδρικοί) και των καλλιεργειών που προορίζονταν για την δική τους σίτιση (θηλυκοί), αποδείχτηκαν λιγότερο σαφείς από ότι θεωρούνταν. Οι νέες οικονομικές ευκαιρίες άρχισαν να αλλάζουν τις σχέσεις των ανδρών και γυναικών στον τομέα της γεωργίας, με τους άνδρες συχνά να εισβάλλουν στις γυναικείες δραστηριότητες από την στιγμή που αποδεικνύονταν επικερδής (Mehra & Rojas 2008).

Η ανάλυση των δύο φύλων συνεισέφερε σημαντικά προς την κατανόηση του ποιος ασχολείται με τι στην γεωργία για πολλαπλά πολιτιστικά πλαίσια. Η κατανόηση του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας ανά καλλιέργεια και ανά δραστηριότητα ήταν κρίσιμη για την διαμόρφωση του τρόπου με τον οποίο θα έπρεπε να δομηθούν οι αναπτυξιακές υπηρεσίες καθώς επίσης και τον στόχο που θα έπρεπε να έχουν. Επίσης έριξε φως στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες υιοθετούσαν νέες τεχνολογίες και συμπεριφέρονταν σχετικά με την ανάληψη ρίσκου. Στη Ζιμπάμπουε, παραδείγματος χάριν, η ανάλυση των φύλων βοήθησε στο να εξηγηθούν οι διαφορές μεταξύ των γυναικών και των ανδρών όσον αφορά στην ταξινόμηση της σημασίας της γεύσης όταν επέλεγαν να υιοθετήσουν υψηλά αποδοτικές ποικιλίες καλαμποκιού. Για τις γυναίκες η γεύση αποδείχτηκε πιο σημαντική από τις υψηλές αποδόσεις γιατί οι γυναίκες καλλιεργούσαν το καλαμπόκι για κατανάλωση ενώ οι άνδρες ως εμπορική καλλιέργεια. Τέτοιου είδους ανάλυση επίσης υπονοεί ότι οι γυναίκες μπορεί να είχαν μικρότερη ανοχή στο ρίσκο και να είναι περισσότερο διστακτικές στο να υιοθετήσουν νέες τεχνολογίες γιατί τελικά ελέγχουν λιγότερους παραγωγικούς πόρους (Mehra & Rojas 2008).

Οι έμφυλες διαφορές είναι επίσης εμφανείς και στην διεξαγωγή της αγροτικής έρευνας, όπου οι περισσότεροι ερευνητές είναι άνδρες. Δεν θα πρέπει να ξεχνούμε

ότι οι σχέσεις των δύο φύλων έχουν ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό και θεωρητικό πλαίσιο. Οι ρόλοι των γυναικών στα αγροτικά συστήματα και η συμμετοχή τους στην γεωργική έρευνα εξαρτάται από την περιοχή στην οποία ζουν. Επειδή τα έμφυλα και τα πολιτισμικά θέματα είναι αδιάσπαστα, η ενσωμάτωση της γυναίκας σε θέματα γεωργικής έρευνας θα πρέπει να λάβει υπόψη τους υπάρχοντες έμφυλους ρόλους και τους τρόπους με τους οποίους οι ρόλοι αυτοί μπορεί να τροποποιηθούν μέσω της εκπαίδευσης και της δημιουργίας κατάλληλων υποδομών. Παρά το γεγονός ότι έχει σημειωθεί πρόοδος στην ανάπτυξη περισσότερο ευαίσθητων συστημάτων όσον αφορά το φύλο, αν οι αγροτικές τεχνολογίες που εισάγουν νέες ποικιλίες καλλιεργήσιμων φυτών, αλιευμάτων και ζώων δεν λάβουν υπόψη τους τις διαφορετικές ανάγκες των γυναικών, το προϊόν που θα διαδοθεί από τα συστήματα γεωργικών εφαρμογών μπορεί να μην καλύψει τις διαφορετικές ανάγκες και προτιμήσεις. Ένα ανταποκρινόμενο στο φύλο σύστημα αγροτικής έρευνας και ανάπτυξης επομένως χρειάζεται να αναγνωρίζει και τους άνδρες και τις γυναίκες ως παραγωγούς και καταναλωτές στην αγροτική έρευνα (Meinzen-Dick et al. 2010).

Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ασχολούνται με είδη αγροτικών επιχειρήσεων που συνδέουν τους παραγωγούς με τους καταναλωτές, αλλά έχουν την τάση να παίζουν διαφορετικό ρόλο σε τέτοιου είδους εναλλακτικά συστήματα. Αυτοί οι ρόλοι επίσης διαφέρουν από τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους των ανδρών και γυναικών της συμβατικής γεωργίας (Feldman & Welsh 1995, Hassanein 1997, Trauger 2004). Έχει αποδειχθεί ότι οι γυναίκες αναμένεται να διαδραματίσουν και συχνά διαδραματίζουν υποστηρικτικούς και αναπαραγωγικούς ρόλους στους παραδοσιακούς γεωργικούς πολιτισμούς (Sachs 1983, Whatmore 1991, Shortall 1999). Εντούτοις, σε αειφόρα γεωργικά συστήματα, η οικοδόμηση της ανδροπρέπειας και της θηλυκότητας, και οι σχέσεις με τους εργασιακούς ρόλους και την λήψη των αποφάσεων μεταβάλλονται.

Οι γυναίκες στην αειφόρο γεωργία είναι πιο πιθανό να αναλάβουν μη παραδοσιακούς ρόλους παραγωγικότητας, με τις πρωταρχικές τους αρμοδιότητες για την εργασία και την λήψη των αποφάσεων να σχετίζονται με την ανάπτυξη και την διαχείριση της επιχείρησης, την κατανομή των πόρων, την παραγωγή του φυτικού και ζωικού κεφαλαίου, την προώθηση των προϊόντων και την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων προστιθέμενης αξίας. Για παράδειγμα, ο Trauger (2004)

απέδειξε ότι οι γυναίκες αγρότισσες ήταν πιθανότερο να εισχωρήσουν στην βιώσιμη γεωργία γιατί διαβεβαιώθηκαν για την ταυτότητά τους ως αγρότισσες αφού υποστηρίχθηκαν από την κοινότητα της βιώσιμης γεωργίας. Οι Peter et al. (2006) συνέδεσαν αυτήν την τάση με την απόδοση νέων έμφυλων ταυτοτήτων και για τους άνδρες και για τις γυναίκες στην βιώσιμη γεωργία. Εντούτοις, αυτές οι αλλαγές δεν είναι καθολικές ή μετασχηματιστικές, καθώς οι γυναίκες ακόμη σηκώνουν το βάρος των εργασιών στο σπίτι εκτός από την αυξανόμενη παραγωγική εργασία του αγροκτήματος (Sachs 1996, Brandth 2002). Ο Meares (1997) επίσης απέδειξε ότι η επιπλέον εργασία της διασύνδεσης με την κοινότητα προσέθετε σε ένα ήδη επιβαρημένο φόρτο εργασιών για τις γυναίκες, αν και με τον τρόπο αυτόν ανέπτυσαν μια αίσθηση κοινότητας με τους υπόλοιπους αγρότες, και ένοιωθαν ενδυναμωμένες από τις νέες διασυνδέσεις τους (Trauger et al 2010).

Στην έρευνα των Trauger et al (2010) με γυναίκες που δραστηριοποιούνται στην εναλλακτική γεωργία στην Πενσυλβανία των Ηνωμένων Πολιτειών, για τις περισσότερες συμμετέχουσες στην έρευνα τα έμφυλα θέματα ξεκινούν καθώς αισθάνονται ότι η κοινότητα δεν τις λαμβάνει σοβαρά υπόψη ως αγρότισσες. Οι περισσότερες γυναίκες βίωσαν έναν βαθμό σεξισμού όταν προσπάθησαν να ζητήσουν οικονομική υποστήριξη, να αγοράσουν κάποιο γεωργικό εργαλείο ή να ενσωματωθούν στην τοπική αγροτική κοινότητα, ενώ για κάποιες άλλες το θέμα είχε να κάνει με την άρνηση της πίστωσης. Κάποιες άλλες που εφάρμοζαν ένα μη επικερδές εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην αγροτική τους εκμετάλλευση, βίωσαν την διάκριση εναντίον τους ως άμεσα συνδεδεμένη με την εναλλακτικότητά τους σε σχέση με την αγροτική κοινότητα. Για τις περισσότερες από τις αγρότισσες, το φύλο έχει να κάνει με μια οργανωμένη αρχή της διαχωρισμένης εργασίας, της εμπειρίας με την κοινότητα και της εκπαίδευσης (Trauger et al 2010).

Οι αγροτικές περιοχές είναι λιγότερο ελκυστικές για εκείνους που επιδιώκουν να αρχίσουν επιχειρηματική δραστηριότητα. Αυτή η έλλειψη ελκυστικότητας σχετίζεται με δομικές αδυναμίες (ανεπαρκείς υποδομές, ελλείψεις ειδικευμένου προσωπικού, τοπικές αγορές μικρής εμβέλειας, κ.α.) καθώς επίσης και με τις κοινωνικές και θεσμικές ανεπάρκειες. Έτσι η ύπαιθρος χαρακτηρίζεται από μια πληθώρα από μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις των οποίων το χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η έντονη προσκόλληση στα τοπικά παραγωγικά συστήματα

(αξιοποίηση των τοπικά διαθέσιμων πρώτων υλών, έντονη εδαφική ειδίκευση στους παραδοσιακούς τομείς, κ.α) (Stratigaki 2005).

Το έλλειμμα στην επίτευξη της επιχειρηματικότητας από την πλευρά των αγροτισσών είναι πολύ πιθανό να παροξύνεται επιπλέον από τα πρακτικά, καθώς επίσης και από τα ιδεολογικά και πολιτισμικά όρια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες – ανεξάρτητα από το αν το περιβάλλον είναι αστικό ή αγροτικό – όταν ξεκινούν μια επιχείρηση: κοινωνικές προκαταλήψεις όσον αφορά την κατανομή των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα μέσα σε μια οικογένεια και στο επαγγελματικό πεδίο, ελλείψεις σε βασικές υποδομές φροντίδας των παιδιών, έμφυλα κοινωνικά στερεότυπα προτύπων για τον επιχειρηματία, έμφυλες ανισότητες όσον αφορά την πρόσβαση σε αναπτυξιακούς πόρους (πιστωτικό και οικονομικό σύστημα, κατάρτιση, πληροφορίες), χαμηλότερα επίπεδα τυπικής εκπαίδευσης (Braithwaite 1994, Driga et al. 2008, Stratigaki 2005). Το θέμα είναι ότι στις αγροτικές περιοχές οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια που περιορίζουν τις ευκαιρίες τους και τις προοπτικές επιτυχίας τους. Τα ηγεμονικά αρσενικά κατασκευάσματα και η απόδοση των επαγγελματικών δεξιοτήτων και αξιών στα φύλα, η διατήρηση των πατριαρχικών ιδεολογιών στα αγροτικά νοικοκυριά (Brandth 2002, Campbell & Bell 2000, Little 1987, Oughton et al. 2003) συνθέτουν όλους εκείνους τους παράγοντες που αποθαρρύνουν τις γυναικείες πρωτοβουλίες στην αγροτική επιχειρηματικότητα. Επιπλέον αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολιτικές αγροτικής ανάπτυξης έχουν περιλάβει παραδοσιακές αγροτικές ιδεολογίες που σχετίζονται με το φύλο ενσωματώνοντας ανδρικές εργασιακές πρακτικές και αξίες. Προκειμένου να μπορέσουν οι γυναίκες να συμμετάσχουν στα σχετικά επενδυτικά προγράμματα θα πρέπει να ακολουθήσουν αυτές τις ιδεολογίες που σχετίζονται με τις ανδρικές πρακτικές (Shortall 2002). Ως εκ τούτου, αν και οι πρωτοβουλίες για βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών και της αναγέννησης των κοινοτήτων μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεχόμενη ενίσχυση της ισότητας των δύο φύλων προσφέροντας στις αγρότισσες την ευκαιρία να καλυτερεύσουν την κοινωνικοοικονομική τους θέση, εμπειρικές μελέτες στην Ευρώπη δείχνουν ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πιθανό να λάβουν Κοινοτικές επιχορηγήσεις (ΚΑΠ) από ότι είναι για τους άνδρες, ακριβώς εξαιτίας της

επικρατούσας “ανδρικής προσέγγισης” της αγροτικής αναγέννησης (Bock 2004, Shortall 2002, Stratigaki 2005, Anthopoulou 2010).

Εν τούτοις, σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου υπάρχουν εκτεταμένες ορεινές περιοχές και άλλες μειονεκτικές εκτάσεις και όπου η γεωργία αποτελεί έναν σημαντικό τομέα απασχόλησης (το 72% του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο το 1991 εργάζονταν στον αγροτικό τομέα) η ανανέωση των κοινωνικών δομών της υπαίθρου εξαρτάται από την διατήρηση της γεωργίας ως η ραχοκοκαλιά των υπόλοιπων δραστηριοτήτων, και από την συγκράτηση του γυναικείου πληθυσμού στις περιοχές αυτές (Gidarakou 1999).

Η έρευνα στις διαφορές των δύο φύλων όσον αφορά την επιτυχία των μικρών επιχειρήσεων στις αγροτικές περιοχές επικεντρώνεται σε διάφορα δομικά χαρακτηριστικά των σχετικών επιχειρήσεων, στην επιχειρηματική συμπεριφορά, τις διαφορετικές πρακτικές και πλευρές που τυπικά σχετίζονται με τους άνδρες και τις γυναίκες αντίστοιχα. Μερικά παραδείγματα που συνθέτουν το παραπάνω πλαίσιο είναι ότι οι γυναίκες γενικά διοικούν μικρότερες εταιρίες από τους άνδρες και σε λιγότερο κερδοφόρους τομείς (π.χ. προσωπικές υπηρεσίες, λιανική, βιοτεχνίες). Αντιστοίχως είναι περισσότερο πιθανό να είναι οι ίδιες ιδιοκτήτριες μικρών επιχειρήσεων παρά μέλη ενός συνεταιρισμού και έτσι έχουν την τάση να εμπλέκονται λιγότερο σε επαγγελματικά δίκτυα. Οι γυναίκες συνήθως έχουν έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης και διευθυντικής εμπειρίας. Χρησιμοποιούν λιγότερο την πίστωση, εξαιτίας της έλλειψης εμπειρίας στην λήψη δανείων, λόγω των έμφυλων διακρίσεων στον δανεισμό και /ή εξαιτίας της δικής τους αντίστασης να αναλάβουν το ρίσκο της αίτησης για δανεισμό. Έχουν την τάση να βασίζονται περισσότερο σε οικογένεια και φίλους για οικονομική υποστήριξη παρά σε τυπικές πηγές στις οποίες βασίζονται οι άνδρες ιδιοκτήτες επιχειρήσεων. Ένας λόγος για αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ότι έχουν λιγότερες επαγγελματικές διασυνδέσεις δεδομένου ότι τα κοινωνικά δίκτυα των γυναικών είναι περισσότερο βασισμένα στην συγγένεια από ότι των ανδρών, των οποίων τα δίκτυα έχουν την τάση να βασίζονται περισσότερο στον επαγγελματισμό (Anthopoulou 2010).

Σε ακολουθία αυτού του χάσματος στην επιτυχία των μικρών επιχειρήσεων, οι γυναίκες ιδιοκτήτριες εταιριών συχνά θεωρούνται ως λιγότερο επαγγελματίες, στην

πραγματικότητα ως ερασιτεχνικοί επιχειρηματίες που ως εκ τούτου εξ ορισμού είναι λιγότερο επιτυχημένες στις επιχειρήσεις από τους άνδρες συναδέλφους τους. Αλλά όπως σημειώνει ο Bock (2004), αυτή η αντίληψη υπονοεί ότι οι γυναίκες αξιολογούνται ενάντια στην επιχειρηματική συμπεριφορά των ανδρών σαν αυτό να είναι ο κανόνας για το τι πρέπει να κάνει ο ‘‘αληθινός’’ επιχειρηματίας. Οι έμφυλες πρακτικές κοινωνικοποίησης και η κοινωνική αντιπροσώπευση των έμφυλων ρόλων επηρεάζουν τις επαγγελματικές και επιχειρηματικές επιλογές των δύο φύλων με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε οι γυναίκες επιχειρηματίες να είναι πιο πιθανό να κάνουν επενδύσεις που τις επιτρέπουν να διαχειριστούν τόσο τις δεσμεύσεις τους απέναντι στην οικογένεια όσο και την επιχειρηματική τους δραστηριότητα. Στα πλαίσια της κοινωνικής κατασκευής και αναπαραγωγής των έμφυλων ρόλων και της έμφυλης επιχειρηματικότητας, οι γυναίκες σχεδιάζουν τα δικά τους επιχειρηματικά πρότυπα, στην προσπάθειά τους να συνδυάσουν τις επαγγελματικές τους δεσμεύσεις και αυτές απέναντι στην οικογένεια (Anthoroulou 2010).

Η Saugeres (2002), στην έρευνά της για τις αγρότισσες στην Γαλλία, βρήκε ότι υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός αγροτισσών σε πολλές περιοχές της Γαλλίας που αναλαμβάνουν μόνες τους τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της οικογένειας, και ως εκ τούτου αναλαμβάνουν εργασίες που σε άλλη περίπτωση θα εκτελούνταν από τους άνδρες όπως η καλλιέργεια της γης και ο χειρισμός γεωργικών μηχανημάτων. Εν τούτοις, στην μελέτη της φάνηκε ότι αυτές οι αγρότισσες δεν αντιμετωπίζονται ως πραγματικές αγρότισσες από τους άνδρες αλλά ως κατώτερες που απλά προσπαθούν να κάνουν την δουλειά των ανδρών. Επειδή η γεωργία είναι ένας τομέας που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών, μέσα στην οποία η εργασία των γυναικών, αν και απαραίτητη, ορίζεται ως δευτερεύουσα και συμπληρωματική, η κυρίαρχη άποψη των ανδρών δυσφημεί τις γυναίκες που προσπαθούν να είναι αγρότισσες με τους δικούς τους όρους (Saugeres 2002).

Η παγκόσμια κοινότητα ανάπτυξης θα πρέπει να αμφισβητήσει τους μύθους που περιβάλλουν τις γυναίκες και την ανάπτυξη και να αναγνωρίσουν τον σημαντικό ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη. Παρόλο λοιπόν που θεωρείται ότι οι ρόλοι και οι ευθύνες των γυναικών προσανατολίζονται αποκλειστικά στην ενασχόληση με το νοικοκυριό, παραμένει γεγονός το ότι οι γυναίκες συνεισφέρουν σημαντικά στην αγροτική παραγωγή και στις σχετικές δραστηριότητες που αποφέρουν εισόδημα στο

νοικοκυριό. Ένας άλλος μύθος που περιβάλλει την γυναικεία ενασχόληση με την γεωργία είναι ότι εργάζονται σε αυτόν τον τομέα μόνο για την δική τους διαβίωση, ενώ στην πραγματικότητα συμμετέχουν και στις εμπορικές καλλιέργειες. Οι περισσότερες χαμηλόμισθες γυναίκες στις αναπτυσσόμενες χώρες ζουν και εργάζονται στις αγροτικές περιοχές, όπου η γεωργία αποτελεί την πρωταρχική απασχόλησή τους. Παράγουν τόσο την τροφή τους όσο και εμπορικά προϊόντα και έχουν πολλαπλούς και πολύπλοκους ρόλους. Εργάζονται είτε στο δικό τους αγροτεμάχιο είτε σε ξένο, αμειβόμενες ή όχι, εργαζόμενες ή εργοδότες και ως αμειβόμενες εργάτριες σε αγροτικές και μη επιχειρήσεις (Mehra & Rojas 2008).

Παρά τους πολλούς περιορισμούς τους, ουσιαστικά και αυξανόμενα στοιχεία δείχνουν ότι οι αγρότισσες μπορούν να παράγουν ισότιμα ή και καλύτερα από τους άνδρες. Κατά μέσο όρο, οι γυναίκες επιτυγχάνουν πολύ υψηλότερες τιμές της παραγωγής τους ανά εκτάριο από τους άνδρες, σε πολύ μικρότερες αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Μελέτη των Ram & Singh (1988) για την γεωργία της περιοχής Mossi Plateau του Burkina Faso αποδεικνύει ότι η γυναικεία εργασία ήταν 6 φορές πιο παραγωγική από αυτήν των ανδρών (Mehra & Rojas 2008).

1.2.1 Έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας

Η έρευνα της περιόδου από το 1970 έως το 1980 κάλυπτε ζητήματα του ρόλου και της θέσης της γυναίκας στο αγροτικό νοικοκυριό, προσδίδοντας στην γυναίκα αγρότισσα τον τίτλο της ‘‘σιωπηλής ηρωίδας’’, η οποία μέσω της μη αμειβόμενης, ευέλικτης εργασίας της στην αγροτική παραγωγή, βοήθησε σημαντικά στην επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού. Επίσης, μέσω των ποικίλων παραδοσιακών δραστηριοτήτων στις οποίες συμμετείχε, συνεισέφερε σημαντικά στην διατήρηση της ετερογένειας του αγροτικού τοπίου (Sachs 1983, Whatmore 1988). Στις μελέτες αυτές παρουσιάστηκε ένας καθαρά έμφυλος διαχωρισμός της αγροτικής εργασίας, με το επάγγελμα του αγρότη να ανήκει αποκλειστικά στον άνδρα και την γυναίκα να έχει τον αποκλειστικό αναπαραγωγικό ρόλο στα πλαίσια του νοικοκυριού (Adams 1988, Coughenour & Swanson 1983, Jensen 1985, Rosenfeld 1985, Ross 1985, Sachs 1983, 1987, Meares 1997, Kazakopoulos & Gidarakou 2003).

Ακριβώς για ποιόν λόγο οι άνδρες απέκτησαν τον έλεγχο την γεωργικής παραγωγής είναι ένα ζήτημα προς συζήτηση. Η κλασική μελέτη της Boserup (1970)

υποστηρίζει ότι το άροτρο, με την απαίτηση της βαριάς σωματικής εργασίας, σηματοδότησε την μετατροπή από τα γυναικεία στα ανδρικά αγροτικά συστήματα. Η συνολική κριτική των Beneria & Sen (1981) στην τεχνολογική αιτιοκρατία της Boserup σημειώνει ότι η μετατόπιση στον έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας συνέβη όχι μόνο με την εισαγωγή του αρότρου στην γεωργία αλλά και ως αποτέλεσμα των αλλαγών στην διάθεση της γης, τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την αναπαραγωγική δυνατότητα των γυναικών. Η Stanley (1982) αποδίδει αυτήν την ανάληψη ελέγχου από τους άνδρες στην συμβολή διαφόρων παραγόντων συμπεριλαμβανοντας τη συχνή ανατροφή των παιδιών εκ μέρους των γυναικών, τον αποκλεισμό τους από την αγροτική τεχνολογία και την κατάρρευση των δικτύων υποστήριξης των μητέρων (Sachs 1996).

Η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση στην οποία ενώνονται η παραγωγική και αναπαραγωγική αγροτική εργασία (Gidarakou 1999), είναι ένα περίεργο είδος επιχείρησης, στην οποία δεν διακρίνονται καθαρά ο χώρος εργασίας από την οικογένεια, γεγονός που δεν ταίριαζε στις αντιλήψεις σχετικά με τον εργασιακό χώρο και ως εκ τούτου αγνοήθηκε από τις μελέτες τις αναφερόμενες στην εργασία και τα επαγγέλματα (Rosenfeld 1985). Η Rosenfeld (1985) υποστηρίζει ότι η απόρριψη του εργασιακού ρόλου των γυναικών στην αγροτική εκμετάλλευση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο συμπέρασμα των κοινωνιολόγων ότι υπάρχει ιστορικός διαχωρισμός μεταξύ εργασίας και οικογένειας (Meares 1997), γεγονός που συνεισφέρει στην ανάδυση του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας που με την σειρά του οδηγεί στην υποβάθμιση του ρόλου της γυναίκας αγρότισσας (Gidarakou 1999). Σύμφωνα με τους Trauger et al. (2008) αυτό συμβαίνει γιατί ο έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας στα πλαίσια της οικογενειακής μονάδας υπονομεύει την οικογένεια (Whatmore 1991, Little & Panelli 2003) συνεισφέροντας στην περιθωριοποίηση των γυναικών από την ευκαιρία ανταλλαγής γνώσεων και την δυνατότητα λήψης των αποφάσεων που σχετίζονται με την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή (Leckie 1996). Ως εκ τούτου, τα μέλη μιας κοινότητας αναγνωρίζουν μόνο τον υποστηρικτικό ρόλο των αγροτισσών στην γεωργία (Whatmore 1991, Sachs 1996, Pini 2002), ενώ οι γυναίκες που αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως αγρότισσες, αποζητώντας την θέση τους στην γνώση, θεωρείται

από την κοινότητα ότι παραβιάζουν τον αναμενόμενο ρόλο τους (Trauger 2004, Trauger et al. 2008).

Στα περισσότερα καλλιεργητικά συστήματα, οι εργασίες διαχωρίζονται σε γυναικείες και ανδρικές. Ο έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας ποικίλει ανάλογα με την τάξη, την εθνικότητα και την τοποθεσία της καλλιέργειας, αν και υπάρχουν κάποια ξεκάθαρα γενικά πρότυπα. Οι απαιτητικές σε εργασία δραστηριότητες όπως η μεταφύτευση, το βοτάνισμα και η συγκομιδή, είναι συνήθως γυναικείες. Η κατεργασία του εδάφους είναι ανδρική δραστηριότητα με όποιον τρόπο και να πραγματοποιείται.

Η εστίαση στην εργασία, τις γνώσεις και τις εμπειρίες των γυναικών σε σχέση με συγκεκριμένες καλλιέργειες παρέχει την βάση για μια ιστορική συγκριτική κατανόηση της εργασίας των γυναικών με τα φυτά και προσφέρει πιθανά στοιχεία για τρόπους επίλυσης προβλημάτων όπως ο υποσιτισμός ενώ παράλληλα αναπτύσσει περισσότερο βιώσιμα αγροτικά συστήματα.

Η Sachs (1996), κάνοντας μια ανασκόπηση των ερευνών για την εργασία της γυναίκας στην γεωργία, ανακάλυψε διάφορους κινδύνους. Πρώτον, ερευνώντας μια συγκεκριμένη καλλιέργεια, ο ερευνητής ακολουθεί την τάση της Δυτικής επιστήμης να επικεντρώνεται στενά σε συγκεκριμένα αγαθά πρώτης ανάγκης χωρίς να τοποθετεί τα αγαθά αυτά στο γενικότερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που παράγουν αυτά τα αγαθά. Δεύτερον, οι γυναίκες σπάνια οργανώνουν την ζωή τους γύρω από την παραγωγή μιας συγκεκριμένης καλλιέργειας, απεναντίας δεσμεύονται σε δραστηριότητες αναπαραγωγικές και πολλαπλής καλλιέργειας. Τρίτον, ο τύπος της έρευνας που διεξάγεται συνήθως αποκρύπτει τις στρατηγικές πολυκαλλιέργειας των γυναικών (Sachs 1996).

Κεντρικό ενδιαφέρον των ερευνητών των προηγούμενων δεκαετιών ήταν η κατανόηση της σημασίας των οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται στα πλαίσια ενός νοικοκυριού ως στοιχείο κλειδί για την περαιτέρω κατανόηση της θέσης και του ρόλου της γυναίκας στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση (Sachs 1983, Rosenfeld 1985, Stratigaki 1988). Οι μελέτες αυτές έδειξαν ότι κατά την διαδικασία του εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής, η αντικατάσταση μεγάλου μέρους των παραδοσιακών αγροτικών

εργασιών με την μηχανική διαχείριση ενίσχυσε την διατήρηση του πατριαρχικού μοντέλου οργάνωσης της εργασίας και την εντατικοποίηση του διαχωρισμού της εργασίας, καθώς δεδομένου ότι οι άνδρες χρησιμοποιούν ευκολότερα τα μηχανήματα, οι νέες αγροτικές δραστηριότητες μονοπωλούνται από αυτούς. Η αγροτική εργασία των γυναικών σχετίζεται περισσότερο με παραγωγή προϊόντων που δεν προορίζονται για την αγορά, και η αγρότισσα μετατρέπεται σε πηγή έκτατου εργατικού δυναμικού για διάφορους σκοπούς και ως εκ τούτου, έχει μετατραπεί σε λιγότερο ορατό κομμάτι της εργατικής δύναμης στα επίσημα στατιστικά δεδομένα (Gidarakou 1999).

Πέρα από την ίδια την αγροτική εκμετάλλευση αυτή καθεαυτή, με παρόμοιο τρόπο οι θεσμικές πρακτικές και οι κοινωνικές δομές αναπαράγουν έναν έμμεσο εξουσιαστικό μηχανισμό που αντικατοπτρίζει την ιεραρχική δομή των καθιερωμένων θεσμών (όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, το πιστωτικό σύστημα, η διανομή των περιουσιακών στοιχείων, το εκπαιδευτικό σύστημα και το σύστημα μεταφοράς της πληροφορίας στην αγροτική κοινότητα) οι οποίοι επίσης διαδραματίζουν τον δικό τους ρόλο στην αποδυνάμωση της θέσης και του ρόλου της αγρότισσας (Gidarakou 1999). Ιστορικά το ακαδημαϊκό σύστημα γεωργικών εφαρμογών είναι διαχωρισμένο σε διάφορα στρατόπεδα, δύο από τα οποία ερευνούν τις έμφυλες σχέσεις από την πλευρά της επέκτασης στην γεωργία (που έχει να κάνει με την παραγωγικότητα της αγροτικής εκμετάλλευσης) και της οικιακής επέκτασης (εστιάζει στις γυναίκες και στους ρόλους τους ως σύζυγοι, μητέρες και ως υποστηρικτική δύναμη στην γεωργική παραγωγή). Παρόλο που η παροχή των υπηρεσιών γεωργικών εφαρμογών στους αγρότες χρονολογείται από το 1860, ο διαχωρισμός τους ανάλογα με το φύλο έγινε στις αρχές του 1900, πράγμα που ισχύει μέχρι και τις μέρες μας. Διαχωρίζοντας τις υπηρεσίες γεωργικών εφαρμογών σε δύο κατηγορίες – γεωργική και οικιακή εργασία – προωθήθηκε η ιδέα του διαχωρισμού των Αμερικανικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων (Smith-Lever Act 1914), όπου η ανδρική εργασία πραγματοποιείται στην ύπαιθρο και η γυναικεία μέσα στο σπίτι. Το ομοσπονδιακά υποστηριζόμενο σύστημα υπηρεσιών γεωργικών εφαρμογών δεν θα επιδίωκε να ανατρέψει την υπάρχουσα έμφυλη ιεραρχία των αμερικανικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων (Jellison 1993). Όπως τονίζει ο Jellison (1993), το σύστημα αυτό καθιερώθηκε στη βάση μιας ανεπαρκούς κατανόησης των

καθημερινών δραστηριοτήτων και εμπειριών που αποκτούσαν οι γυναίκες στον τομέα της γεωργίας.

Ενώ πολλές μελέτες (Reimar 1986) αγνοούν τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες σχέσεις δύναμης ενσωματώνονται στον έμφυλο διαχωρισμό της αγροτικής εργασίας συνεισφέροντας στην μείωση της ενεργούς συμμετοχής των γυναικών στην λήψη των αποφάσεων των σχετικών με το παραγωγικό σύστημα, άλλες μελέτες έχουν αποκαλύψει ότι οι γυναίκες έχουν αναλάβει τον έλεγχο των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων αυξάνοντας την συμμετοχή τους σε αγροτικές δραστηριότητες που συνδέονται άμεσα με τις εμπορικές πωλήσεις (Coughenour 1984, Haugen 1990, Shaver 1990, Tigges & Rosenfeld 1987, Feldman & Welsh 1995). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η νέα αυτή σειρά ερευνών επιχείρησε να αναγνωρίσει τους τρόπους με τους οποίους ενδυναμώνεται η θέση των γυναικών στο αγροτικό νοικοκυριό, τονίζοντας τον παράγοντα της έντονης παρουσίας της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό ως αποτέλεσμα της εμπορευματοποίησης των άτυπων μορφών απασχόλησης, στις οποίες πάντα δραστηριοποιούνταν οι γυναίκες, στο πλαίσιο της οικονομίας του νοικοκυριού. Οι έρευνες έδωσαν έμφαση σε νέες μορφές γεωργίας, στα πλαίσια των οποίων οι γυναίκες μπορούσαν να αναπτύξουν διάφορα είδη παραγωγικής δραστηριότητας (αγροτουρισμός, άμεση εμπορία των προϊόντων της αγροτικής εκμετάλλευσης, παραγωγή ποιοτικών προϊόντων) (Kazakoroulos & Gidarakou 2003).

Σύμφωνα με τον Meares (1997) οι εργασιακές εμπειρίες των αγροτισσών δεν περιορίζονται στην παραγωγική εργασία στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης (δραστηριότητες που αποφέρουν εισόδημα και έχουν μια ενδεχόμενη ανταλλάξιμη αξία), ούτε στην αναπαραγωγική εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού (βιολογική αναπαραγωγή και φροντίδα και διατήρηση του σπιτιού και των μελών της οικογένειας), δεδομένου ότι ένα μεγάλο τμήμα της καθημερινής τους εργασίας απευθύνεται στην κοινότητα (δραστηριότητες σε επίπεδο κοινότητας που διασφαλίζουν την κατανομή, την παροχή και διαχείριση των στοιχείων της συλλογικής κατανάλωσης, όπως το νερό, η υγειονομική περίθαλψη, και η εκπαίδευση) (Meares 1997). Εν τούτοις, η εργασία για κοινοτικούς σκοπούς είναι έμφυλα διαχωρισμένη, όπως σημειώνει η Rosenfeld (1985). Για τις γυναίκες η κοινοτική εργασία αποτελεί μια επέκταση του αναπαραγωγικού τους ρόλου στην

γεωργική εκμετάλλευση και στο νοικοκυριό. Η Rosenfeld (1985) στην έρευνα που πραγματοποίησε με Αμερικανίδες αγρότισσες, βρήκε ότι οι γυναίκες ήταν περισσότερο πιθανό να ανήκουν σε έναν κοινοτικό οργανισμό και ότι οι άνδρες ήταν περισσότερο πιθανό να ανήκουν σε μια ένωση τροφίμων (Meares 1997).

Οι Samal & Dhyaní (2007), στην έρευνά τους με γυναίκες των κεντρικών Ιμαλαΐων της Ινδίας, αναλύοντας τα εργασιακά πρότυπα των γυναικών αποκάλυψαν ότι στην καθημερινή τους εργασία το 60% του χρόνου καταναλώνεται για τις εξωτερικές εργασίες όπως οι αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, η συλλογή χορτονομής, καύσιμης ύλης και νερού, το 30% για τις εσωτερικές εργασίες του νοικοκυριού όπως το μαγείρεμα, η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, και ο υπόλοιπος χρόνος ξοδεύεται στις κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες. Αυτή η παραδοσιακή φύση της σκληρά εργαζόμενης γυναίκας αντικατοπτρίζει τις αντιλήψεις της κοινωνίας περί κοινών αναγκών, χαρακτηριστικό του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας στο συγκεκριμένο οικοσύστημα των Ιμαλαΐων.

Σε αυτές τις περιοχές οι περισσότερες αγροτικές εργασίες πραγματοποιούνται από τις γυναίκες. Συνήθως υπό την επίβλεψη μιας ηλικιωμένης γυναίκας του νοικοκυριού, οι νεαρές γυναίκες μοιράζονται τις κυριότερες αρμοδιότητες στην γεωργία, συμπεριλαμβανομένων της προετοιμασίας του εδάφους, την λίπανση, την σπορά, την μεταφύτευση, το βοτάνισμα, την συγκομιδή, την επεξεργασία, μεταφορά, αποξήρανση και αποθήκευση. Η συνεισφορά των ανδρών είναι πολύ περιορισμένη και έγκειται στην προετοιμασία του εδάφους, τυπικά δηλαδή, στο όργωμα (Samal & Dhyaní 2007).

1.2.2 Έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας ανάλογα με το καλλιεργητικό σύστημα ή γυναικείες και ανδρικές καλλιέργειες

Όπως προαναφέρθηκε η βιβλιογραφία που σχετίζεται με τις γυναίκες και την ανάπτυξη έχει επικεντρωθεί ιδιαίτερα στους ρόλους των δύο φύλων στην αγροτική παραγωγή από το 1970 (Boserup 1970, Chikwendu & Arokoyo 1997, Bhuyan & Tripathy 1988, Feldman & Welsh 1995). Η βιβλιογραφία αυτή έχει παρουσιάσει σημαντικά στοιχεία που υποστηρίζουν ότι προκειμένου να αντληθούν σημαντικές πληροφορίες για την συμπεριφορά, τη χρήση γης και την επιλογή καλλιέργειας από τους παραγωγούς, αυτοί θα πρέπει να εξεταστούν από μια έμφυλη προοπτική. Μετά

από περισσότερο από τριάντα ετών έρευνα, είναι πλέον ξεκάθαρο ότι οι άνδρες και οι γυναίκες διαδραματίζουν διαφορετικούς ρόλους στα πλαίσια συγκεκριμένων συστημάτων αγροτικής παραγωγής, και καταλαμβάνουν διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές θέσεις ως αποτέλεσμα αυτών των διαφορετικών ρόλων. Για να τονίσουν την διαφορετική εργασία, εισόδημα και τρωτότητα των ανδρών και γυναικών που βασίζονται στην γεωργία για την διαβίωσή τους, πολλοί ερευνητές επικεντρώθηκαν στην ιδέα των έμφυλων καλλιεργειών (Sachs 1996, Carr 2008).

Στα περισσότερα αγροτικά συστήματα, συγκεκριμένες καλλιέργειες προσδιορίζονται ως γυναικείες, ενώ κάποιες άλλες ως ανδρικές. Οι καλλιέργειες σχετίζονται περισσότερο με το φύλο το οποίο ελέγχει την διαχείριση και την διάθεση των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων παρά με το άτομο που στην πραγματικότητα εργάζεται στην καλλιέργεια. Ο έμφυλος καταμερισμός και προσδιορισμός ποικίλει από μέρος σε μέρος, αλλά χαρακτηριστικά πρότυπα που παρουσιάζονται σε διάφορες μελέτες ανά τον κόσμο, τείνουν να διαχωρίζουν τις γυναικείες από τις ανδρικές καλλιέργειες. Οι ανδρικές καλλιέργειες είναι περισσότερο πιθανό να περιλαμβάνουν αγρωστώδη ή δενδρώδεις καλλιέργειες, καλλιέργειες των οποίων τα προϊόντα δεν προορίζονται για τροφή αλλά προορίζονται για την αγορά και για εξαγωγές. Οι γυναικείες καλλιέργειες είναι κυρίως κηπευτικά και ριζώδη προϊόντα, προϊόντα που προορίζονται για τροφή, για επιβίωση και για διάθεση στις τοπικές αγορές. Φυσικά υπάρχουν εξαιρέσεις αυτών των προτύπων και ο έλεγχος των καλλιεργειών μπορεί να είναι περισσότερο πολύπλοκος. Για παράδειγμα υπάρχουν και συνθήκες κάτω από τις οποίες το καλαμπόκι και το ρύζι είναι γυναικείες καλλιέργειες, ή περιπτώσεις όπου ορισμένες καλλιέργειες δεν ανήκουν σε κανένα από τα δύο φύλα (Sachs 1996).

Η γυναικεία εργασία αποτελεί κεντρικό συστατικό της παραγωγής ρυζιού σε όλες της περιοχές του κόσμου, αν και οι συγκεκριμένες μορφές του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας διαφέρει ανάλογα με την περιοχή. Σε αρδευόμενες καλλιέργειες ρυζιού οι άνδρες προετοιμάζουν την καλλιέργεια και στην συνέχεια οι γυναίκες σπέρνουν και βοτανίζουν (Sachs 1996). Οι γυναίκες και οι άνδρες εργάζονται μαζί για την συγκομιδή, ενώ στην συνέχεια οι γυναίκες μόνες τους εκτελούν τις εργασίες της διαλογής και της επεξεργασίας του ρυζιού. Αν και αυτός ο έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας αντιπροσωπεύει την πιο τυπική μορφή, δεν

ισχύει σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς πολλές κοινωνίες έχουν αυστηρούς κανόνες που αποκλείουν τις γυναίκες από συγκεκριμένες δραστηριότητες στην παραγωγή του ρυζιού. Έτσι η συνεισφορά των γυναικών ποικίλει: παρέχουν το ένα δεύτερο της εργασίας στην παραγωγή ρυζιού στο Νεπάλ και την Ινδία, περίπου το ένα τρίτο στις νοτιοανατολικές χώρες της Ασίας, και το 30-40% της εργασίας στην Μαλαισία, νότια Κορέα και Ιαπωνία (Unnevehr & Stanford 1985). Στις δυτικές χώρες της Αφρικής, οι γυναίκες συνεισφέρουν την πλειοψηφία της εργασίας (Sachs 1996).

Τα αγρωστώδη όπως το σιτάρι, το καλαμπόκι και το ρύζι συνήθως ελέγχονται από τους άνδρες. Σε αντίθεση οι γυναίκες συνήθως συγκεντρώνουν τον έλεγχο των κηπευτικών όπως τα φασόλια και άλλων ριζωδών καλλιεργειών όπως yams και cassava. Ο έλεγχος των καλλιεργειών από τους άνδρες ή από τις γυναίκες δεν συμπίπτει πάντα με τον αυστηρό έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας, καθώς συχνά οι γυναίκες παρέχουν βοηθητική εργασία στις καλλιέργειες των ανδρών αλλά και οι άνδρες βοηθούν στις γυναικείες καλλιέργειες. Παραδείγματος χάρη, σε μια αγροτική περιοχή της Αφρικής (Swaziland), το καλαμπόκι προσδιορίζεται ως ανδρική καλλιέργεια παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες εκτελούν την περισσότερη εργασία στον αγρό. Οι άνδρες αποφασίζουν σχετικά με την ποσότητα του σπόρου που θα εφαρμόσουν, κατευθύνουν την εργασία των γυναικών και ελέγχουν την διάθεση του προϊόντος στην αγορά. Εν τούτοις, τα πρότυπα του ελέγχου των καλλιεργειών είναι περισσότερο πολύπλοκα, επειδή κάποιες ποικιλίες καλαμποκιού, ιδιαίτερα αυτές που καταναλώνονται νωπές, ανήκουν στην αποκλειστικότητα των γυναικών, ενώ άλλες ποικιλίες, ιδιαίτερα αυτές που προορίζονται για την αγορά, ανήκουν στους άνδρες (Sachs 1996).

Σε πολλές τοποθεσίες, οι άνδρες καλλιεργούν με σκοπό την διάθεση των προϊόντων στην αγορά, ενώ οι γυναίκες επιθυμούν να παρέχουν τροφή και στις οικογένειές τους. Οι άνδρες συνήθως ελέγχουν ειδικευμένες, πολυτελείς καλλιέργειες, όπως καφέ, βαμβάκι, καπνό, τσάι, κακάο, ζάχαρη και πιο πρόσφατα ανθοκομικές καλλιέργειες, των οποίων τα προϊόντα προορίζονται για εξαγωγές και δεν παρέχουν άμεσα τροφή για τις οικογένειες των αγροτών (Sachs 1996). Ο Carr (2008), στην έρευνα που πραγματοποίησε για τις έμφυλες καλλιέργειες στην περιοχή της Γκάνα της Αφρικής προσπάθησε να εξηγήσει τι αντιπροσώπευε αυτός ο έμφυλος διαχωρισμός των καλλιεργήσιμων ειδών. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι

οι ανδρικές καλλιέργειες περιελάμβαναν κυρίως έξι είδη (κάσσιους, κακάο, καρύδες, μπάμιες, κρεμμύδια και ζαχαροκάλαμο). Τέσσερις ακόμη καλλιέργειες (ακακία, πορτοκαλιές, φοίνικες και ανανάς) σχετίζονταν με την αγροτική παραγωγή των ανδρών εξαιτίας της δυσανάλογης εμφάνισής τους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των ανδρών. Οι καλλιέργειες μπανάνας και φασολιών εμφανίζονταν αποκλειστικά στις γυναικείες αγροτικές εκμεταλλεύσεις ενώ ένα ακόμη είδος μελιτζάνας εμφανίζονταν περισσότερο στις γυναικείες παρά στις ανδρικές εκμεταλλεύσεις. Η έμφαση των ανδρών στις συγκεκριμένες καλλιέργειες αντικατοπτρίζει τον εμπορικό προσανατολισμό της αγροτικής παραγωγής, καθώς τα προϊόντα των καλλιεργειών αυτών είναι πολύ δημοφιλή στις τοπικές αγορές. Απεναντίας οι γυναικείες καλλιέργειες είχαν την τάση να ενισχύουν τον ρόλο τους στην αυτοσυντήρηση και επιβίωση των νοικοκυριών τους (Carr 2008).

Οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται γύρω από τα εξαγόμενα προϊόντα ποικίλουν ανάλογα με τα αγροτικά και κοινωνικά συστήματα της κάθε περιοχής της κάθε χώρας. Οι εμπορευματικές καλλιέργειες αναπτύσσονται σε τεράστιες ιδιοκτησίες γης, φυτείες, εκμεταλλεύσεις που εξαρτώνται από μισθωτή εργασία και σε μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Η οργάνωση της παραγωγής ελέγχει την ανάμειξη των γυναικών στην γεωργία. Στις μεγάλες εμπορικές εκμεταλλεύσεις, οι γυναίκες συνήθως παρέχουν μισθωτή εργασία για τις απαιτητικές, εξαγόμενες καλλιέργειες. Παραδείγματος χάρη, στην Σρι Λάνκα οι γυναίκες συγκομίζουν το τσάι από τεράστιες εκτάσεις γης. Στην Swaziland οι γυναίκες εκτελούν αγροτικές εργασίες σε μεγάλης κλίμακας οπωρώνες. Στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις πολλών χωρών, οι γυναίκες παρέχουν εργασία για την παραγωγή εμπορευματικών προϊόντων αλλά σχεδόν ποτέ δεν έχουν τον έλεγχο των κερδών. Για παράδειγμα οι γυναίκες στο Καμερούν βοηθούν τους συζύγους τους στην παραγωγή του κακάο, αλλά η καλλιέργεια ανήκει στους άνδρες. Στην Ζιμπάμπουε, οι γυναίκες παρέχουν το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας σε μικρές εκμεταλλεύσεις καφέ, αλλά σχεδόν πάντα οι άνδρες ελέγχουν τα θέματα διακίνησης των προϊόντων, οι οποίοι κατέχουν την απαιτούμενη κάρτα διακίνησης (Sachs 1996).

Η παραγωγή των εμπορευματικών προϊόντων μπορεί να καλυτερεύσει την ποιότητα ζωής των παραγωγών γεγονός το οποίο δεν είναι ενδογενώς επιζήμιο για τις γυναίκες. Παρόλο αυτά υπάρχουν δυσκολίες στην μετατροπή του εισοδήματος από

τις καλλιέργειες αυτές σε βελτιωμένη ποιότητα ζωής για τις οικογένειες των παραγωγών. Πρώτον, οι αγρότες λαμβάνουν ελάχιστα κέρδη σε σύγκριση με τα έξοδά τους. Δεύτερον, σε κοινωνίες όπου οι άνδρες δεν είναι αναγκασμένοι να συνεισφέρουν χρήματα από τις καλλιέργειές τους για την επιβίωση των οικογενειών τους, η ποιότητα ζωής των γυναικών και των παιδιών δεν είναι πολύ καλή στις περιπτώσεις της παραγωγής εμπορευματικών προϊόντων (Sachs 1996).

1.3 Έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες στην γεωργική παραγωγή

Με παρόμοιο τρόπο, η έρευνα των τελευταίων δεκαετιών έχει εξετάσει τις έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών (Stratigaki 1988, Whatmore 1988). Σύμφωνα με αυτές η διαφορετική θέση ανδρών και γυναικών στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και ο τρόπος με τον οποίο την βιώνουν γίνεται κατανοητή υπό όρους καθημερινής διαπραγμάτευσης μεταξύ εξουσίας και επιρροής στην διαμόρφωση των σχέσεων στα πλαίσια του νοικοκυριού και της αγροτικής επιχείρησης. Οι σχέσεις αυτές τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο θεσμοθετημένων αξιών και πρακτικών που ενδυναμώνουν τους άνδρες και αποδυναμώνουν τις γυναίκες ως κοινωνικούς φορείς. Η προσέγγιση αυτή εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και τις κατηγορίες ανδρών και γυναικών περισσότερο ως δυναμικές παρά ως προκαθορισμένες, οι οποίες δημιουργούνται από την οργάνωση της κοινωνικής ζωής (van der Plas & Fonte 1994).

Δεδομένου ότι η έννοια του φύλου αναφέρεται στα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά ιδιοχαρακτηριστικά και ευκαιρίες που σχετίζονται με τις γυναίκες και τους άνδρες (World Bank 2009), η ισότητα των δύο φύλων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση έτσι ώστε να μπορούν όλοι οι άνθρωποι να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα, ευκαιρίες και ανταμοιβές, ανεξάρτητα από το αν είναι άνδρες ή γυναίκες. Η ισότητα των φύλων σημαίνει την ύπαρξη δικαιοσύνης και αμεροληψίας στη μεταχείριση των γυναικών και των ανδρών, σύμφωνα με τις αντίστοιχες ανάγκες τους (FAO 2009) και ίση πρόσβαση στις ευκαιρίες που επιτρέπουν τους ανθρώπους να ζήσουν μια ζωή όπως οι ίδιοι την επιλέγουν, αποφεύγοντας τις ακραίες στερήσεις, ευκαιρίες που έχουν να κάνουν με τα δικαιώματα και τους πόρους. Η ισότητα των δύο φύλων είναι πολύ κρίσιμη για την αγροτική ανάπτυξη και ως εκ τούτου τα έμφυλα θέματα θα πρέπει να εξεταστούν όσον αφορά την αγροτική ανάπτυξη, πρώτον γιατί η έμφυλη διάσταση είναι κρίσιμη για

οικονομικούς λόγους αλλά και από την προοπτική της αποδοτικότητας (World Bank 2009).

Δεδομένης της σημαντικότητας του ρόλου που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην αγροτική παραγωγή παγκοσμίως, η εστίαση στις μοναδικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και στην ελλιπή πρόσβαση στους φυσικούς πόρους αποτελεί μια διεργασία κλειδί για την αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας και την επίτευξη της βιωσιμότητας των αγροτικών συστημάτων. Εκτενή στοιχεία από την δεκαετία του 1990 (Quisumbing 1996) έχουν υποδείξει την ύπαρξη έμφυλων ανισοτήτων που προκύπτουν από την κοινωνικά κατασκευασμένη σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών, επηρεάζοντας την διανομή των πόρων μεταξύ τους, γεγονός το οποίο προκαλεί τεράστιες διαφορές στα αποτελέσματα της ανάπτυξης (World Bank 2009) και καθιστά τις γυναίκες αγρότισσες σε μειονεκτική θέση ως παραγωγούς. Από την μια, οι γυναίκες έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε ένα ευρύ πεδίο περιουσιακών στοιχείων συμπεριλαμβανομένων των γεωργικών εισροών, των τεχνολογικών πόρων, της γης, της εργασίας, της πίστωση και του κεφαλαίου (IAASTD 2009), ενώ επιπλέον συχνά δεν έχουν τις ικανότητες να επεκτείνουν τα περιουσιακά αυτά στοιχεία. Πολλές φορές η αγροτική ανάπτυξη ενισχύει πρότυπα που δεν ωφελούν τις γυναίκες, όπως η κυριαρχία των ανδρών στα συστήματα γεωργικών εφαρμογών σε πολλές χώρες (IAASTD 2009). Για παράδειγμα, μπορεί οι γυναίκες να έχουν πρόσβαση στην γη αλλά ελλιπή πρόσβαση στα λιπάσματα που απαιτούνται για την αύξηση της παραγωγής ή να μην κατέχουν την γνώση της κατάλληλης εφαρμογής των λιπασμάτων. Επιπλέον, είναι περισσότερο δύσκολο για τις γυναίκες να έχουν πρόσβαση σε πολλά μη απτά προτερήματα, όπως το κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, τα δικαιώματα, και την ικανότητα λήψης αποφάσεων. Μελέτες που έχουν διεξαχθεί στην Αφρική δείχνουν ότι τα μητριαρχικά νοικοκυριά όχι μόνο χρησιμοποιούν την γη με λιγότερο παραγωγικό τρόπο από τα αντίστοιχα πατριαρχικά (Holden et al. 2001), αλλά και ότι έχουν την τάση να νοικιάζουν την γη τους στους συγκατόχους τους με πολύ λιγότερη παραγωγικότητα εξαιτίας της έλλειψης εναλλακτικών (Meinzen-Dick et al. 2010). Παρά το γεγονός ότι παράγουν παραπάνω από το 80% της τροφής στην Αφρική, οι γυναίκες κατέχουν μόνο το 1% της καλλιεργήσιμης γης στην Αφρική, λαμβάνουν μόνο το 7% των υπηρεσιών του συστήματος των γεωργικών εφαρμογών και το 1% ολόκληρης

της αγροτικής πίστωσης (Actionaid 2010). Λιγότερο από το 10% των αγροτισσών στην Ινδία, Νεπάλ και Ταϊλάνδη κατέχουν γη. Μόνο το 15% των αντιπροσώπων του συστήματος των γεωργικών εφαρμογών είναι γυναίκες. Μια μελέτη των σχεδίων αγροτικής πίστωσης στην Αφρική διαπίστωσε ότι το μερίδιο των γυναικών στην έκδοση δανείων ήταν ακριβώς 10%. Σπάνια αναφέρονται οι στατιστικές όσον αφορά τις παραγωγές των γυναικών, τα ποσοστά υιοθέτησης τεχνολογίας και της χρήσης των εισροών (FAO 2009).

Υπάρχει σημαντικός αριθμός δεδομένων που αποδεικνύει ότι τα νοικοκυριά δεν λειτουργούν με ενιαίο τρόπο στην κατανομή των πόρων (Alderman et al. 1996). Αυτό σημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ενός νοικοκυριού δεν έχουν τις ίδιες προτιμήσεις όσον αφορά την συγκέντρωση των πόρων τους, με σημαντικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα, καθώς πολυάριθμες εμπειρικές μελέτες έχουν αποδείξει ότι η αναδιανομή των περιουσιακών στοιχείων μεταξύ ανδρών και γυναικών σε ένα νοικοκυριό έχει την δυνατότητα να αυξήσει την παραγωγικότητα (Udry 1996). Για να γίνει κατανοητός ο λόγος για τον οποίο η αγροτική παραγωγή είναι συχνά χαμηλότερη για τις γυναίκες, χρειάζεται να κατανοήσουμε το ευρύ πεδίο των δυσκολιών που αυτές αντιμετωπίζουν. Παραδείγματος χάρη, ο Udry (1996) βρήκε πως η παραγωγικότητα σε εκμεταλλεύσεις που διαχειρίζονταν οι γυναίκες στο Burkina Faso ήταν 30% λιγότερη από ότι σε εκμεταλλεύσεις διαχειριζόμενες από τους άνδρες του ίδιου νοικοκυριού εξαιτίας του γεγονότος ότι τα λιπάσματα και το εργατικό δυναμικό εφαρμόζονταν εκτενέστερα στις ανδρικές εκμεταλλεύσεις (Meinzen-Dick et al. 2010). Σε μια μελέτη υπολογίστηκε ότι η αγροτική παραγωγικότητα στην υποσαχάρια Αφρική θα μπορούσε να αυξηθεί κατά 20% αν οι γυναίκες είχαν ισότιμη πρόσβαση σε γη, σπόρους και λιπάσματα. Η υιοθέτηση από τις αγρότισσες νέων τεχνολογιών αγροτικής παραγωγής επηρεάζεται επίσης κατά πολύ από το ποιος ελέγχει και τελικά κατέχει την καλλιέργεια: οι αγρότες συχνά εισχωρούν στην “γυναικεία” αγροτική παραγωγή όταν αυτή καθίσταται επικερδής. Επίσης οι αγρότισσες υποφέρουν συστηματικά από τις διακρίσεις που γίνονται εις βάρος τους όσον αφορά την πρόσβαση στους αναγκαίους πόρους για κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Η πίστωση, τα προγράμματα γεωργικών εφαρμογών, οι εισροές και η παροχή των σπόρων συνήθως διευθετούν τις ανάγκες των ανδρών. Σπάνια ζητείται η γνώμη των αγροτισσών στα

προγράμματα ανάπτυξης, η οποία μπορεί να αυξήσει την παραγωγή των ανδρών και το εισόδημά τους. Όταν αυξάνονται οι δυσκολίες του οικογενειακού επαγγέλματος, υπάρχει η τάση να απομακρύνονται πιο συχνά τα κορίτσια από το σχολείο παρά τα αγόρια, προκειμένου να βοηθήσουν στις εργασίες του γεωργικού επαγγέλματος ή του νοικοκυριού (FAO 2009).

Με παρόμοιο τρόπο οι πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνουν την παραγωγή στις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις του καφέ στην Λατινική Αμερική. Δεδομένα αποδεικνύουν πως οι γυναίκες στις περιοχές αυτές αντιμετωπίζουν την χαμηλή αμοιβή και τεράστιες έμφυλες διακρίσεις στον χώρο της εργασίας, καθώς πολύ λίγο συμμετέχουν στην λήψη των αποφάσεων σχετικά με την αγροτική παραγωγή, παρά το γεγονός ότι αφιερώνουν τον περισσότερο χρόνο τους εργαζόμενες στην αγροτική εκμετάλλευση (Lyon et al. 2010).

Ένας ακόμη περιορισμός που λειτουργεί προσθετικά στην μη αναγνώριση των γυναικών ως αγρότισσες είναι η πρόσβαση στην εκπαίδευση. Παραδείγματος χάρι ενώ τα παγκόσμια στατιστικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι γυναίκες τείνουν να έχουν περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση, τα πράγματα είναι πολύ χειρότερα στις περισσότερες χώρες του κόσμου και ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες όπως στην περιοχή της υποσαχάριας Αφρικής, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να μην αντιπροσωπεύονται επαρκώς από επιστήμονες, ερευνητές, εκπαιδευτές και αντιπροσώπους του αγροτικού τομέα (Ugbomeh 2001).

Οι έμφυλες ανισότητες στην πρόσβαση και τον έλεγχο των πόρων, εμμένουν στον αγροτικό τομέα, υπονομεύοντας την βιώσιμη ανάπτυξη της γεωργίας (World Bank 2009). Μελέτες που έχουν διεξαχθεί για τις έμφυλες σχέσεις στην γεωργία τα τελευταία είκοσι χρόνια έχουν επικεντρωθεί στην μη αναγνωρισμένη συνεισφορά των γυναικών στην βιώσιμη αγροτική παραγωγή (Flora 1992, Kloppenburg 1992, Rosenfeld 1986, Whatmore 1991). Οι μελέτες αυτές ήταν κρίσιμες για την διαφώτιση του πόσο λίγα ήταν γνωστά σχετικά με το τι έκαναν οι γυναίκες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, πόσο ακέραιη ήταν η εργασία τους για την διατήρηση της αγροτικής παραγωγικότητας, την διατήρηση των οικονομικών δαπανών και την διαχείριση των αγροτικών διαδικασιών καθώς και για την προβολή των εκτός και εντός της γεωργίας δραστηριοτήτων τους στην βιωσιμότητα των μικρών

οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η προσθήκη της έμφυλης μεταβλητής στις κυρίαρχες ερευνητικές προοπτικές έχει οδηγήσει στην αναγνώριση ότι η αγροτική παραγωγή των μικρών οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο από τις δραστηριότητες των αρσενικών αγροτών αλλά απαιτεί τη συμβολή πολλών μελών της αγροτικής οικογένειας (Due & Mudenda 1985, Dwyer & Bruce 1988, Rosenfeld 1986). Κατά συνέπεια, η αναγνώριση και η εξέταση του τρόπου με τον οποίο συμβάλλουν οι γυναίκες στην δομή της τοπικής κοινωνίας απαιτεί, ως πρώτο βήμα, την πραγματική θεώρηση των γυναικών στον ερευνητικό ορίζοντα ως σχετικούς και ενεργούς παράγοντες στη συγκρότηση των εννοιών και των δραστηριοτήτων της κοινωνικής ζωής (Feldman & Welsh 1995).

Σημαντική προσοχή έχει αποδοθεί στην φύση και την σημασία της γυναικείας αγροτικής εργασίας (Pahl 1980, Roseberry 1986), η οποία έχει επιβεβαιώσει τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί παράγοντες και οι κοινωνικές δραστηριότητες διαμορφώνουν τα στατιστικά δεδομένα, μεταφράζουν τον χρόνο της εργασίας των γυναικών και αντιλαμβάνονται τις εργασιακές σχέσεις και διαδικασίες. Ο Reimar (1986), στην έρευνά του με Καναδέζες αγρότισσες, καθόρισε αυτό που συχνά αναφέρεται ως αναπαραγωγική εργασία στο πλαίσιο της συμβολής των αγροτισσών στην αγροτική παραγωγή αποδεικνύοντας πως η επιβίωση του ανεξάρτητου εμπορικού παραγωγού βασίζεται στην ενεργή συμμετοχή των γυναικών. Ακόμα και οι οικιακές δραστηριότητες των γυναικών αποτελούν εργασία και συνεισφέρουν στην διαχείριση της αγροτικής εκμετάλλευσης με τον ίδιο βαθμό που συνεισφέρει το εισόδημα από την πώληση των αγροτικών προϊόντων. Παρομοίως, η Stratagaki (1988), στην ανάλυσή της για τον γεωργικό εκσυγχρονισμό στην Ελλάδα, παρατήρησε ότι οι γυναίκες παραμένουν στο νοικοκυριό εκτελώντας αναπαραγωγικές δραστηριότητες, εφόσον η εργασία τους αντικαταστάθηκε από τα γεωργικά μηχανήματα. Αυτός ο έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας και η ακολουθούμενη περιθωριοποίηση των γυναικών από την άμεση αγροτική παραγωγή απορρέει από τους μηχανισμούς αξιολόγησης των διαφορετικών επαγγελματιών και δραστηριοτήτων που μετατρέπονται σε γυναικείες και ανδρικές σύμφωνα με το τι ωφελεί το ισχυρότερο φύλο και την ισχυρότερη τάξη (Stratagaki 1988). Ο Ahmed (1985), υποστηρίζει ότι μια δραστηριότητα που εκτελείται από μια γυναίκα

θεωρείται μη παραγωγική εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι μη αμειβόμενη και μη εκχρηματισμένη. Εν τούτοις, όταν αυτές οι δραστηριότητες εμπορευματοποιούνται, όπως συμβαίνει στην παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων, ορίζονται ως παραγωγικές, προκαλώντας την προσοχή όσων ενδιαφέρονται για την μηχανοποίηση και αναδιάρθρωση της παραγωγής, και ενσωματώνονται στις δραστηριότητες και τις δεξιότητες που καθορίζουν την τοπική γνώση. Επομένως, αυτό που συνιστά την αγροτική εργασία και ο τρόπος που δομείται ο ορισμός της στο βάθος του χρόνου, αποτελούν κρίσιμους παράγοντες για την αξιολόγηση των ενδοοικιακών εργασιακών σχέσεων και διαδικασιών αλλά και για την αποκωδικοποίηση της παραγωγής που βασίζεται στην τοπική γνώση (Feldman & Welsh 1995).

Η τοπική εργασιακή γνώση της αγροτικής παραγωγής υπερασπιζόμενη από τους Kloppenburg (1991) και Ehrenfeld (1987), υποστηρικτές της βιώσιμης γεωργίας, θεωρείται είτε ως ένας ασυναγώνιστος στόχος του νοικοκυριού ή υποχρέωση (όπως αφήνεται να εννοηθεί στην αντίληψη του Ehrenfeld (1987) περί διαβίβασης της γνώσης από την μια γενεά στην επόμενη), είτε ως ατομικιστικό ή ομοιογενές φαινόμενο που χαρακτηρίζεται από τα συμφέροντα του αγρότη. Σε αντίθεση οι Feldman και Welsh (1995), υποστηρίζουν ότι η τοπική αγροτική εργασιακή γνώση αποτελείται από ποικίλες και αντικρουόμενες ενδοοικιακές σχέσεις που βασίζονται στην γενιά και το φύλο των μελών της οικογένειας. Επομένως, οι έμφυλες σχέσεις δεν μπορούν να μεταφραστούν ούτε ως δομικά χαρακτηριστικά της αγροτικής εκμετάλλευσης που επιδρούν ανεξάρτητα σε συγκεκριμένες αγροτικές δραστηριότητες και πρακτικές, ούτε ως αποτέλεσμα αδιαμεσολάβητων αλλαγών σε συγκεκριμένες δραστηριότητες. Απεναντίας, οι έμφυλες σχέσεις διακατέχονται από διαφορές στις δυνάμεις και από τα ποικίλα και αντιφατικά ενδιαφέροντα των μελών του νοικοκυριού που πρέπει να συμπεριληφθούν στο πώς η τοπική γνώση της παραγωγής γίνεται κατανοητή και στο πώς διαμορφώνει τις δυνατότητες για μια εναλλακτική γεωργία (Feldman & Welsh 1995).

Στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού, οι έμφυλες σχέσεις και οι σχέσεις δύναμης και εξουσίας αποτελούν την συνθήκη κάτω από την οποία διαμορφώνονται οι αξιώσεις του νοικοκυριού είτε εναντίον των στρατηγικών εκβιομηχάνισης της παραγωγής είτε προς την εφαρμογή εναλλακτικών γεωργικών πρακτικών. Η

αυξανόμενη διαφοροποίηση του αγροτικού νοικοκυριού, είτε έχει να κάνει μόνο με την μισθωτή εργασία, την οικογενειακή εργασία, ή την εργασία των μελών του εκτός του αγροτικού τομέα, είναι πιθανό να επηρεάζει το είδος των αξιώσεων και τα ενδιαφέροντα που προωθούνται από τα διάφορα μέλη του νοικοκυριού. Τα μέλη της οικογένειας επίσης υποστηρίζουν ή απορρίπτουν συγκεκριμένες στρατηγικές παραγωγής βασιζόμενα σε ενδιαφέροντα και ανησυχίες που δεν σχετίζονται άμεσα με τις αγροτικές δραστηριότητες.

Οι έμφυλες σχέσεις αποτελούν μέρος μιας διαδικασίας διαπραγμάτευσης και ανασύνθεσης που καθορίζουν τις σχέσεις και τις δραστηριότητες των μελών του νοικοκυριού (Dwyer & Bruce 1988). Άλλες μελέτες εισάγουν μια θεώρηση των γυναικών αγροτισσών ως ενεργά δεσμευμένες στην διαμόρφωση της ζωής τους και στην λήψη των αποφάσεων και των επιλογών σχετικά με την προσωπική τους ανάπτυξη, της οικογένειάς τους αλλά και της ευρύτερης κοινότητας στην οποία ανήκουν (Meares 1997, Chiappe & Butler 1998, Krug 2003). Μέσω αυτής της θεώρησης των αγροτισσών συμπεραίνεται ότι οι άνθρωποι κάνουν επιλογές και δεσμεύονται σε καινοτόμους τρόπους διαμόρφωσης της καθημερινής τους ζωής, οδηγούμενοι σε συμπεριφορές που έχουν σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο μεταφράζονται οι δομικές αλλαγές στην αγροτική παραγωγή. Παραδείγματος χάριν, μια τέτοια άποψη προκαλεί την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες, οι οποίες επιθυμούν να διατηρήσουν έναν πρωταρχικό ρόλο στην γεωργική παραγωγή, διαπραγματεύονται με άλλους στο να βοηθήσουν την αγροτική οικογένεια να αποφασίσει ενάντια στην εκβιομηχάνιση και εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Εναλλακτικά, οι αγρότισσες μπορεί να διαπραγματευτούν στο να διατηρήσουν την διαχείριση της αγροτικής παραγωγής, προσλαμβάνοντας λιγότερους εργάτες και διαφοροποιώντας τις δικές τους δραστηριότητες όσον αφορά την αγροτική παραγωγή. Η επιλογή της αποδέσμευσης ή απόκλισης από την συμμετοχή σε επιλεγμένες αποφάσεις επίσης αντιπροσωπεύει διαδικασίες των κοινωνικών φορέων και επιλογών που μπορεί να μετατρέψουν την φύση των ενδοοικογενειακών αγροτικών πρακτικών και συστημάτων γνώσης της παραγωγικής διαδικασίας προς την αναζήτηση περισσότερο εναλλακτικών γεωργικών πρακτικών. Η άποψη της ενεργούς δέσμευσης και της δυναμικής ανταλλαγής γνώσεων παρέχει μια τομή στα πρότυπα ανισοτήτων και διαφορών που

διέπουν την τοπική παραγωγή γνώσης και τις διαδικασίες από τις οποίες οι ιδιαίτερες μορφές τοπικής γνώσης κερδίζουν τη νομιμότητα για να αντιμετωπίσουν την ηγεμονία των συμβατικών επιστημονικών πρακτικών (Feldman & Welsh 1995).

Οι περισσότερες μελέτες ξεκινούν με τις ευρύτερες αλλαγές που επηρεάζουν τα αγροτικά νοικοκυριά και κοινότητες, και εξετάζουν τις αλλαγές στις καλλιεργητικές πρακτικές ως αποτέλεσμα των δομικών αλλαγών στην αγροτική παραγωγή. Για παράδειγμα, ένας αριθμός μελετών για τις έμφυλες σχέσεις στην γεωργία υποστηρίζει ότι η εκβιομηχάνιση της αγροτικής παραγωγής στις Ηνωμένες Πολιτείες έχουν συνεισφέρει στην μετατόπιση των οικογενειακών σχέσεων (Colman & Elbert 1984, Fink 1986) καθώς η υιοθέτηση της επιστημονικής διαχείρισης και τεχνολογίας (Buttel & Gillespie 1984, Fink 1986) και η αυξανόμενη ειδίκευση αναδιαμορφώνει τις σχέσεις στην αγροτική παραγωγή και αναδιοργανώνει τις παραγωγικές δραστηριότητες. Με την ειδίκευση για παράδειγμα, μεγάλο μέρος της διαφοροποίησης της αγροτικής παραγωγής βρέθηκε έξω από τα πλαίσια της αγροτικής εκμετάλλευσης, όπως συνέβη με την γαλακτοκομική παραγωγή, που ενώ παραδοσιακά ελέγχονταν από τις γυναίκες ως κομμάτι της διαφοροποιημένης αγροτικής εκμετάλλευσης, τώρα πραγματοποιείται στα πλαίσια μιας ειδικευμένης βιομηχανικής δραστηριότητας (Fink 1986). Η Fink (1986), αναγνωρίζει έναν συσχετισμό μεταξύ του ρόλου των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία και του μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης, με αυτόν να είναι κεντρικός στην λήψη των αποφάσεων σχετικά με την παραγωγική διαδικασία όταν οι γυναίκες ηγούνται μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η επιθυμία των αγροτισσών να διατηρήσουν τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής μπορεί να εξηγεί γιατί πολλές μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις επιλέγουν να μην υιοθετήσουν πολλές από τις τεχνολογίες και πρακτικές που προωθούνται από την αγροτική βιομηχανία. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις τονίζουν τις πολύπλοκες διαδικασίες που διαμορφώνουν τις έμφυλες σχέσεις στα αγροτικά νοικοκυριά (Feldman & Welsh 1995).

Γίνεται λοιπόν φανερό πως η ενσωμάτωση των έμφυλων θεμάτων στην αγροτική παραγωγή αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο υιοθετούνται εκ μέρους των αγροτισσών εναλλακτικές πρακτικές για την προώθηση της βιώσιμης γεωργίας. Μια σημαντική προτεραιότητα για την Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί η διασφάλιση των ίσων ευκαιριών τόσο για τις

γυναίκες όσο και για τους άνδρες, έτσι ώστε να επιτευχθεί η βιωσιμότητα της αγροτικής ανάπτυξης (European Communities 2000). Εν τούτοις, οι στρατηγικές για την αγροτική ανάπτυξη της υπαίθρου δεν ωφελούν πάντα τους αγροτικούς πληθυσμούς, και ιδιαίτερα τις γυναίκες, αλλά μερικές φορές ενισχύουν ακόμη περισσότερο τις υφιστάμενες ανισότητες (FAO 2009). Η ανισότητα των δύο φύλων επιδεινώνει καταστάσεις όπως η διατροφική ασφάλεια, ο υποσιτισμός και η φτώχεια (World Bank 2009, FAO 2009). Η τάση αυτή είναι πιθανό να χειροτερέψει στο κατώφλι των σημερινών απροσδόκητων προκλήσεων, όπως είναι η κλιματική αλλαγή, η διεθνής μετανάστευση, οι διασυννοριακές μολυσματικές ασθένειες και η παγκόσμια οικονομική κρίση (FAO 2009). Η πλήρης συμμετοχή των γυναικών είναι ζωτικής σημασίας για την μεγιστοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού που θα οδηγήσει στην διατήρηση της κοινωνικής δομής των αγροτικών κοινοτήτων και την αναζωογόνηση των τοπικών οικονομιών δεδομένου ότι η αύξηση του ελέγχου των γυναικών στα περιουσιακά στοιχεία επιφέρει θετικές επιπτώσεις σε ένα πλήθος αναπτυξιακών εκβάσεων, συμπεριλαμβανομένων της ασφάλειας τροφίμων, της διατροφής των παιδιών, της εκπαίδευσης κ.α. (Quisumbing 2003, Meinzen-Dick et al. 2010). Αυτό σημαίνει ότι οι ίσες ευκαιρίες θα πρέπει συστηματικά να ενσωματώνονται στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης, έτσι ώστε να διασφαλιστεί ότι γυναίκες και άνδρες μπορούν να συμμετέχουν και να επωφελούνται υπό ίσους όρους. Πρέπει να επιτευχθεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην δυνατότητά τους να συμμετέχουν ενεργά στην λήψη των αποφάσεων που επηρεάζουν την ζωή και την οικονομία των αγροτικών κοινωνιών, μέσω της ενεργούς ενθάρρυνσης των γυναικών για συμμετοχή σε οργανισμούς και δίκτυα γυναικών (European Communities 2000).

Οι κοινωνίες μπορούν να αναπτύξουν κυβερνητικούς οργανισμούς και νομικά συστήματα με μεθόδους ευαίσθητες σε θέματα φύλου, με σκοπό την ελαχιστοποίηση των διαφορών και την προώθηση ίσων ευκαιριών μεταξύ των ανδρών και των γυναικών (IAASTD 2009). Πολλά κράτη έχουν υιοθετήσει αναπτυξιακές πολιτικές και προγράμματα που είναι πιο περιεκτικά σε έμφυλα και κοινωνικά θέματα. Παραμένουν όμως ορισμένα κρίσιμα κενά δεδομένου ότι οι πολιτιστικές προκαταλήψεις και η έλλειψη πολιτικής θέλησης έχουν οδηγήσει στην

μη ομαλή υιοθέτηση και εφαρμογή των συμφωνημένων σε διεθνές επίπεδο πολιτικών και των συμβάσεων σχετικά με τη ισότητα των φύλων και την ενδυνάμωση των γυναικών. Τα στοιχεία που απαιτούνται για την κατανόηση των έμφυλων διαφορών στην πρόσβαση των παραγωγικών πόρων παραμένουν λιγοστά, και η ικανότητα πολλών αναπτυσσόμενων χωρών να ενσωματώσουν τα έμφυλα ζητήματα στα προγράμματα ανάπτυξης είναι ακόμα μικρή (FAO 2009).

1.4 Η παγκόσμια οικονομική ανασυγκρότηση και οι επιπτώσεις στις αγρότισσες

Η παγκόσμια οικονομική ανασυγκρότηση χαρακτηρίζεται από την άνοδο του χρηματοδοτικού κεφαλαίου, την βιομηχανική αναδιοργάνωση και την μετατόπιση της αγοράς εργασίας. Μια τέτοια μαζική οικονομική ανασυγκρότηση εξαρτάται εκτενώς από την αύξηση του φόρτου εργασίας των γυναικών σε τυπικές, άτυπες και οικιακές οικονομίες τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές. Οι μετατοπίσεις στην καθημερινότητα των γυναικών των αγροτικών περιοχών και στην ικανότητά τους να αντιστέκονται στις διάφορες πατριαρχικές δομές, δεν μπορεί να διαχωριστεί από την αυξανόμενη εξάπλωση του καπιταλισμού και της διεθνούς πολιτικής διαμάχης για εξουσία. Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών εισέρχονται στο παγκόσμιο σύστημα υπό άνισους όρους. Για παράδειγμα, η χρηματοοικονομική κρίση του 1980, 1990 ανάγκασε τις κυβερνήσεις του Τρίτου Κόσμου να σταθεροποιήσουν την οικονομική τους ύφεση παράγοντας συνεχώς για εξαγωγές, και περιορίζοντας τα έξοδα για υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση και καλή διαβίωση των πολιτών, και μειώνοντας την απασχόληση του δημόσιου τομέα. Αυτές οι κυβερνητικές πολιτικές ενισχύουν τα βάρη των αγροτικών νοικοκυριών και συχνά απαιτούν περισσότερη εργασία από τις γυναίκες στην άτυπη οικονομία και στα νοικοκυριά τους. Η κατανόηση της ζωής των γυναικών στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με την παγκόσμια ανασυγκρότηση είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που περιλαμβάνει πολλαπλά επίπεδα σχέσεων (Sachs 1996).

Η παγκόσμια αυτή ανασυγκρότηση δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει τον τομέα της γεωργίας καθώς η γεωργία αποτελεί ένα κομμάτι που συμμετέχει στην τάση προς την παγκοσμιοποίηση, την διαδικασία δηλαδή που έχει οδηγήσει στην δημιουργία μιας μόνο διεθνούς (παγκόσμιας) οικονομικής αγοράς. Αναφερόμενη στην επικύρωση της παγκοσμιοποίησης από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου η (Caldicott 2003, αναφορά από Krug 2003), παρατηρεί ότι η παγκοσμιοποίηση

περιλαμβάνει τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία, το ελεύθερο εμπόριο, την απελευθέρωση των τιμών, την ιδιωτικοποίηση και την εμπορευματοποίηση, με την τελευταία να σημαίνει ότι ακόμη και το γενετικό υλικό της ίδιας της ζωής μπορεί να πωλείται και να αγοράζεται. Κάθε μια από αυτές τις παρορμήσεις είναι καθαρά αισθητή στον τομέα της γεωργίας και των τροφίμων και συνδέονται άμεσα με το παγκόσμια, καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα. Η δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομίας αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την κατεύθυνση της αλλαγής στην γεωργία. Όπως πολύ ακριβώς τοποθετείται επί του θέματος ο (Shrybman 2003, αναφορά από Krug 2003), η παγκοσμιοποίηση αντικατοπτρίζεται στο όραμα της απελευθέρωσης των συναλλαγών στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης παγκόσμιας αγροτικής οικονομίας, κατά την οποία κάθε περιοχή του κόσμου θα παράγει εξειδικευμένα βασικά γεωργικά προϊόντα, και τα οποία θα εμπορεύεται σε μια παγκόσμια αγορά (Krug 2003).

Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής γεωργίας συμπεριλαμβάνει διαδικασίες όπου η μικρής έκτασης εμπορική παραγωγή αντικαθίσταται από την καπιταλιστική παραγωγή (Shaver 1991). Η τροφή δεν παράγεται πλέον από τους αγρότες για τους τοπικούς καταναλωτές αλλά από μεγάλες εταιρείες για την παγκόσμια αγορά. Καθώς η τοπική παραγωγή και τα τοπικά συστήματα τροφοδοσίας αντικαθίστανται από περιφερειακά και διεθνή παρόμοια συστήματα, τα βασικά αγροτικά προϊόντα χρειάζεται πλέον να μεταφέρονται σε τεράστιες αποστάσεις και να επεξεργάζονται και συσκευάζονται με τέτοιο τρόπο που να αντέχουν στα μεγάλα αυτά ταξίδια. Στην ουσία, οδηγούμαστε στην παγκοσμιοποιημένη γεωργία, ένα σύστημα στο οποίο πολύ λίγες στον αριθμό αλλά μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες ελέγχουν το ποιος, τι, πως και που καλλιεργούνται τα βασικά προϊόντα αλλά και ποιοι τα προμηθεύονται (Krug 2003). Στο επίπεδο της αγροτικής εκμετάλλευσης, τα χαρακτηριστικά αυτής της αλλαγής περιλαμβάνουν την αντικατάσταση της μη αμειβόμενης από την αμειβόμενη εργασία, τον διαχωρισμό της εργασίας από το κεφάλαιο και τον διαχωρισμό της χειρονακτικής εργασίας από τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την διαχείριση και την λήψη των αποφάσεων (Shaver 1991). Ο Adams (1988) σημειώνει πως η εκβιομηχάνιση της γεωργίας, αρχής γενομένης από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οδήγησε στον αυξανόμενο διαχωρισμό της αγροτικής εκμετάλλευσης από το νοικοκυριό μετατρέποντάς το από μονάδα

παραγωγής και κατανάλωσης σε μονάδα αναπαραγωγής και κατανάλωσης, σε μια όλο και περισσότερο κεφαλαιοκρατική και εμπορική κοινωνία. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις γίνονται όλο και περισσότερο εξειδικευμένες, μηχανοποιημένες και συνδεδεμένες με την εμπορευματοποίηση. Επομένως, τα τελευταία πενήντα χρόνια το νοικοκυριό είναι λιγότερο ενσωματωμένο στην αγροτική εκμετάλλευση, καθώς οι αναπαραγωγικές δραστηριότητες εμπλέκονται λιγότερο με τις παραγωγικές (Meares 1997).

Με την αυξανόμενη εκβιομηχάνιση της γεωργίας, η κυρίαρχη θέση των ανδρών αλλάζει τους έμφυλους ρόλους προς όφελος των ανδρών και πάλι (FAO 2009), δεδομένου ότι παρά το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχουν πραγματοποιηθεί ταχείες πρόοδοι στη γεωργική τεχνολογία και ουσιαστικά κέρδη στη γεωργική παραγωγικότητα, αυτές οι πρόοδοι έχουν συχνά παρακάμψει τις αγρότισσες, που σήμερα είναι υπεύθυνες για το 60-80% της παραγωγής τροφίμων στις αναπτυσσόμενες χώρες, οδηγώντας σε ποικίλους έμφυλους περιορισμούς για τις γυναίκες ως αγρότισσες και διαχειρίστριες των φυσικών πόρων (CBD 2008). Καθώς αυξάνεται η ζήτηση για φρέσκα λαχανικά στις πόλεις, οι άνδρες καταλαμβάνουν τους παραδοσιακούς κήπους των γυναικών για την ίδρυση εμπορικών επιχειρήσεων. Η ‘απαλλοτρίωση’ των γυναικείων δραστηριοτήτων μειώνει την δυνατότητα παραγωγής τροφής για τις οικογένειές τους, το εισόδημά τους και την κοινωνική τους θέση (FAO 2009). Για παράδειγμα, μια περιπτωσιολογική μελέτη στο Μάλι, έδειξε ότι όταν οι άνδρες εγκαθίδρυσαν εμπορική αγροτική παραγωγή φρούτων και λαχανικών, οι γυναίκες μετατοπίστηκαν προς αναζήτηση άλλων περιοχών για να καλλιεργήσουν τα παραδοσιακά τους είδη (CBD 2008). Σύμφωνα με έρευνα του Meares (1997), ένα τέτοιου είδους σενάριο δεν συμβαδίζει με το πρότυπο των οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων οι οποίες, αν και αντικαθίστανται ταχύτατα από μεγαλύτερες εμπορικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, δεν έχουν εκλείψει ακόμη. Παρά το γεγονός ότι όλο και περισσότερες γυναίκες απασχολούνται έξω από την αγροτική εκμετάλλευση προκειμένου να κερδίσουν το εισόδημά τους, ο έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας και οι ρόλοι είναι ακόμη οργανωμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε οι ρόλοι των γυναικών να είναι περισσότερο ευέλικτοι ενώ οι ρόλοι των ανδρών να παραμένουν αυστηρά οριοθετημένοι. Οι αγρότες και οι αγρότισσες σε αυτήν την μελέτη, που διαχωρίζονται ενεργά από την τάση προς τη μηχανοποιημένη

και εταιρική γεωργία, αναφέρουν ότι η αναπαραγωγική εργασία σε μια μικρή αγροτική εκμετάλλευση ακόμα παραμένει ευθύνη των γυναικών (Meares 1997).

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η λογική αυτού του παγκόσμιου συστήματος είναι ότι οι πιο ανταγωνιστικές εταιρείες καλλιεργούν το είδος της τροφής που μπορεί να αναπτυχθεί με τον φθηνότερο τρόπο, στο μέρος που μπορεί να αναπτυχθεί με το λιγότερο κόστος, χρησιμοποιώντας μια βιομηχανική αγροτική προσέγγιση και πουλώντας τα προϊόντα αυτά σε υψηλές τιμές σε οποιονδήποτε μπορεί να τα αγοράσει (Krug 2003). Η βιομηχανική προσέγγιση της αγροτικής παραγωγής αναφέρεται στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, μιας γεωργίας δηλαδή που έχει ως κύριο στόχο την αύξηση των αποδόσεων, χρησιμοποιώντας υψηλές εισροές και εξελιγμένη τεχνολογία με πρωταρχικό προσανατολισμό στις εξαγωγές και στην εμπορευματοποίηση, διαδικασία που αυξάνει την παραγωγικότητα. Ο εκσυγχρονισμός αναγνωρίζεται από την εκβιομηχάνιση, την ειδίκευση και την αυξημένη εξάρτηση στο επενδυτικό κεφάλαιο (Shaver 1991).

Με την εξάπλωση της εμπορευματοποίησης και κεφαλαιοποίησης της γεωργίας, η χρησιμοποίηση γης και εργατικού δυναμικού υπερισχύει στις καλλιέργειες των ανδρών από ότι στα γυναικεία αγροτικά συστήματα. Σε πολλές χώρες η μεταβολή προς την εμπορευματική αγροτική παραγωγή επέφερε επιζήμιες συνέπειες στους φτωχούς, τις γυναίκες και το περιβάλλον. Η επιτυχημένη εμπορευματική παραγωγή, που συνήθως ελέγχεται από τους άνδρες, εξαρτάται από την επένδυση κεφαλαίου όπως αγροτικά μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, και από την πρόσβαση στους καλύτερους φυσικούς πόρους, όπως υψηλής ποιότητας εδάφη και κατάλληλο νερό για άρδευση. Οι γυναίκες σπάνια έχουν πρόσβαση σε υψηλής ποιότητας έδαφος, σε πίστωση και στο απαραίτητο κεφάλαιο για την κατάλληλη επένδυση σε εμπορευματικές καλλιέργειες. Αγνοώντας τις αρμοδιότητες των γυναικών στην εμπορευματική παραγωγή, οι κυβερνήσεις απευθύνουν τα διάφορα προγράμματα κατάρτισης, πληροφορίας και πίστωσης μόνο στους άνδρες αγρότες. Επομένως, οι γυναίκες εκτοπίζονται από την εμπορευματική παραγωγή και παράγουν όλο και λιγότερο για την δική τους επιβίωση γιατί η γη που χρησιμοποιούν αλλά και η ίδια η εργασία τους βρίσκεται πάντα υπό τον έλεγχο των ανδρών (Sachs 1996).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αλλαγή στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες έχει επηρεάσει τις αγρότισσες, αποτελεί η μετατόπιση που συνέβη κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1960 στο σύστημα παραγωγής του καφέ στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας. Έως τότε οι ιδιοκτήτες των φυτειών του καφέ προσλάμβαναν τις γυναίκες ως κομμάτι του μόνιμου οικογενειακού προσωπικού (colonatos) για να εργαστούν στις φυτείες. Οι ιδιοκτήτες παρείχαν την δυνατότητα στις γυναίκες και στις οικογένειές τους να συγκαλλιεργούν την τροφή τους (φασόλια και καλαμπόκι) ανάμεσα στις νέες φυτείες του καφέ, και στους δύσκολους οικονομικούς καιρούς μπορούσαν να καλλιεργούν την τροφή τους και ανάμεσα στις ώριμες φυτείες καφέ. Έτσι, με αυτό το καλλιεργητικό σύστημα, η καλλιέργεια του καφέ δεν αντικαθιστούσε τις καλλιέργειες τροφής των εργατών, αντιθέτως, οι ιδιοκτήτες των φυτειών καφέ ενθάρρυναν την συμβιωτική σχέση μεταξύ της εμπορικής καλλιέργειας του καφέ και των γηγενών καλλιεργειών που παρείχαν τροφή στους αγρότες. Όλα τα μέλη της οικογένειας έτσι εργάζονταν για την παραγωγή του καφέ ενώ παράλληλα παρήγαγαν και την τροφή τους. Η μετατόπιση όμως του συστήματος αυτού συνέβη όταν οι ιδιοκτήτες ξεκίνησαν να προσλαμβάνουν εποχιακούς μισθωτούς εργάτες αντί για μόνιμο οικογενειακό προσωπικό, προκαλώντας έτσι την κατάρρευση του συστήματος colonato. Σε αυτό το νέο σύστημα, οι γυναίκες προτιμήθηκαν περισσότερο για την συλλογή του καφέ, καθώς όπως εξήγησαν οι ιδιοκτήτες των φυτειών, οι γυναίκες εργάζονται πιο σκληρά από τους άνδρες και συχνά με λιγότερες αποδοχές. Η μετατόπιση της εργασίας των γυναικών και των ανδρών στις φυτείες του καφέ από μόνιμη σε εποχιακή διαβρώνει την αρχική δομή της οικογένειας αλλά σπάνια ενισχύει την αυτονομία των γυναικών ή αλλάζει τους έμφυλους ρόλους με σημαντικό τρόπο (Sachs 1996).

Τα ποικίλα τοπικά συστήματα αγροτικής παραγωγής, η αγροτική βιοποικιλότητα, η τοπική γνώση και ο πολιτισμός και οι δεξιότητες των αγροτισσών και των αγροτών, εξαφανίζονται εξαιτίας της απειλής διαφόρων αλλαγών και τάσεων. Οι υπαίτιοι της αλλαγής αυτής περιλαμβάνουν τα υψηλά αποδοτικά και χωροκατακτητικά είδη και ποικιλίες που εισάγονται στο σύγχρονο σύστημα της συμβατικής γεωργίας, ενώ οι τάσεις αναφέρονται στην μετακίνηση από παραδοσιακές τροφές σε περισσότερο επεξεργασμένες και μεταποιημένες τροφές, από την τοπική παραγωγή για τοπική

χρήση σε εμπορευματική παραγωγή και από τους τοπικούς πόρους σε συστήματα υψηλών εξωτερικών εισροών. Αυτές οι αλλαγές και τάσεις τροποποιούν και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ αγροτισσών και αγροτών (CBD 2008).

Σύντομα μετά την εξάπλωση των υψηλά αποδοτικών ποικιλιών καλαμποκιού, ρυζιού και σιταριού στην Αφρική, λατινική Αμερική και στην Ασία, διάφοροι κριτικοί σημείωσαν ότι η πράσινη επανάσταση είχε πολύ δυσμενείς επιπτώσεις για τους φτωχούς των αγροτικών περιοχών καθώς επίσης και για το περιβάλλον (Pearse 1980, Dahlberg 1979). Οι νέες ποικιλίες και το απαιτούμενο πακέτο εισροών (σπόροι, λιπάσματα, φυτοφάρμακα και γεωργικά μηχανήματα) από το οποίο συνοδεύονταν απέφεραν υψηλές σοδειές στους αγρότες που είχαν επαρκή πρόσβαση στους κατάλληλους πόρους (αρδευόμενες περιοχές και περιοχές με υψηλές βροχοπτώσεις και καλής ποιότητας εδάφη). Η ομοιογένεια του γενετικού υλικού των νέων ποικιλιών αποτελεί μια δυσοίωνη απειλή για την αποτυχία στις καλλιέργειες παγκοσμίως και τοπικά, γιατί τα γενετικά ομοιογενή φυτά παρουσιάζουν ευπάθεια στις ασθένειες, τους εχθρούς και τις κλιματολογικές συνθήκες. Η εισαγωγή υψηλά αποδοτικών ποικιλιών καλαμποκιού στους αφρικανούς αγρότες και αγρότισσες απαιτούσε μια τεράστια μετατόπιση στα αγροτικά συστήματα της Αφρικής, καθώς οι αγρότες έπρεπε να προμηθεύονται τους καινούριους υβριδικούς σπόρους καλαμποκιού παρά να χρησιμοποιούν τους σπόρους που αποθήκευαν οι γυναίκες αγρότισσες από την προηγούμενη καλλιεργητική περίοδο. Επιπλέον, οι νέες ποικιλίες ήταν περισσότερο αποδοτικές με την εφαρμογή λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, που οι αγρότες έπρεπε να προμηθεύονται και επειδή αναπτύσσονταν ταχύτατα σκιάζοντας τις λοιπές καλλιέργειες, οι αγρότες σταμάτησαν να εφαρμόζουν πλέον τις συγκαλλιέργειες καλαμποκιού και φασολιών. Η συνεχής εμφάνιση ζιζανίων εξαιτίας της αυξανόμενης χρήσης λιπασμάτων, απαιτούσε περισσότερο εντατικό βοτάνισμα, καθώς οι αγρότες πάλευαν να συγκεντρώσουν υψηλότερες αποδόσεις από τις νέες βελτιωμένες ποικιλίες. Ως εκ τούτου, οι νέες ποικιλίες απαιτούσαν μεγαλύτερο κεφάλαιο και προκάλεσαν αλλαγές στα πρότυπα εργασίας. Η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών στο κεφάλαιο και οι αυξανόμενες απαιτήσεις σε εργασία επέφεραν προβλήματα στις αγρότισσες του καλαμποκιού (Sachs 1996).

Επίσης, λίγοι άνθρωποι προέβλεψαν τα οικολογικά προβλήματα που σχετίζονται με αυτά τα νέα αγροτικά συστήματα. Το ξηροθερμικό κλίμα και τα φτωχά εδάφη της Αφρικής αποδείχτηκαν ασταθή οικοσυστήματα για την συνεχή παραγωγή καλαμποκιού. Το παραδοσιακό αφρικανικό αγροτικό σύστημα της αμειψισποράς μπορεί να ήταν καταλληλότερο για το συγκεκριμένο οικοσύστημα, καθώς αργότερα ορισμένοι γεωπόνοι αναγνώρισαν ότι οι γηγενείς μέθοδοι καλλιέργειας των ευαίσθητων αφρικανικών εδαφών όπως η συγκαλλιέργεια και η ελάχιστη κατεργασία του εδάφους είναι προτιμότερες από το βαθύ όργωμα, που έχει ως αποτέλεσμα την έκπλυση, διάβρωση και υποβάθμιση της δομής του εδάφους. Η έλλειψη προσοχής στις έμφυλες σχέσεις στην αγροτική παραγωγή οδήγησαν πολλά αναπτυξιακά προγράμματα σε λάθος κατευθύνσεις. Αυτή η περιφρόνηση της γνώσης των γυναικών προκάλεσε προβλήματα στις αγρότισσες, και σε ορισμένες περιπτώσεις εξαιτίας αυτής της περιφρόνησης, οι γυναίκες αντιστέκονται στο να αναμιχθούν σε αναπτυξιακά προγράμματα που σχετίζονται με την γεωργία (Sachs 1996).

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών η σχέση μεταξύ γηγενούς γνώσης, βιοποικιλότητας και βιώσιμης γεωργίας απειλείται (Krug 2003, Farnworth & Hutchings 2009). Η μείωση της βιοποικιλότητας σε παγκόσμιο επίπεδο έχει οδηγήσει στην απώλεια των πόρων παραδοσιακής τροφής για τους γηγενείς πληθυσμούς γεγονός που έχει αντίκτυπο στην σχέση αυτών των λαών με τον φυσικό κόσμο. Η εντατικοποίηση της γεωργίας έχει οδηγήσει στην αποξήρανση των υγροτόπων, στην σαφή κατάρρευση των φυσικών δασών, και στην έκπλυση λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και άλλων αγροχημικών στα υδατικά συστήματα και στα εδάφη. Η αντικατάσταση των παραδοσιακών καλλιεργειών με καλλιέργειες των οποίων τα προϊόντα προορίζονται για τις διεθνείς αγορές, και με γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες, υπονομεύει την βιοποικιλότητα, την σχέση των γηγενών λαών με την βιοποικιλότητα, και ως εκ τούτου την δυνατότητα διατήρησης των βιώσιμων καλλιεργητικών πρακτικών και την διατήρηση και χρησιμοποίηση της γηγενούς γνώσης (Shiva 2000). Οι γηγενείς κοινότητες εγκλωβίζονται σε μια σχέση με μονοπωλιακές πολυεθνικές εταιρίες σπόρων που πιέζουν για την εξάρτηση από τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς και τα χημικά λιπάσματα.

Πρόσφατα έχει αναδυθεί μια διαφορετική απειλή της γηγενούς γνώσης: η βιοέρευνα (bioprospecting). Αναφέρεται στην συλλογή και την ανάλυση δειγμάτων από φυτά, έντομα, ζώα, θαλάσσιους οργανισμούς και μικροοργανισμούς από την άγρια φύση ή όσων είναι αποθηκευμένοι σε βοτανικούς κήπους και σε τράπεζες γενετικού υλικού, και έπειτα στην ανάπτυξη εμπορικών βιοφαρμακευτικών και γεωργικών προϊόντων που προορίζονται για την παγκόσμια αγορά (Posey 1996). Η απειλή έγκειται στην χρησιμοποίηση της γνώσης που οι γηγενείς πληθυσμοί έχουν αναπτύξει από γενιά σε γενιά ζώντας στενά συνδεδεμένοι με την γη τους και μάλιστα χωρίς την αναγνώριση ή την άδειά τους να χρησιμοποιηθεί αυτή η γνώση (Shiva 2000, Farnworth & Hutchings 2009).

Η απώλεια της πολιτισμικής ποικιλομορφίας είναι άλλη μια επίπτωση του επικρατούντος συστήματος της παγκόσμιας γεωργίας. Το σύστημα αυτό που παρέχει μια μόνο απάντηση στις ερωτήσεις του ποιος, τι και με ποιόν τρόπο παράγει και για ποιόν, εξαλείφει αυτό που παραδοσιακά υπήρξε θεμελιώδες στην ανάπτυξη των διακριτών πολιτισμών. Μέχρι το πιο πρόσφατο παρελθόν, η τροφή και οι τρόποι παραγωγής και διανομής της υπήρξε ο πιο καθοριστικός παράγοντας στην διαμόρφωση του τρόπου ζωής των πολιτισμών που βασίζονται στην γεωργία. Με την καθιέρωση των εμπορικών καλλιεργειών και με την εξάπλωση της οικονομίας που βασίζεται στην σύγχρονη τεχνολογία και τις εξαγωγές προϊόντων και φυσικών πόρων, οι διακριτικές τοποθεσίες αρχίζουν να καταρρέουν οδηγώντας στην απώλεια της πολιτισμικής ποικιλομορφίας (Krug 2003).

Η αναγνώριση ότι η ζωή επάνω σε αυτόν τον πλανήτη εξαρτάται από την ακεραιότητα των αλληλοσυνδεδεμένων οικοσυστημάτων του κυριολεκτικά παραμελείται στα πλαίσια του συστήματος της παγκόσμιας γεωργίας που επωφελείται από το παραγόμενο κέρδος εις βάρος των υπόλοιπων αξιών. Παρομοίως, ο πλούτος της πολιτισμικής ποικιλομορφίας θυσιάζεται στον βωμό των όλο και υψηλότερων επιπέδων παραγωγής τυποποιημένων εμπορεύσιμων προϊόντων που προορίζονται για τους προνομιούχους του πλανήτη. Η μείωση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας συνδέεται άμεσα με την μείωση της βιοποικιλότητας, γιατί το ίδιο σύστημα οδηγεί στην δραστική μείωση των φυτικών ειδών που καλλιεργούνται και χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους για να καλύψουν τις διατροφικές τους ανάγκες και στην απώλεια των διακριτών πολιτισμών που

διαμορφώθηκαν από την σχέση των ανθρώπων τους με τις ξεχωριστές ποικιλίες και φυτικά είδη της κάθε περιοχής. Το γεγονός ότι η παγκοσμιοποιημένη γεωργία μας οδηγεί μακριά από την πιο θετική διάσταση της παγκοσμιοποίησης, το ότι δηλαδή όλοι είμαστε συνδεδεμένοι με ορισμένους ζωτικής σημασίας τρόπους, αποτελεί το προειδοποιητικό σημάδι των ίδιων των περιορισμών της (Krug 2003).

2. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

2.1 Προσδιορίζοντας την βιώσιμη γεωργία

Ως εμπορική δραστηριότητα, η γεωργία στοχεύει κυρίως στην παραγωγή, και βασίζεται στην διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων, η εκμετάλλευση των οποίων, προσδίδει περιβαλλοντικές πιέσεις σε αυτούς. Η ανάπτυξη τεχνολογιών και οι εμπορικές εκτιμήσεις για την μεγιστοποίηση των εκροών και την ελαχιστοποίηση των δαπανών, έχουν προκαλέσει μια αξιοσημείωτη εντατικοποίηση της γεωργίας στα τελευταία 40 χρόνια. Σε αυτό συνεισέφερε κατά πολύ και η αυξανόμενη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, που είχε ως αποτέλεσμα την ρύπανση του νερού, των εδαφών και την υποβάθμιση που προκλήθηκε σε συγκεκριμένα οικοσυστήματα.

Μεταξύ των περιβαλλοντικών εξελίξεων, πρέπει να αναφερθούν και οι αλλαγές των τοπίων λόγω της εντατικοποίησης της γεωργίας. Η καταστροφή των ορίων των καλλιεργειών, των αναβαθμίδων, των καναλιών και η αποξήρανση των υγροτόπων έχουν συνεισφέρει στην απώλεια πολύτιμων ενδιαιτημάτων για τα πουλιά, τα φυτά και για άλλα είδη. Σε ορισμένες περιοχές η εντατικοποίηση της γεωργίας οδήγησε στην εκτεταμένη χρήση των υδατικών πόρων και στην αύξηση της διάβρωσης των εδαφών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1999).

Κατά την διάρκεια των τελευταίων 15 ετών έχει αυξηθεί η συνειδητοποίηση ότι η εντατικοποίηση της γεωργίας μπορεί να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στο διαφοροποιημένο τοπίο και την βιοποικιλότητα που έχουν διαμορφωθεί από την γεωργία εδώ και αρκετούς αιώνες, και τα οποία έχουν δημιουργήσει ένα μοναδικό ημιφυσικό περιβάλλον με μια πλούσια ποικιλία ειδών που εξαρτώνται από την συνέχιση της γεωργίας. Η εντατικοποίηση μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα όχι μόνο σε σχέση με το τοπίο και την βιοποικιλότητα αλλά και για τα εδάφη, το νερό και τον αέρα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1999).

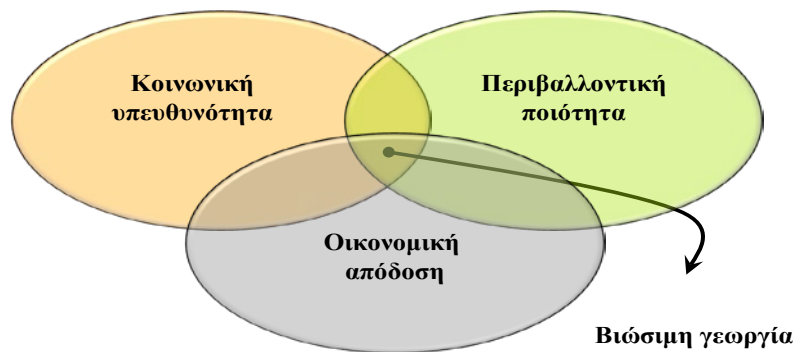
Περιβαλλοντικά προβλήματα, ασθένειες ζώων και διατροφικά σκάνδαλα έχουν ενοχοποιήσει τον αγροτικό τομέα παγκοσμίως. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990, αυτά τα προβλήματα ανήλθαν στην πολιτική και κοινωνική ημερήσια διάταξη, με αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις των Ηνωμένων Εθνών να αναπτύξουν σχέδια για την αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα και την κατεύθυνσή του προς την βιωσιμότητα. Οι κυβερνήσεις, ο αγροτικός τομέας και άλλες εμπλεκόμενες ομάδες ανέλαβαν δράση για να καταστήσουν την γεωργική πρακτική περισσότερο βιώσιμη (van de Kerkhof et al. 2009).

Η εγκατάλειψη της χρήσης γης για γεωργικούς σκοπούς που πραγματοποιείται κυρίως για οικονομικούς λόγους δημιουργεί επίσης πίεση στο τοπίο και την βιοποικιλότητα. Στην Ευρώπη η εγκατάλειψη των καλλιεργητικών δραστηριοτήτων μπορεί να ζημιώσει την βιοποικιλότητα και σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναγέννηση της γηγενούς φυσικής κατάστασής της. Ως εκ τούτου, οι προκλήσεις που σημειώνονται τόσο από την εντατικοποίηση όσο και από την εγκατάλειψη της γεωργίας εγείρουν κάποια ερωτήματα που αφορούν την σχέση που υπάρχει μεταξύ της γεωργίας και του περιβάλλοντος και την βάση στην οποία θα αναπτυχθεί το μοντέλο της βιώσιμης γεωργίας στην Ευρώπη, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο γενικότερα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1999).

Η αυξανόμενη συνειδητοποίηση της ανάγκης για την ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών θεμάτων στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης επέδρασε στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986. Αυτό απαιτούσε την ενσωμάτωση στις άλλες πολιτικές και κανονισμών για την προστασία του περιβάλλοντος. Το 1987 η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ανέπτυξε το έγγραφο για την “Γεωργία και το Περιβάλλον” που θα αναλάμβανε να μελετήσει τα θέματα αυτά (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1999).

Η επιθυμητή σχέση μεταξύ της γεωργίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνίας γενικότερα, μπορεί να συλληφθεί από τον όρο "βιώσιμη γεωργία". Η βιώσιμη γεωργία θα απαιτούσε την διαχείριση των φυσικών πόρων με έναν τρόπο που να διασφαλίζει ότι τα οφέλη θα είναι διαθέσιμα και για το μέλλον. Βάση αυτού του πλαισίου η βιώσιμη γεωργία ορίζεται ως η επιτυχής διαχείριση των γεωργικών πόρων για την ικανοποίηση των συνεχώς μεταβαλλόμενων αναγκών του ανθρώπου,

την διατήρηση του περιβάλλοντος και την αύξηση των βιολογικών πόρων (Chikwendu & Arokoyo 1997, Karami & Mansoorabadi 2008). Η γεωργική βιωσιμότητα απλά σημαίνει την ικανότητα της γεωργίας να διατηρείται αρκεί να ενσωματώνει τρεις διαστάσεις, δηλαδή την περιβαλλοντική ποιότητα, την οικονομική απόδοση και την κοινωνική υπευθυνότητα (Karami & Mansoorabadi 2008), (Εικόνα 1). Η περιβαλλοντική βιωσιμότητα επιτυγχάνεται μέσω της προστασίας και της αποτελεσματικής διαχείρισης των φυσικών πόρων, η οικονομική βιωσιμότητα επιτυγχάνεται μέσω μιας σύνθεσης επαγγελματικών δραστηριοτήτων που μπορούν να παρέχουν μακροπρόθεσμα και σταθερά εισοδήματα, ενώ η κοινωνική βιωσιμότητα διασφαλίζεται μέσω της ενεργούς συμμετοχής στην κοινότητα και μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών (Goodland 1995, Tatlidil et al. 2009).

Εικόνα 1. Τα τρία αλληλεπιδρώντα συστατικά της βιώσιμης γεωργίας

Η βιώσιμη γεωργία περιλαμβάνει ένα δυναμικό σύνολο πρακτικών και τεχνολογιών που ελαχιστοποιούν την υποβάθμιση του περιβάλλοντος ενώ ταυτόχρονα παρέχουν στους αγρότες εισόδημα σε μακροχρόνια βάση (Flora 1992a). Αν και ορισμένοι επιστήμονες μπορεί να θεωρούν ότι η βιώσιμη γεωργία είναι μια γεωργία χαμηλών εισροών, ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι άδικο γιατί τα συστήματα βιώσιμης γεωργίας χρησιμοποιούν την καλύτερη διαθέσιμη τεχνολογία με έναν τρόπο ισορροπημένο,

καλά διαχειριζόμενο και περιβαλλοντικά υπεύθυνο. Σύμφωνα με τους Tatlidil et al. (2009), οι λειτουργικοί στόχοι της βιώσιμης γεωργίας είναι οι εξής: 1) Συστηματικότερη ενσωμάτωση των φυσικών διεργασιών όπως η ανακύκλωση των θρεπτικών, η σταθεροποίηση του αζώτου, και ευεργετικές σχέσεις ωφέλιμων – βλαβερών εντόμων στην διαδικασία αγροτικής παραγωγής, 2) μείωση της χρήσης των εισροών με την μεγαλύτερη πιθανότητα να βλάψουν το περιβάλλον ή την υγεία των αγροτών και των καταναλωτών, 3) παραγωγική χρήση της βιολογικής και γενετικής δυνατότητας των φυτικών και ζωικών ειδών, 4) βελτίωση στην αντιστοιχία μεταξύ καλλιεργητικών προτύπων και παραγωγικής δυνατότητας και φυσικών περιορισμών της καλλιεργήσιμης γης, 5) επικερδής και αποδοτική παραγωγή με έμφαση στη βελτιωμένη αγροτική διαχείριση, την πρόληψη των ζωικών ασθενειών, τη βέλτιστη ολοκλήρωση των επιχειρήσεων ζωικού και φυτικού κεφαλαίου, και την διατήρηση του εδάφους, του νερού, της ενέργειας, και των βιολογικών πόρων. Καθώς οι στόχοι αυτοί καταδεικνύουν τις περιβαλλοντικές και οικολογικές διαστάσεις της βιώσιμης γεωργίας, αυτοί που τελικά επωφελούνται από την επίτευξη των στόχων αυτών είναι οι αγρότες και οι άνθρωποι που ζουν στις αγροτικές περιοχές. Ως εκ τούτου, οι πρακτικές βιώσιμης γεωργίας που θα οδηγήσουν τους αγρότες στην επίτευξη των στόχων αυτών, θα πρέπει επίσης να παρέχουν μακροπρόθεσμα οικονομικά οφέλη και να είναι κοινωνικά εφικτές (Pugliese 2001, Tatlidil et al. 2009).

Ανάμεσα στους διάφορους όρους που έχουν αποδοθεί στην βιώσιμη γεωργία, περιλαμβάνονται και η οργανική γεωργία (organic agriculture), η αειφόρος γεωργία (sustainable agriculture), η αναγεννητική γεωργία (regenerative agriculture), η οικογεωργία (ecoagriculture), η διαρκής γεωργία (permaculture), η βιοδυναμική (bio-dynamics), η αγροοικολογία (agroecology), η φυσική καλλιέργεια (natural farming), και η γεωργία χαμηλών εισροών (low-input agriculture), σε αντίθεση με την συμβατική γεωργία που χαρακτηρίζεται από την υψηλή ένταση κεφαλαίου, την μεγάλη έκταση, την υψηλή μηχανοποίηση, τις υψηλές εισροές, την μεγιστοποίηση της παραγωγής και την εφαρμογή του συστήματος της μονοκαλλιέργειας όπου γίνεται εκτεταμένη χρήση χημικών λιπασμάτων, ζιζανιοκτόνων και εντομοκτόνων, καθώς και με την εντατική κτηνοτροφία (Chiappe & Butler 1998, Karami & Mansoorabadi 2008). Η βιώσιμη γεωργία αποτελεί επίσης μια φιλοσοφία βασισμένη

στους ανθρώπινους στόχους και στην κατανόηση των μακρόχρονων επιπτώσεων που έχουν οι δραστηριότητες του ανθρώπου στο περιβάλλον και στα άλλα είδη (Karami 1995).

Κάποιοι ερευνητές ωστόσο, έχουν επικεντρωθεί στην κοινωνική πλευρά και μεταφράζουν την βιώσιμη γεωργία ως την γεωργία που αποδίδει αρμονία ανάμεσα στους ανθρώπους, τις οικογένειες, τις κοινότητες και σε τελική ανάλυση τις κοινωνίες (Karami & Mansoorabadi 2008). Βιώσιμη γεωργία σημαίνει καλλιέργεια σε αρμονία με τις μελλοντικές γενιές. Στόχος της βιωσιμότητας είναι να διατηρήσει μια επιθυμητή ποιότητα ζωής. Σύμφωνα με τις Karami και Mansoorabadi (2008) για να διατηρηθεί η ιερότητα της γεωργίας, θα πρέπει να βρεθεί μια αρμονία μεταξύ του οικονομικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού τομέα, καθώς και μεταξύ του προσωπικού, διαπροσωπικού και πνευματικού πεδίου. Η σύγχρονη κρίση της συμβατικής, εμπορευματικής γεωργίας προκύπτει από την έλλειψη αυτής της βιωσιμότητας.

2.2 Οι γυναίκες στο κίνημα της βιώσιμης γεωργίας

2.2.1 Η βιώσιμη γεωργία ως κοινωνικό κίνημα

Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι αυτό που διαχωρίζει τα κοινωνικά κινήματα από άλλες δράσεις πολιτικού περιεχομένου είναι η πολυπλοκότητα των διαδικασιών που ωθεί άτομα από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες να διαδράσουν προς τον καθορισμό μιας κοινής ταυτότητας και αίσθησης του να ανήκουν κάπου, κάτι το οποίο δεν μπορεί να συμπεριληφθεί σε μια μόνο ομάδα ή οργανισμό (Diani 1992). Ως εκ τούτου τα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να περιγραφούν μόνο από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι πόροι συγκεντρώνονται προς έναν μεγαλύτερο κοινωνικό μετασχηματισμό, αλλά επίσης πρέπει να περιλαμβάνουν και το πώς και το γιατί τα άτομα δεσμεύονται στο να μοιραστούν μια συλλογική ταυτότητα η οποία περιβάλλεται από πεποιθήσεις που ωθούν τα άτομα αυτά σε μια κοινωνική πάλη. Πράγματι, η ευκαιρία για προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη αποτελεί το κεντρικό κίνητρο για την συμμετοχή σε ένα κοινωνικό κίνημα (Meares 1997).

Η θεωρία των κοινωνικών κινήματων παρέχει ένα σημαντικό πλαίσιο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι έμφυλες δομές, ως υποσύνολο και

καθοριστικός παράγοντας των κοινωνικών σχέσεων, διαμορφώνουν την δράση. Η σύζευξη της κοινωνικής ψυχολογίας και της θεωρίας κινητοποίησης των ανθρώπων, όπως έχει αναδυθεί από την βιβλιογραφία της τελευταίας δεκαετίας, καταδεικνύει ότι ο ουσιαστικός πρωταγωνιστής είναι μια ισχυρή κοινωνική δύναμη και δεν μπορεί να εκληφθεί από την κατανόηση του σχηματισμού και της διαιώνισης των κοινωνικών κινημάτων. Ο λόγος για τον οποίο τα άτομα συμμετέχουν ενεργά στα κοινωνικά κινήματα, είναι για την δημιουργία κάποιου νοήματος ή για την δημιουργία κοινωνικοπολιτιστικών διαδικασιών που να προσφέρουν κάποιο νόημα στην ζωή των συμμετεχόντων. “Δεν είναι μέσω του εξαναγκασμού που το καθεστώς διατηρείται αλλά μέσω της δυνατότητάς του να διαμορφώνει την δική μας παγκόσμια θεώρηση των πραγμάτων” (Gamson 1992), καθώς επίσης και μέσω της ικανότητάς μας να συνεισφέρουμε στην διαμόρφωση της θεώρησης αυτής. Κατά συνέπεια, τα όρια ενός κοινωνικού κινήματος που καθορίζονται από τη συλλογική ταυτότητά του ή από την έκφραση της αποστολής του, μπορούν να απεικονίσουν τις κοινωνικές δομές (Meares 1997).

Το κίνημα της βιώσιμης γεωργίας πήρε διάφορες μορφές σε κάθε γωνιά του πλανήτη όπου αναπτύχθηκε. Με την μορφή της οργανικής γεωργίας², που συμπεριέλαβε τόσο τους παραγωγούς όσο και τους καταναλωτές, ξεκίνησε την παγκόσμια εξάπλωσή του κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1920, επιδιώκοντας μια αντίσταση στο να ενσωματωθεί μέσα στο κυρίαρχο σύστημα της παροχής τροφίμων και επομένως, σηματοδότησε μια ευδιάκριτη μετατόπιση από τα κυρίαρχα συστήματα τροφίμων. Σε αυτό οδήγησε η ανησυχία ερευνητών και παραγωγών για

² Η οργανική γεωργία (επίσης οικολογική ή βιολογική) περιλαμβάνει όλα τα γεωργικά συστήματα που προωθούν την περιβαλλοντικά, κοινωνικά και οικονομικά υγιή παραγωγή της τροφής και των λοιπών αγροτικών προϊόντων. Τα συστήματα αυτά βασίζονται στην γονιμότητα του εδάφους για την επιτυχή παραγωγή. Με σεβασμό στην έμφυτη δυνατότητα των φυτών, των ζώων και του τοπίου αποβλέπουν στην βέλτιστη ποιότητα σε όλους τους τομείς της γεωργίας και του περιβάλλοντος. Η οργανική γεωργία μειώνει δραματικά τις εισροές αποφεύγοντας την χρήση συνθετικών λιπασμάτων και φυτοπροστατευτικών προϊόντων. Απεναντίας επιτρέπει τους ισχυρούς νόμους της φύσης να αυξήσουν τις γεωργικές αποδόσεις και την ανθεκτικότητα των καλλιεργειών σε εχθρούς και ασθένειες. Βασίζεται σε παγκοσμίως αποδεκτές αρχές, που εφαρμόζονται στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνικοοικονομικών, κλιματικών και πολιτιστικών συνθηκών. Συνδυάζοντας την παράδοση, την καινοτομία και την επιστήμη, ωφελεί το περιβάλλον και προωθεί δίκαιες σχέσεις και υψηλό βιοτικό επίπεδο σε όλους τους εμπλεκόμενους (IFOAM 2006).

τις δυσμενείς επιπτώσεις της γεωργίας στο περιβάλλον και την υγεία του ανθρώπου, με αποτέλεσμα την κατεύθυνση της αρχικής έρευνας προς τα συστήματα οργανικής παραγωγής, που έδωσαν βάση στην έρευνα του Bill Mollison με την πρακτική των συστημάτων διαρκούς γεωργίας (permaculture)³ (Mollison 1990). Κατά την διάρκεια των δεκαετιών 1960 και 1970, οργανώσεις καταναλωτών και παραγωγών βασισμένες στην οργανική γεωργία άρχισαν να εξαπλώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, συστήματα πιστοποίησης οργανικών προϊόντων άρχισαν να επινοούνται για να οργανώσουν αυτήν την αυξανόμενη βιομηχανία της οργανικής γεωργίας (Lockie & Lyons 2001).

Κατά τα τελευταία 40 και παραπάνω χρόνια έχει αυξηθεί η σημασία των τοπικών μη κυβερνητικών οργανώσεων σε πολλές χώρες, διαδραματίζοντας κρίσιμο ρόλο στον αγώνα κατά της περαιτέρω καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος. Στα κινήματα και στις οργανώσεις αυτές οι γυναίκες, ακόμη και στις περιπτώσεις που έπρεπε να υπερνικήσουν τα εμπόδια του εκάστοτε πολιτιστικού κατεστημένου, κατείχαν προεξέχοντα ρόλο, γεγονός που δεν αποτελεί έκπληξη δεδομένου του ρόλου τους ως οι κύριοι παροχείς της τροφής για τις οικογένειές τους και του άμεσου ενδιαφέροντός τους για την προστασία των φυσικών πόρων (Boesveld & Postel-Coster 1991).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, εμφανίστηκε το κίνημα των Γυναικών στην Γεωργία της Αυστραλίας, μια συλλογική δράση των γυναικών που συνδέονταν μέσω μιας ποικιλίας δικτύων, από το οποίο ξεπήδησε το Δίκτυο των Βικτοριανών Αγροτισσών που προωθούσε ετήσιες συγκεντρώσεις των ‘Γυναικών για την γη’. Σύμφωνα με τον Liepins (1998), η πλειοψηφία των γυναικών που συμμετέχουν στο κίνημα, διαχειρίζονται τις δικές τους αγροτικές εκμεταλλεύσεις και παρόλο που τα ενδιαφέροντα των γηγενών γυναικών έχουν παρουσιαστεί με θετικό τρόπο στις

³ Η διαρκής γεωργία (permaculture) βασίζεται σε μια φιλοσοφία μόνιμων αυτουποστηριζόμενων και αναπαραγόμενων γεωργικών συστημάτων, τα οποία με την σειρά τους βασίζονται σε αυτόχρημες κοινωνίες. Οι αρχές της permaculture έχουν υιοθετηθεί από πολλούς ανθρώπους στις αστικές κοινότητες, οι οποίοι είναι δυσαρεστημένοι από την κυρίαρχη επιστημονική και τεχνολογική εξάρτηση των σύγχρονων γεωργικών πρακτικών (Mollison 1990).

δημοσιεύσεις του κινήματος, ο ακτιβισμός έχει επικεντρωθεί περισσότερο σε αγροτικά θέματα παρά σε θέματα της ευρείας αγροτικής κοινότητας. Προς αυτήν την κατεύθυνση, οι δικτυακές δραστηριότητες, όπως οι συγκεντρώσεις, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην καθιέρωση της ταυτότητας των γυναικών ως αγρότισσες, παρά ως σύζυγοι αγροτών, και ως πολιτικές ακτιβίστριες με αυτοπεποίθηση. Ο ακτιβισμός τους επικεντρώθηκε σε δύο βασικά θέματα, πρώτον, αντιστροφή της μη ορατής συνεισφοράς των γυναικών στην γεωργία των αγροτικών κοινοτήτων και δεύτερον, μια διεύρυνση της αγροτικής πολιτικής ημερήσιας διάταξης πέρα από τα ζητήματα που αφορούν τα προϊόντα προς μια κατεύθυνση που να περιλαμβάνει κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα που σχετίζονται με την γεωργία (Liepins 1995, Lockie & Lyons 2001).

Στην αντίθετη πλευρά της υφελίου, ενώ το μοντέλο των εντατικών και εκτατικών γεωργικών επιχειρήσεων έχει ευρέως υποστηριχθεί από τον τομέα της βιομηχανικής γεωργίας και του κογκρέσου των Ηνωμένων Πολιτειών (Kroese 1989, Little et al. 1987), το Πρόγραμμα Διαχείρισης των Εδαφών (Land Stewardship Project LSP), τμήμα ενός μεγαλύτερου κοινωνικού κινήματος, αποτελείται από άτυπα δίκτυα αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων, οικογενειών, επιχειρήσεων και οργανισμών που ενώνουν τις προσπάθειές τους στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτικής διαμάχης (Diani 1992, Gamson 1992). Οργανώνει δίκτυα υποστήριξης και ερευνητικές ομάδες που αποτελούνται από αγρότες, ιδιωτικούς και ακαδημαϊκούς ερευνητές, δημόσιους λειτουργούς και πολλούς ακόμη υποστηρικτές με στόχο την πραγμάτωση μιας αγροοικολογικής και κοινωνικής αλλαγής περιφρονώντας την τάση προς μια εταιρική γεωργία. Η κεντρική θεματική προς την οποία εργάζεται το LSP είναι η βιώσιμη γεωργία, καθότι επιφέρει απελευθερωτικές επιδράσεις στον αγρότη και την κοινότητα δεδομένου ότι παρέχει αύξηση του κοινοτικού κοινωνικού κεφαλαίου, οδηγώντας τις κοινότητες και τους αγρότες να αναγνωρίσουν ότι οι συλλογικές και ατομικές τους δράσεις τους καθιστούν ικανούς να πραγματοποιήσουν τους προσωπικούς τους στόχους (Flora 1995). Το LSP πιστεύει ότι οι αλλαγές στην ποιότητα ζωής των αγροτών αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους λόγους που οι αγρότες αποφασίζουν να αλλάξουν τις καλλιεργητικές τους πρακτικές και να συμμετάσχουν στο κίνημα της βιώσιμης γεωργίας. Όπως σημειώνει η Flora (1995), η βιώσιμη γεωργία αποτελεί μια προσέγγιση της γεωργίας όπου οι αγρότες

αναλύουν το συγκεκριμένο γεωργικό τους σύστημα και το προσαρμόζουν σε ένα πλαίσιο αύξησης της οικονομικής βιωσιμότητας, της περιβαλλοντικής ποιότητας και της ποιότητας ζωής.

Προς αυτήν την κατεύθυνση ιδρύεται το 2003 το Δίκτυο Αγροτισσών της Πενσυλβανία (PA-WAgN) από 20 αγρότισσες, εκπαιδευτικούς και επαγγελματίες γεωπόνους ως απάντηση στην ανάγκη ύπαρξης ενός οργανισμού που να ασχολείται με θέματα εκπαίδευσης και κοινωνικής δικτύωσης των αγροτισσών. Το Δίκτυο Αγροτισσών της Πενσυλβανία παρέχει εκπαίδευση και καθοδήγηση στις αγρότισσες έτσι ώστε να είναι σε θέση να ενδυναμώσουν το περιβάλλον τους. Οι αγρότισσες του δικτύου αυτού διαχειρίζονται διάφορους τύπους δραστηριοτήτων συμπεριλαμβανομένων των γαλακτοκομείων, των λαχανόκηπων, την κτηνοτροφία, και των μικτών αγροκτημάτων φυτικού και ζωικού κεφαλαίου σε ποικίλες κλίμακες, και χρησιμοποιώντας μεθόδους συμβατικής, οργανικής, και βιώσιμης γεωργίας. (Trauger et al. 2008).

2.2.2 Κίνητρα, τάσεις και παράγοντες που συντελούν στην συμμετοχή των γυναικών στο κίνημα της βιώσιμης γεωργίας

Υπάρχουν στοιχεία στην βιβλιογραφία που αποδεικνύουν την σχέση που υπάρχει μεταξύ της στάσης των αγροτών απέναντι στο περιβάλλον και των καλλιεργητικών πρακτικών που εφαρμόζουν. Αν και είναι γνωστές οι επιπτώσεις της στάσης και συμπεριφοράς των αγροτών στην βιωσιμότητα της γεωργίας, συχνά αγνοείται η σημασία της στάσης των γυναικών στην διαμόρφωση της γεωργίας. Στην μελέτη των Karami & Mansoorabadi (2008), οι πράξεις των αγροτών και αγροτισσών καθορίζονται από την στάση τους απέναντι στην βιώσιμη γεωργία και από τους παράγοντες που μπορούν να ελέγξουν οι ίδιοι, όπως οι παραγωγικοί πόροι και η δυνατότητα εφαρμογής των εναλλακτικών καλλιεργητικών πρακτικών, (Εικόνα 2).

Εικόνα 2. Παράγοντες που επηρεάζουν την στάση και συμπεριφορά των αγροτών προς την βιώσιμη γεωργία (Πηγή: Karami & Mansoorabadi 2008)

Οι γυναίκες σπάνια έχουν άμεση πρόσβαση ή έλεγχο των ιδιωτικοποιημένων πόρων και ως εκ τούτου, είναι περισσότερο πιθανό σε σχέση με τους άνδρες να προσαρμόζονται στους κοινούς πόρους και στην κατάστασή τους (Chiappe & Butler 1998). Ακόμη κι αν έχουν την νόμιμη ιδιοκτησία της γης, είναι λιγότερο πιθανό να αποφασίσουν οι ίδιες για την χρήση της γης τους. Οι αρμοδιότητες των γυναικών στο επίπεδο του νοικοκυριού διαμορφώνουν με διαφορετικό τρόπο τις αντιλήψεις τους για την βιωσιμότητα. Οι Chiappe & Butler (1998) υποστηρίζουν ότι η περιορισμένη πρόσβαση και ο έλεγχος των γυναικών στους οικονομικούς, τεχνικούς, ανθρώπινους, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς πόρους, συχνά περιορίζει την ικανότητά τους να θέσουν σε εφαρμογή τις αξίες τους. Επειδή οι διαφορετικές και σημαντικές συνεισφορές των γυναικών στην γεωργία και την οικογένεια δεν αναγνωρίζονται θεσμικά από το κίνημα της βιώσιμη γεωργίας, οι στόχοι, το όραμα και οι δραστηριότητες του κινήματος όσον αφορά το φύλο είναι συγκεκριμένες, δεδομένου ότι υπάρχει η κυριαρχία της συμμετοχής και συνεισφοράς των ανδρών (Meares 1997, Karami & Mansoorabadi 2008).

Οι αγρότισσες συχνά κινητοποιούνται από την επιθυμία τους να μεγαλώσουν τις οικογένειές τους μέσα σε ένα πλαίσιο που επιτρέπει τα παιδιά να μεγαλώνουν σε ένα σταθερό και υγιές περιβάλλον, περιτριγυρισμένα από θετικές επιρροές. Εν

τούτοις, πολλές γυναίκες εισέρχονται στον τομέα της γεωργίας παρακινούμενες από την δέσμευση προς την βιωσιμότητα όχι μόνο των οικογενειών τους, αλλά ολόκληρης της κοινότητας. Εργαζόμενες μόνες τους, με συνεταίρους, με την οικογένεια ή στους κόλπους της κοινότητας, αυτές οι ηθικά παρακινούμενες αγρότισσες επιδιώκουν να προάγουν εναλλακτικές αξίες. Με αυτό τον τρόπο, εκφράζουν τις ενστάσεις τους για τους κανόνες του κυρίαρχου, διεθνοποιημένου συστήματος γεωργίας ενώ παράλληλα εκπαιδεύουν τους καταναλωτές (Krug 2003).

Το ενδιαφέρον των γυναικών για την ποιότητα ζωής της οικογένειας αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την βιωσιμότητα. Σύμφωνα με τις Chiappe & Butler (1998), οι γυναίκες δεν πιστεύουν μόνο ότι η βιώσιμη γεωργία μπορεί να βελτιώσει την υγεία των οικογενειών τους και του περιβάλλοντος, αλλά συμπληρώνουν επίσης ότι οι βιώσιμες πρακτικές στην γεωργία μειώνουν τον χρόνο εργασίας και αφήνουν ελεύθερο χρόνο για πιο αξιόλογες δραστηριότητες όπως οι διακοπές με την οικογένεια. Η βελτίωση της υγείας της οικογένειας συχνά περιλαμβάνει ασφαλέστερες καλλιεργητικές πρακτικές, και συγκεκριμένα λιγότερη ή καθόλου εφαρμογή φυτοφαρμάκων (Chiappe & Butler 1998).

Μπορούμε να συμπεράνουμε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην βιωσιμότητα βασιζόμενοι στην άποψη ότι οι γυναίκες βρίσκονται πιο κοντά στην φύση εξαιτίας του ρόλου τους να φροντίζουν και να αναθρέφουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους. Κατά έναν ακριβέστερο τρόπο έκβασης αυτού του συμπεράσματος (Mishra 1994), οι γυναίκες βρίσκονται πιο κοντά στην φύση εξαιτίας του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας, και του ρόλου τους στην φροντίδα για τις καθημερινές ανάγκες του νοικοκυριού. Οι γυναίκες είναι οι πρωταρχικοί διαχειριστές των φυσικών πόρων, ενώ ταυτόχρονα κατέχουν απεριόριστη γνώση για το περιβάλλον τους (Karami & Mansoorabadi 2008).

Σύμφωνα με τους Chiappe & Butler (1998), η πνευματικότητα των γυναικών ήταν που καθόρισε τον σεβασμό τους για την φύση, οδηγώντας τους έτσι στην δέσμευση προς την βιωσιμότητα, δεδομένου ότι η τελευταία απαιτεί μια επανασύνδεση με τις πνευματικές ρίζες της ανθρωπότητας. Συχνά οι γυναίκες αισθάνονται ότι υπάρχει μια δυνατή σύνδεση μεταξύ των πνευματικών αξιών και πεποιθήσεων των οικογενειών τους με την εναλλακτική γεωργία. Αν και η ηγεσία της θρησκείας

αποτελείται συνήθως από άνδρες, αρκετοί πολιτισμοί θεωρούν την πνευματικότητα και την θρησκευτικότητα, ‘γυναικείο θέμα’, δεδομένου ότι ο τρόπος που οι γυναίκες αντιλαμβάνονται την αρμονία με την φύση δίνει αυτομάτως έμφαση σε στοιχεία πνευματικότητας. Αυτού του είδους η πνευματικότητα οδηγεί σε μια υπερβατική ενεργή επιλογή του να εργαστούν μαζί με την φύση από το να την υπερνικήσουν. Ανεξαρτήτου προέλευσης, οι αξίες και οι πεποιθήσεις αυτές αντικατοπτρίζουν με ξεκάθαρο τρόπο έναν σε βάθος εδραιωμένο σεβασμό για την ζωή στον πλανήτη και μια δέσμευση για την διατήρησή της. Οι γυναίκες είχαν μια δυνατή πεποίθηση ότι η πνευματικότητα, η σχετιζόμενη με την πίστη και με μια αίσθηση ύπαρξης μιας ανώτερης δύναμης, αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της κατεύθυνσής τους προς μια πιο βιώσιμη γεωργία (Chiappe & Butler 1998). Οι αγρότισσες στην Μινεσότα βλέπουν την βιώσιμη γεωργία ως μια από τις εκδηλώσεις της φιλοσοφίας τους για την ζωή (Chiappe 1994). Με άλλα λόγια, η βιώσιμη γεωργία για τις γυναίκες αυτές υπερβαίνει την αναζήτηση ενός ικανού τρόπου συνδυασμού των γεωργικών τους πόρων, προκειμένου να βελτιώσουν την ποιότητα του περιβάλλοντος και να διατηρήσουν τους πόρους αυτούς, δεδομένου ότι διατηρούν στενά συνδεδεμένους τους στόχους, τις αξίες και τις πεποιθήσεις τους με την έννοια της βιώσιμης γεωργίας. Επιζητούν την αύξηση της ποιότητας ζωής των οικογενειών τους, την υποστήριξη της τοπικής κοινότητας, την φροντίδα της γης τους, το να ζουν σε ισορροπία με την φύση και την διατήρηση των οικογενειακών αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων, παράλληλα με την προσωπική τους αυτονομία και τον έλεγχο των καλλιεργητικών πρακτικών που οι ίδιες εφαρμόζουν. Οι γυναίκες αυτές βιώνουν την δημιουργία συστημάτων βιώσιμης γεωργίας ως μια μακρόχρονη προσπάθεια που απευθύνεται και στις επόμενες γενιές (Chiappe 1994).

Σύμφωνα με τον Zook (1994), οι Άμις⁴ συνέδεσαν την οικολογία με την πνευματικότητα καθώς τα γεωργικά τους συστήματα διαχειρίζονται προσεκτικά τόσο τους ανθρώπινους όσο και τους φυσικούς πόρους. Στοιχεία των Άμις όπως η πνευματικότητα, η υποστηρικτική κοινότητα, η αυτάρκεια και η ανεξαρτησία ενσωματώνονται σε κάθε πλευρά της ζωής τους, συμπεριλαμβανομένων και των καλλιεργητικών πρακτικών τους. Γενικότερα, παλαιότερες μελέτες συμπέραναν ότι οι νεαρές γυναίκες με υψηλά επίπεδα εισοδήματος και μόρφωσης και με φιλελεύθερες πολιτικές απόψεις, είναι περισσότερο πιθανό να θεωρήσουν ως προτεραιότητά τους την προστασία του περιβάλλοντος (Zook 1994).

Στην έρευνα που πραγματοποίησαν οι Karami & Mansoorabadi (2008), σε 181 νοικοκυριά τεσσάρων χωριών του Ιράν, συγκρίνοντας την στάση ανδρών και γυναικών παραγωγών ρυζιού προς την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και αναγνωρίζοντας τα κύρια στοιχεία που επηρέαζαν τη στάση και συμπεριφορά τους προς την βιωσιμότητα, βρήκαν ότι η στάση των γυναικών παραγωγών ρυζιού ήταν πιο θετική απέναντι στην βιωσιμότητα και την περιβαλλοντική προστασία σε σχέση με τους άνδρες αγρότες. Παρόλο που όσον αφορά κάποιες διαστάσεις της βιώσιμης γεωργίας, δεν υπήρχαν διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν σε συγκεκριμένες καλλιεργητικές πρακτικές, όπως ο έλεγχος των ζιζανίων, οι μέθοδοι ελέγχου των εχθρών, η χρήση των φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, καθώς επίσης και όσον αφορά την αντίληψη περί επιτυχίας της καλλιέργειας (αύξηση της παραγωγής vs παραγωγή και διατήρηση), του κόστους παραγωγής (αποκλεισμός vs ένταξη του περιβαλλοντικού κόστους) και μεθόδων αύξησης της παραγωγής (υψηλές εξωτερικές εισροές vs χαμηλές εξωτερικές εισροές). Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε αγροτική πολιτική που αγνοεί την πιθανότητα

⁴ Οι Άμις ή Αναβαπτιστές αποτελούν μια ομάδα μιας Χριστιανικής Ομολογίας που εμφανίστηκε τον 15ο αιώνα στην Ευρώπη, ιδίως στη Γερμανία. Ανήκουν στη λεγόμενη Ριζοσπαστική Μεταρρύθμιση (*Radical Reformation*). Είναι γνωστοί για την απλή διαβίωση, το λιτό ντύσιμο, και την απροθυμία τους να υιοθετήσουν πολλές ευκολίες της σύγχρονης τεχνολογίας. Η γεωργία των Άμις περιγράφεται ως ένα καλλιεργητικό σύστημα που διαχειρίζεται προσεκτικά τόσο τους ανθρώπινους όσο και τους φυσικούς πόρους.

επίδρασης των γυναικών στην επίτευξη της βιωσιμότητας της γεωργίας, είναι καταδικασμένη να αποτύχει (Karami & Mansoorabadi 2008).

Το βαθύ ενδιαφέρον μερικών γυναικών για την υγεία του περιβάλλοντος είναι στενά συνδεδεμένο με την θεώρησή τους ως εκείνες που διατηρούν και φροντίζουν την ζωή, συμπεριλαμβάνοντας και την επιθυμία τους να μεγαλώσουν υγιή παιδιά. Αυτές οι ανησυχίες ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή, την εμπειρία, τις αλληλεπιδράσεις και τις αντιλήψεις τους για την πραγματικότητά και είναι αυτό που ο Jiggins (1994) ονομάζει 'διακριτική γνώση'.

Εκτός από το να δίνουν ζωή, οι γυναίκες επίσης ανατρέφουν και διατηρούν την ζωή. Πρέπει να αναγνωριστεί ότι παραδοσιακά η γυναίκα διαδραμάτισε έναν σημαντικό ρόλο στην διατήρηση των μορφών ζωής, ο οποίος αγνοείται λόγω των έμφυλων ανισοτήτων γεγονός που τώρα την καθιστά ευάλωτη στην περιβαλλοντική υποβάθμιση με τη μείωση της πρόσβασής της στους βιολογικούς πόρους του χωριού της. Επιπλέον, οι αγρότισσες που ασχολούνται με την οργανική γεωργία σε διάφορες περιοχές έχουν αναλάβει την πρωταρχική ευθύνη να αντιστρέψουν την μείωση που έχει σημειωθεί στα γηγενή είδη ζωικού κεφαλαίου, καθώς οι πρακτικές οργανικής καλλιέργειας είναι αλληλοεξαρτώμενες με το ζωικό κεφάλαιο δεδομένου ότι χρησιμοποιούν την ζωική κοπριά για τη διαχείριση της εδαφολογικής γονιμότητας και τη ζωική έλξη (Farnworth & Hutchings 2009).

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε αγρότισσες στην Πενσυλβανία το 2000 αποκάλυψε ότι πολλές αγρότισσες ένιωθαν απομονωμένες με λίγες αγρότισσες να συμμετέχουν στο κοινωνικό τους δίκτυο υποστήριξης (Trauger 2004). Η έρευνα επικεντρώνεται στις ανάγκες εκπαίδευσης και τεχνικής κατάρτισης των αγροτισσών της Πενσυλβανίας, καθώς επίσης και στις στρατηγικές διαβίωσης και πρακτικές βιώσιμης γεωργίας των αγροτισσών. Από τις 28 αγρότισσες που συμμετείχαν στην έρευνα, οι 11 προσδιόρισαν την καλλιεργητική τους διαχείριση ως βιώσιμη, οι 7 ως πιστοποιημένη οργανική, οι 7 ως οργανική μη πιστοποιημένη, μία ως συμβατική και μια άλλη ως ένα σύμπλεγμα συμβατικής, οργανικής και βιώσιμης. Όλες οι αγρότισσες συνολικά διαχειρίζονταν μια ευρεία ποικιλία επιχειρήσεων που αποτελούνταν από 15 καλλιέργειες με φρούτα και λαχανικά, 8 μεικτές καλλιέργειες φρούτων, λαχανικών και ζωικού κεφαλαίου, 3 επιχειρήσεις μόνο ζωικού κεφαλαίου,

3 γαλακτοκομικές μονάδες, και δύο διαφορετικές επιχειρήσεις με προϊόντα όπως σιρόπι σφενδάμου και μαλλί προβάτων (Trauger et al. 2008). Αυτή η διαφοροποίηση της αγροτικής παραγωγής που χαρακτηρίζεται από έντονη αγροτική βιοποικιλότητα τονίζεται και στην μελέτη των Chiappe & Butler (1998), ως κεντρική στάση των αγροτισσών απέναντι στην βιώσιμη γεωργία, που μαζί με τα κίνητρά τους για ανεξαρτησία, αποκέντρωση της διάθεσης των αγροτικών προϊόντων, σύμπραξη με την κοινότητα και ποιότητα τρόπου ζωής καθορίζουν τελικά την επιλογή τους να ασχολούνται με καλλιεργητικές πρακτικές που οδηγούν στην βιωσιμότητα των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων.

2.3 Ο ρόλος των αγροτισσών στην περιβαλλοντική διάσταση της βιώσιμης γεωργίας

Η κυριότερη ασχολία για τις περισσότερες γυναίκες των αγροτικών περιοχών είναι η εργασία στην αγροτική παραγωγή, κατά την οποία αλληλεπιδρούν εκτενώς με το φυσικό περιβάλλον στην προσπάθειά τους να συγκεντρώσουν αυτά που χρειάζονται για την επιβίωσή τους όπως νερό, καύσιμη ύλη και κατάλυμα για να μείνουν με τις οικογένειές τους. Ενώ όλοι μας εξαρτόμαστε από το φυσικό περιβάλλον για επιβίωση, οι άνθρωποι των αστικών περιοχών της Δύσης βρίσκονται μακριά από τις πηγές των αναγκών τους. Απεναντίας, οι γυναίκες των αναπτυσσόμενων κρατών συχνά περνούν ολόκληρη την μέρα τους συλλέγοντας καύσιμη ύλη από τα δάση, πόσιμο νερό από τα ποτάμια, και καλλιεργώντας φυτά και εκτρέφοντας ζώα για να παρέχουν τροφή στις οικογένειές τους (Sachs 1996).

Οι γυναίκες διαδραματίζουν έναν σιωπηλό αλλά ενεργό ρόλο στην αγροτική παραγωγή και στην διαχείριση των φυτικών γενετικών πόρων, καθώς είναι εκείνες που φροντίζουν τις καλλιέργειες, αποφασίζοντας τι να καλλιεργήσουν, ενώ στην συνέχεια οι ίδιες συλλέγουν, καθαρίζουν, αποθηκεύουν τους σπόρους και εισάγουν νέα είδη μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών με τις αγρότισσες των γύρων περιοχών. Όλες αυτές οι αρμοδιότητες αλληλοσυνδέονται και αλληλεξαρτώνται οδηγώντας έτσι στην ανάπτυξη και διατήρηση των καλλιεργούμενων γενετικών πόρων (Tsegaye 1997).

Οι γυναίκες των αγροτικών περιοχών γνωρίζουν σε βάθος και αλληλεπιδρούν με το τοπικό φυσικό τους περιβάλλον. Φεμινιστικές κριτικές της επιστήμης υποστηρίζουν

ότι η γνώση των γυναικών παρέχει εναλλακτικές οπτικές, και αμφισβητούν την νομιμότητα της Δυτικής επιστήμης ως την μοναδική πηγή αρχής, η οποία συχνά υποβαθμίζει τις γνώσεις και τις εμπειρίες των γυναικών που σχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον. Η παγκόσμια περιβαλλοντική κρίση αναγκάζει όσους εμπλέκονται σε περιβαλλοντικά κινήματα να αμφισβητήσουν τις παγιωμένες ιδέες σχετικά με τους φυσικούς πόρους, τη χρήση γης και την πολιτική. Επομένως, η Δυτική επιστήμη γίνεται τώρα περισσότερο πολύπλοκη εξαιτίας της γνώσης των γηγενών πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, σχετικά με αυτά τα θέματα. Το οικοφεμινιστικό κίνημα, τονίζει τις ιδιαίτερες συνδέσεις μεταξύ γυναικών και περιβάλλοντος (Sachs 1996).

Παγκοσμίως οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων είναι θεμελιώδεις όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η αγροτική εργασία, επιτυγχάνεται η διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων όπως η γη, η εργασία, οι σπόροι και τα γεωργικά μηχανήματα και λαμβάνονται οι αποφάσεις που σχετίζονται με την διαχείριση της αγροτικής εκμετάλλευσης. Παρόλο που οι ερευνητές έχουν αναφερθεί στην έμφυλη φύση της περιβαλλοντικής και οικολογικής επιστήμης στις περισσότερες χώρες, σπάνια έχουν γίνει προσπάθειες ευαίσθητες σε θέματα με το φύλο που να περιλαμβάνουν τους γηγενείς ανθρώπους στην αειφόρο γεωργία (Badri & Badri 1994). Η αυξανόμενη επαγγελματική ειδίκευση στη διαχείριση των διαδικασιών γνώσης κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών περιθωριοποίησε την εκτίμηση της τοπικής και παραδοσιακής γνώσης. Το συμπέρασμα ήταν ότι οι αγρότες είναι σχετικά παθητικοί γνωστικοί πράκτορες των οποίων η γνώση πρόκειται να αντικατασταθεί και να βελτιωθεί. Ακόμη λιγότερο αξιολογούνταν ο ρόλος των αγροτισσών στις διαδικασίες τοπικής και παραδοσιακής γνώσης. Οι παραδοσιακές οικολογικές και πολιτιστικές γνώσεις των γηγενών λαών διαδραμάτισαν έναν οριακό ρόλο στην ανάπτυξη της επιστημονικής ηθικής στις χώρες όπου το κοινωνικό παράδειγμα εξουσιάζτηκε από την δυτική επιστήμη και οικονομία (Altieri 1989, Glesissman et al. 1981). Εντούτοις, καθώς οι προσεγγίσεις των πολλαπλών ενδιαφερόντων στην διαχείριση των αγροοικοσυστημάτων άρχισαν να γίνονται πιο κοινές, και δεδομένου ότι η χάραξη πολιτικής άρχισε να ευνοεί τις βασισμένες σε αποδείξεις διαδικασίες, η γνώση των χρηστών άρχισε να ανακτά αξία στη επιστημονική διακυβέρνηση.

“Το μεγαλύτερο κομμάτι της επιστήμης της γηγενούς οικολογίας έχει αποσιωπηθεί από την επικρατούσα μη αναγνώριση του ρόλου των γυναικών, της εργασίας τους, των ενδιαφερόντων τους και ειδικά της γνώσης τους” (Rocheleau 1991). Η περιθωριοποίηση των γηγενών γυναικών σχετικά με τις δεξιότητες, τις ανάγκες και τις γνώσεις τους στην γεωργία σχετίζεται άμεσα με τις άνισες σχέσεις εξουσίας που έχουν κληροδοτηθεί στα πλαίσια της ιδεολογίας της αποικιοκρατίας, του καπιταλισμού και της παγκοσμιοποίησης. Συνεπώς η αειφόρος γεωργία βγαίνει χαμένη (Badri & Badri 1994, Rocheleau 1991).

Δεδομένων όλων αυτών, είναι ανησυχητική η έλλειψη της απαραίτητης προσοχής σε έμφυλα θέματα στα πλαίσια του κινήματος της οργανικής και βιώσιμης γεωργίας. Η συνειδητοποίηση της επαναστατικής δυνατότητας των βιώσιμων προσεγγίσεων της γεωργίας να αναδιαμορφώσουν τα συστήματα τροφίμων μας, και τον τρόπο που οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με αυτά τα συστήματα, δεν θα επιτευχθεί εκτός αν υπάρξει μια κοινή προσπάθεια από τους δεσμευμένους αγρότες και καταναλωτές στην βιώσιμη γεωργία να εργαστούν προς τη ισότητα των δύο φύλων. Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο η συμμετοχή στην βιώσιμη γεωργία μπορεί να ενδυναμώσει τις γυναίκες προκύπτει το εξής ερώτημα: με ποιόν τρόπο η συμμετοχή των γυναικών διευρύνει και βαθαίνει τους πολλαπλούς στόχους της οργανικής και βιώσιμης γεωργίας; (Farnworth & Hutchings 2009). Όσον αφορά τον στόχο της περιβαλλοντικής ποιότητας, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, στους τρόπους με τους οποίους οι αγρότισσες διαχειρίζονται την αγροτική βιοποικιλότητα μέσω των ποικίλων καλλιεργητικών συστημάτων που υιοθετούν ανάλογα με την περιοχή που βρίσκονται και με τα συγκεκριμένα οικολογία χαρακτηριστικά της κάθε οικοθέσης⁵.

⁵ Στην οικολογία, ως οικοθέση ορίζεται το εύρος των τιμών στους οποίους ευδοκimeί ένας οργανισμός για το σύνολο των αβιοτικών και βιοτικών παραγόντων. Η θεμελιώδης οικοθέση μπορεί να περιγραφεί ως ένας πολυδιάστατος χώρος, με κάθε άξονα να αντιπροσωπεύει έναν περιβαλλοντικό παράγοντα, που αποτελείται από το σύνολο των δυνατών περιβαλλόντων μέσα στα οποία μπορεί να ζήσει ένα είδος. Ο όρος περιέχει όλα τα χαρακτηριστικά και τις σχέσεις που αναπτύσσει ένας οργανισμός στο οικοσύστημά του, όπως τις αναπαραγωγικές του διεργασίες, τις τροφικές σχέσεις ή τις αλληλεπιδράσεις του με ένα βιότοπο. Ένας πληθυσμός μπορεί να έχει στενή ή ευρεία οικοθέση, ανάλογα με τις περιβαλλοντικές παραμέτρους (Βερεσόγλου 2002).

2.3.1 Διαχείριση της αγροτικής βιοποικιλότητας μέσω των μεικτών καλλιεργητικών συστημάτων των αγρότισσών

Οι αγρότισσες έχουν παραδοσιακά διαδραματίσει σε παγκόσμιο επίπεδο έναν κρίσιμο ρόλο στην διατήρηση της αγροτικής βιοποικιλότητας συμμετέχοντας ενεργά στην λήψη των αποφάσεων που αφορούν στην διαχείριση της αγροτικής βιοποικιλότητας και προωθώντας με αυτόν τον τρόπο την βιωσιμότητα των γεωργικών συστημάτων (Jiggins 1994, Farnworth & Hutchings 2009). Αποφασίζουν για το πότε θα εφαρμόσουν την σπορά, πότε θα συγκομίσουν και πως θα επεξεργαστούν τα προϊόντα των καλλιεργειών τους, καθώς επίσης και για την ποσότητα της κάθε ποικιλίας που θα σπείρουν κάθε χρόνο, την ποσότητα σπόρου που θα φυλάξουν για την δική τους παραγωγή, και πόσο από αυτήν θα ανταλλάξουν (CBD 2008). Για παράδειγμα, σε αγροτικές κοινότητες του Περού, η διατήρηση και αναπαραγωγή διαφόρων φυτικών ποικιλιών, όπως οι πατάτες, είναι σχεδόν αποκλειστική αρμοδιότητα των γυναικών. Οι αγρότισσες των κοινοτήτων αυτών παίζουν σημαντικό ρόλο στην λήψη των αποφάσεων, αποφασίζοντας σε ποιες ποικιλίες φυτών χρειάζεται να ικανοποιηθούν συγκεκριμένες θρεπτικές ανάγκες, ποιες καλλιέργειες να πουλήσουν και ποιες να καταναλώσουν (Farnworth & Hutchings 2009). Όλες αυτές οι αποφάσεις επηρεάζουν το ολικό ποσό της γενετικής ποικιλότητας που διατηρείται και χρησιμοποιείται (CBD 2008).

Μέσω μιας διαδικασίας άτυπης εκμάθησης και προσαρμογής, οι αγρότισσες μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων στις τροπικές περιοχές, όπου συναντώνται οι μεγαλύτερες αποθήκες βιοποικιλότητας, και χαρακτηρίζονται κυρίως ως παραγωγοί επιβίωσης (Tsegaye 1997), έχουν αναπτύξει μια μεγάλη ποικιλία καλλιεργητικών συστημάτων που είναι συμβατά με τους χαρακτηριστικούς οικοτόπους τους. Στις περισσότερες αγροτικές περιοχές του κόσμου, οι γυναίκες καλλιεργούν μια ευρεία ποικιλία ειδών στους κήπους και σε μικρά αγροτεμάχια κοντά στα σπίτια τους (Sachs 1996). Στην τροπική νοτιοανατολική Ασία, οι οικιακοί κήποι των γυναικών καταλαμβάνουν κατά μέσο όρο χίλια τετραγωνικά μέτρα και μιμούνται τα τροπικά δάση. Οι γυναίκες συγκαλλιεργούν πολυετή και μονοετή είδη, οπωροφόρα δένδρα,

αγρωστώδη, κηπευτικά, αρωματικά – φαρμακευτικά φυτά, μπαχαρικά και ριζοματώδη φυτά. (Sachs 1996, CBD 2008). Τα προϊόντα των κήπων αυτών παρέχουν μεγάλο ποσοστό των διατροφικών αναγκών των οικογενειών, συμπληρώνοντας την διατροφική αξία του ρυζιού στην τοπική διαίτα. Έρευνες απέδειξαν ότι οι γυναίκες στην Ταϊλάνδη, σαν απάντηση στην μείωση των φυσικών ενδιαιτημάτων, διέσωσαν είδη από γειτονικό δάσος πριν την καταστροφή του, δημιουργώντας 60 οικιακούς κήπους που περιελάμβαναν περισσότερα από 230 διαφορετικά είδη φυτών (CBD 2008).

Οι οικιακοί κήποι αποτελούν επίσης πειραματικά αγροτεμάχια, όπου οι αγρότισσες εισάγοντας το νέο γενετικό υλικό από διάφορες πηγές όπως γείτονες και φίλους, συγγενείς ή ακόμη και από την αγορά και πραγματοποιώντας δοκιμαστικές σπορές των άγνωστων σε αυτές φυτικών ειδών δοκιμάζουν να προσαρμόσουν άγρια είδη φυτών και γηγενή είδη (CBD 2008, Tsegaye 1997). Παράλληλα εισάγουν νέες ποικιλίες συλλέγοντας κάποια φυτικά είδη παρόμοια με τα φαρμακευτικά φυτά που καλλιεργούνται στους οικιακούς κήπους, από την άγρια φύση για οικιακή εξημέρωση. Ένας άλλος τρόπος που έχουν υιοθετήσει οι αγρότισσες για την διατήρηση μεγαλύτερης αγροτικής βιοποικιλότητας είναι η ανάμιξη σπόρων από διάφορες πηγές, όπως για παράδειγμα με ένα είδος λάχανου *Brassica spp.* Από μια επιστημονική άποψη, τέτοιου είδους πρακτικές έχουν το πλεονέκτημα της ενίσχυσης της ροής των γονιδίων επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο την υβριδοποίηση και τον γενετικό ανασυνδυασμό μεταξύ των διαφορετικών πληθυσμών. Με αυτόν τον τρόπο, οι αγρότισσες που επιλέγουν τέτοιες πρακτικές δημιουργούν μια πολύπλοκη βιοποικιλότητα από την οποία μπορούν να επιλέξουν ανασυνδυασμένους φυτικούς τύπους (Tsegaye 1997).

Μέχρι πρόσφατα οι σχεδιαστές ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου αγνοούσαν τους οικιακούς κήπους των γυναικών με τα συστήματα αμειψισποράς ως σημαντικούς πόρους τροφής, διότι συγκριτικά με τις νέες στρατηγικές παραγωγής τροφίμων, αυτό το σύστημα καλλιέργειας στους κήπους φαινόταν ασήμαντο στην προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα της πείνας. Η περιβαλλοντική και διατροφική όμως κρίση έχει στρέψει την προσοχή στα παραδοσιακά συστήματα συγκαλλιέργειας που οι γυναίκες τείνουν να εφαρμόζουν στους κήπους τους (Sachs 1996).

Τα συστήματα πολλαπλής καλλιέργειας, που είναι εφικτά μόνο μέσω της αγροτικής βιοποικιλότητας, βοηθούν στην επίτευξη αυξανόμενων επιπέδων παραγωγικότητας, καθώς γίνεται ορθότερη χρήση των γεωργικών πόρων διευκολύνοντας με αυτόν τον τρόπο την επίτευξη της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας μέσω της παροχής ποικίλων οικολογικών υπηρεσιών (Sachs 1996): 1) καλλιέργειες όπως το σόργο και τα φασόλια έχουν συμβιωτική σχέση δεδομένου ότι τα ψυχανθή δεσμεύουν το ατμοσφαιρικό άζωτο και το αποδίδουν στην καλλιέργεια ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την γονιμότητα του εδάφους, 2) το διαφορετικό ριζικό σύστημα των καλλιεργούμενων ειδών βοηθά στην εκμετάλλευση των θρεπτικών συστατικών του εδάφους από διαφορετικά βάθη, 3) τα ποικίλα επίπεδα της φυλλοστοιβάδας που δημιουργούν τα διάφορα είδη βελτιώνουν την σύλληψη της ηλιακής ακτινοβολίας και μειώνουν την εξατμισοδιαπνοή, 4) τα διάφορα καλλιεργούμενα είδη και ποικιλίες βοηθούν στο να διατηρηθεί η παραγωγή σε περιπτώσεις κλιματικής αλλαγής και διαφοροποίησης της εδαφολογικής κατάστασης, ενώ συγχρόνως αλληλοπροστατεύονται εναντίον πιθανής προσβολής από βλαβερά παράσιτα και ασθένειες (Sachs 1996, Tsegaye 1997) και 5) τα υπολείμματα των καλλιεργειών (τα ξηρά φύλλα που πέφτουν από τα αναρριχώμενα φυτά και τα δένδρα) εμπλουτίζουν την γονιμότητα του εδάφους βοηθώντας στο να διασφαλιστεί η διατήρηση των διαφορετικών εδαφικών τύπων που απαιτούνται για τη σύγχρονη ανάπτυξη των φυτικών ειδών (Sachs 1996). Ως εκ τούτου, σε αντίθεση με την μονοκαλλιέργεια, η πολυκαλλιέργεια αυξάνει την αγροτική παραγωγή δεδομένου ότι προωθεί ταυτόχρονα την εδαφική και υδατική διατήρηση.

Αντιθέτως, τα συστήματα μονοκαλλιέργειας που συνήθως χρησιμοποιούν ομοιόμορφα στοιχεία και αναπτύσσονται για να προσαρμοστούν σε μια ευρεία περιοχή, δεν συμπεριφέρονται σωστά στις εκμεταλλεύσεις μικρής κλίμακας που συνήθως χαρακτηρίζονται από υψηλή ποικιλότητα μικροκλίματος. Σε αντίθεση, τα γηγενή είδη που χαρακτηρίζονται από μια σχετικά υψηλή ετερογένεια συμπεριφέρονται καλύτερα υπό δυσμενείς συνθήκες ανάπτυξης, και ως εκ τούτου, βοηθούν τους παραγωγούς να διασφαλίσουν την ασφάλεια των καλλιεργειών τους και την υψηλή απόδοσή τους. Είναι ξεκάθαρο ότι οι αγρότες που εφαρμόζουν την ίδια καλλιέργεια κάθε χρόνο χρειάζονται χημικά λιπάσματα για την διατήρηση του ίδιου επιπέδου σοδειάς με τα προηγούμενα έτη, ακόμη και σε καλές καλλιεργητικές

περιόδους. Κάποιοι αγρότες σημείωσαν ότι οι σοδειές που πέτυχαν εφαρμόζοντας χημικά λιπάσματα στο σιτάρι δεν αναπληρώνουν το επιπλέον κόστος αυτών των εισροών (Tsegaye 1997).

Οι καλλιέργειες διαφέρουν ως προς τις απαιτήσεις τους για ανάπτυξη και οποιαδήποτε μικρή αλλαγή στο μικροκλίμα της περιοχής έχει σοβαρές επιπτώσεις στην παραγωγή, και δεδομένου ότι οι περισσότερες αγρότισσες στις τροπικές περιοχές βασίζονται στις βροχοπτώσεις για την ανάπτυξη των καλλιεργειών τους, οι οικολογικοί κίνδυνοι είναι τεράστιας σημασίας. Η αγροτική βιοποικιλότητα επομένως είναι απαραίτητη συνθήκη για την ορθή χρήση των διαφορετικών αγροοικολογικών ζωνών όσον αφορά το μικροκλίμα, το έδαφος, την τοπογραφία, την κλίση κ.α. και ως εκ τούτου, μέσω αυτής οι αγρότισσες καταφέρνουν να διαχειρίζονται με ορθότερο τρόπο την καλλιεργητική περίοδο όπως για παράδειγμα με τις επιλογές φυτικών ειδών που κάνουν ακολουθώντας τον κύκλο των βροχοπτώσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρακτική που ακολουθούν οι αγρότισσες και οι αγρότες της Αιθιοπίας με την καλλιέργεια του σόργου. Ξεκινούν την σπορά τον Μάρτιο – Απρίλιο με τις οψιμότερες ποικιλίες σόργου και σε περίπτωση που δεν ικανοποιηθούν οι ανάγκες σε βροχόπτωση, ενσωματώνουν το σόργο στο χωράφι και σπέρνουν τις μεσοπρώιμες ποικιλίες που απαιτούν 4-5 μήνες για να ωριμάσουν. Αν και πάλι δεν ικανοποιηθούν οι ανάγκες σε υγρασία το ενσωματώνουν πάλι και σπέρνουν τις πρώιμες ποικιλίες, ενώ η τελική τους λύση είναι να σπείρουν μπιζέλια τα οποία απαιτούν ελάχιστη αποθηκευμένη υγρασία στο έδαφος (Tsegaye 1997).

Τα καλλιεργούμενα είδη ή ακόμη και οι διάφορες ποικιλίες παρουσιάζουν, εξαιτίας των έμφυτων ιδιοτήτων τους, διαφορετική ευπάθεια στις αντίξοες συνθήκες. Ως εκ τούτου η αγροτική βιοποικιλότητα μεταφράζεται σε μεγαλύτερη γενετική ποικιλότητα και στο ότι τα διάφορα καλλιεργούμενα είδη και ποικιλίες θα παρουσιάζουν διάφορα επίπεδα ευπάθειας (ευπαθή, ανεκτικά και ανθεκτικά), στους διάφορους παράγοντες όπως κλιματολογικούς (ξηρασία, παγωνιά), εδαφολογικούς (πλημμύρες), προσβολή από βλαβερούς οργανισμούς και ασθένειες. Όσο μεγαλύτερη είναι η γενετική ποικιλότητα τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες δημιουργίας ανθεκτικών και ανεκτικών γενεών σε πιθανούς στρεσογόνους παράγοντες. Για παράδειγμα οι καλλιεργητές του σόργου, κατηγοριοποιούν την

ποικιλία 'Cherekit' ως ανεκτική στην ξηρασία και στα οριακά γόνιμα εδάφη, ενώ η ποικιλία 'Gorad' παρουσιάζει υψηλή ευπάθεια στην ξηρασία και απαιτεί αρκετά γόνιμα εδάφη. Επιπλέον η ποικιλία 'Woff-ibelash' παρουσιάζει ανθεκτικότητα στα πουλιά ενώ η ποικιλία 'Tengeley' είναι αρκετά ευπαθής. Οι αγρότισσες πολλές φορές συγκαλλιεργούν τις παραπάνω ποικιλίες για να επιτύχουν υψηλότερες πιθανότητες ανθεκτικότητας στους διάφορους στρεσογόνους παράγοντες, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο την χρήση χημικών φυτοφαρμάκων για τον έλεγχο των εχθρών και ασθενειών με άμεσα οφέλη για το περιβάλλον (Tsegaye 1997).

Με προσεκτικό χειρισμό των συστημάτων αμειψισποράς και των καλλιεργητικών προτύπων, οι παραδοσιακοί καλλιεργητές καταφέρνουν να καταστείλουν ουσιαστικά την ανάπτυξη των ζιζανίων. Η Striga για παράδειγμα, είναι ένα πολύ σημαντικό ζιζάνιο της καλλιέργειας καλαμποκιού και σόργου στην Αιθιοπία, την οποία οι αγρότισσες ξεφυτρώνουν με το χέρι πριν να ανθίσει και αφότου ξεραθεί την καίνε. Όταν όμως το ζιζάνιο αυτό επικρατεί στο χωράφι, τότε οι αγρότισσες αλλάζουν το καλλιεργητικό μοντέλο και σπέρνουν άλλα είδη που δεν προσβάλλονται από το συγκεκριμένο ζιζάνιο, για δύο ή τρεις συνεχείς χρονιές. Μέσω της εμπειρίας τους, οι αγρότισσες γνωρίζουν την πυκνότητα σποράς που τις βοηθάει να διατηρήσουν ένα αποδεκτό επίπεδο ανταγωνισμού μεταξύ καλλιέργειας και ζιζανίων. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε περιοχές της ανατολικής Αιθιοπίας όπου καλλιεργείται το σιτάρι, αποδείχτηκε ότι οι γηγενείς ποικιλίες σιταριού έχουν μεγαλύτερο αριθμό παραφυάδων και φύλλων στο κάτω μέρος του στελέχους, που του επιτρέπουν να σκιαάζει τα ζιζάνια παρεμποδίζοντάς τα να αναπτυχθούν, σε αντίθεση με τις υψηλά απαιτητικές σε εισροές ποικιλίες σιταριού που έχουν λιγότερα φύλλα και ως εκ τούτου είναι λιγότερο ανταγωνιστικές προς τα ζιζάνια. Επομένως καλλιεργώντας οι αγρότισσες αυτές τις νέες ποικιλίες αναγκάζονται να βοτανίζουν συχνότερα, ενώ η επιλογή των γηγενών ποικιλιών σιταριού θέτει ταυτόχρονα και τον ικανοποιητικό έλεγχο των ζιζανίων αποφεύγοντας έτσι την χρήση ζιζανιοκτόνων που θα επέφεραν δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον και την υγεία των ανθρώπων (Tsegaye 1997).

Τα συστήματα πολυκαλλιέργειας των γυναικών με καλαμπόκι, φασόλι και κολοκύθι που χρησιμοποιούνταν κατά μήκος της Αμερικής, είχαν πλεονεκτήματα όσον αφορά

την διατροφή, την διαθεσιμότητα τροφής και της αυξημένες σοδειές, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο σε μια βιώσιμη αγροτική παραγωγή (Merchant 1989). Οι γηγενείς γυναίκες φύτευαν το καλαμπόκι και τα φασόλια στους λόφους, με τα φυτά καλαμποκιού να παρέχουν στήριξη για τα αναρριχώμενα φασόλια. Επίσης, φύτευαν τα κολοκύθια ανάμεσα στους λόφους, παρέχοντας εδαφική κάλυψη για την αποτροπή της ανάπτυξης των ζιζανίων και την συγκράτηση της υγρασίας. Αργότερα, η σύγχρονη επιστήμη της διατροφολογίας, αποκάλυψε ότι ο συνδυασμός του καλαμποκιού και των φασολιών στην διαίτα έχει ως αποτέλεσμα την επιθυμητή πρωτεϊνική ισορροπία που δεν επιτυγχάνεται με την λήψη των δύο τροφών ξεχωριστά. Επιπρόσθετα με την παροχή διατροφικής πληρότητας, αυτό το καλλιεργητικό σύστημα χρησιμοποιεί ορθολογικά την γη, ειδικά για τους αγρότες που δεν χρησιμοποιούν ζώα για το όργωμα. Η πολυκαλλιέργεια μειώνει τα προβλήματα με τους εχθρούς των καλλιεργειών, τις μολύνσεις των παρασίτων, και διασφαλίζει την διαθεσιμότητα τροφής σε περίπτωση που μια από τις καλλιέργειες αποτύχει. Πολύ αργότερα από την χρονική περίοδο που οι γηγενείς αμερικάνες ανέπτυξαν αυτές τις στρατηγικές πολυκαλλιέργειας, μελέτες της γεωπονικής επιστήμης απέδειξαν ότι το καλαμπόκι χρειάζεται υψηλά επίπεδα αζώτου για μια ικανοποιητική παραγωγή και ότι τα φασόλια και άλλα ψυχανθή μπορούν να σταθεροποιήσουν το άζωτο του εδάφους. Σήμερα μελετώντας αυτά τα συστήματα από την πλευρά της γεωπονικής επιστήμης, βρίσκουμε την πολύπλοκη τριάδα του καλαμποκιού, φασολιού και κολοκυθιού, οικολογικά, θρεπτικά και οικονομικά βιώσιμη (Sachs 1996).

Στις όχθες του ποταμού της Σενεγάλης, ο οποίος υπερχειλίζει παρέχοντας φυσική άρδευση στις καλλιέργειες, οι αγρότισσες της Σενεγάλης και της Μαυριτανίας έχουν προσαρμόσει τις καλλιεργητικές τους πρακτικές με το περιβάλλον με σκοπό την βιωσιμότητα, αναπτύσσοντας ένα έξυπνο σύστημα, σύμφωνα με το οποίο εφαρμόζουν έναν αριθμό διαφορετικών καλλιεργητικών πρακτικών ανάλογα με την εποχή και την τοποθεσία. Μέχρι πρόσφατα, η πιο σημαντική δραστηριότητά τους περιελάμβανε την καλλιέργεια σόργου και φασολιών στις πλημμυρισμένες εκτάσεις για την δική τους επιβίωση, την οποία συγκόμιζαν τον Μάρτιο όταν τα νερά του ποταμού αποτραβιόντουσαν. Σε μικρή απόσταση από τον ποταμό, στους λόφους και στις πεδιάδες, μικρότερες εκμεταλλεύσεις καλλιεργούνταν με μια σειρά από

διαφορετικές καλλιέργειες. Αυτός ο τύπος καλλιέργειας ήταν περισσότερο παρακινδυνευμένος, καθώς υπήρχε μεγάλη εξάρτηση από τις βροχοπτώσεις, αλλά αν όλα πήγαιναν καλά, συνεισέφερε με μια ποικιλία ιχνοστοιχείων και βιταμινών στην διαίτα των τοπικών πληθυσμών. Η περίοδος της σποράς και της συγκομιδής προηγούνταν αυτής της καλλιέργειας στις όχθες του ποταμού. Και οι δύο τύποι γεωργίας εξασκούνται τόσο από τις γυναίκες όσο και από τους άνδρες, με συγκεκριμένες δραστηριότητες να εξασκούνται από το κάθε φύλο ξεχωριστά, ενώ κάποιες άλλες να εξασκούνται και από τα δύο φύλα. Παράλληλα εφαρμόζονταν και ένα σύστημα καλλιέργειας λαχανικών στις απότομες όχθες του ποταμού όπου η στάθμη του νερού ήταν χαμηλή. Αυτό αποτελούσε κυρίως εργασία των γυναικών οι οποίες μετέφεραν στις καλλιέργειες νερό από τον ποταμό με δοχεία (Boesveld & Postel-Coster 1991).

Στην Αιθιοπία, η αγροτική παραγωγή είναι προσανατολισμένη περισσότερο προς την επιβίωση των αγροτών και την κάλυψη των αναγκών της αγροτικής οικογένειας παρά προς την μεγιστοποίηση των εσόδων. Ο κατακερματισμός της καλλιεργήσιμης γης, περίπου 2 εκτάρια το καθένα, σε διάφορες τοποθεσίες, έχει ως αποτέλεσμα οι αγρότες να κατέχουν γεωργικές εκμεταλλεύσεις που ποικίλουν σε εδαφολογικά χαρακτηριστικά, υψόμετρο, κλίση και μικροκλίμα. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει ειδίκευση στην παραγωγή, ο κάθε αγρότης καλλιεργεί διαφορετικά είδη και ποικιλίες καλλιεργήσιμων φυτών προκειμένου να ικανοποιηθούν οι διατροφικές και μη ανάγκες της οικογένειας καθώς επίσης και για να προσαρμοστεί στην αγροοικολογική πραγματικότητα. Καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό της συγκομιδής καταναλώνεται στα πλαίσια της οικογένειας και απομένει μικρό ποσοστό ως πλεόνασμα, τα αγροτικά νοικοκυριά αποτελούν ταυτόχρονα το μεγαλύτερο ποσοστό παραγωγών και καταναλωτών (Tsegaye 1997).

Δεδομένων όλων των παραπάνω σε συνδυασμό και με το γεγονός ότι τα νοικοκυριά αποτελούνται από 8-10 μέλη, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οικογένειες τέτοιου μεγέθους μπορούν να επιβιώσουν βασιζόμενες στις εκμεταλλεύσεις των 2 εκταρίων. Η κύρια στρατηγική είναι η ποικίλη γεωργική δραστηριότητα και /ή ένα σύστημα πολυκαλλιέργειας που έχουν αναπτύξει οι αγρότες κατά την διάρκεια μιας μεγάλης περιόδου. Το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των εκμεταλλεύσεων είναι η ποικιλομορφία, τα πλεονεκτήματα της οποίας σύμφωνα με τους αγρότες είναι: η

διασφάλιση της συγκομιδής, η παροχή ποικίλων συμπληρωμάτων διατροφής, ο συγχρονισμός του χρονοδιαγράμματος σε απαιτούμενη εργασία και συγκομιδή, η προσαρμογή και ορθή χρήση των ποικίλων αγροοικολογικών συνθηκών, η διατήρηση της γονιμότητας του εδάφους, η παροχή εναλλακτικών πηγών εισοδήματος, η πηγή τροφής για το ζωικό κεφάλαιο, για καυσόξυλα και η παροχή υλικών κατασκευής. Το παραδοσιακό καλλιεργητικό σύστημα αυτό καθεαυτό βοήθησε στην διατήρηση μιας γενετικής ποικιλότητας ευρέως φάσματος για τις επόμενες γενιές (Tsegaye 1997).

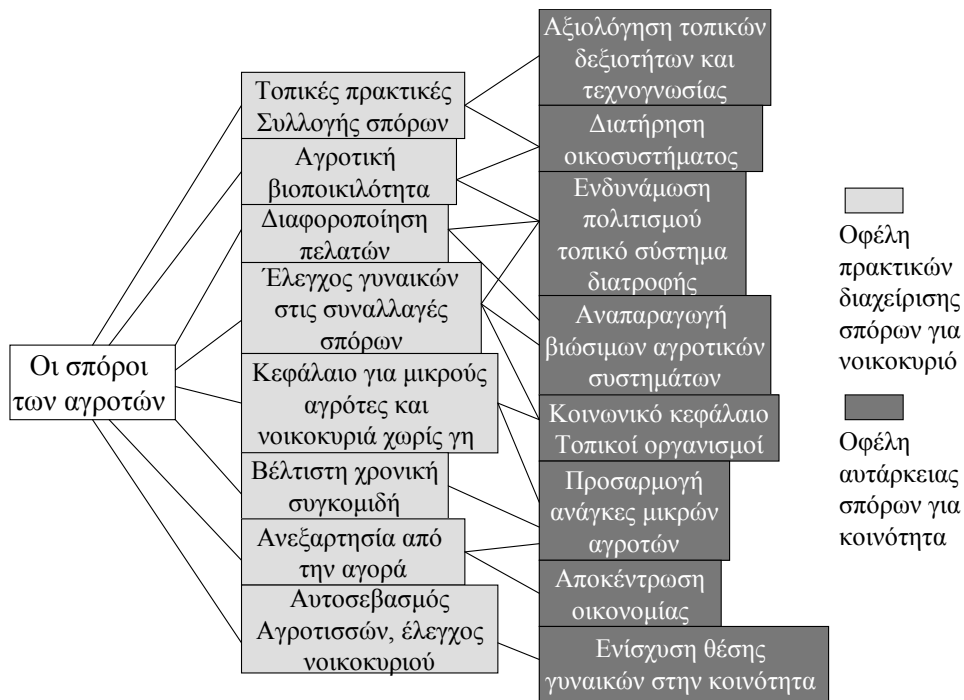
Σύμφωνα με τον Quiroz (1994), η σχέση των γυναικών με το περιβάλλον, και οι αντιλήψεις τους για αυτό, τείνουν να είναι περιεκτικές και πολυδιάστατες, ενώ των ανδρών (ειδικότερα αυτή των αρσενικών που συμμετέχουν στην δυτική οριοθετημένη προς το κέρδος αγροτική παραγωγή) τείνει να είναι μονοδιάστατη, εστιάζοντας στις στενές περιοχές όπως η καλλιέργεια μιας συγκεκριμένης υψηλά αποδοτικής και εμπορικά επικερδούς ποικιλίας. Αυτό σημαίνει ότι και στο πλαίσιο της βιοποικιλότητας, υπάρχουν επίσης διαφορές όσον αφορά στην λήψη των αποφάσεων, καθώς συχνά υπάρχει ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός των ρόλων και αρμοδιοτήτων στην γεωργία που έχει ως αποτέλεσμα οι γυναίκες και οι άνδρες να είναι υπεύθυνοι για την διαχείριση διαφορετικών πλευρών της αγροτικής βιοποικιλότητας (CBD 2008, Farnworth & Hutchings 2009).

Τυπικά οι αγρότισσες κατέχουν συγκεκριμένη γνώση σχετικά με την αναγνώριση και τον χαρακτηρισμό των διαφόρων καλλιεργούμενων ειδών με τα οποία ασχολούνται (Tsegaye 1997), την συλλογή των σπόρων και την διάδοση των φυτικών ειδών (Meinzen-Dick et al. 2010, Pionetti 2006). Για παράδειγμα, σχετικά με την απόφαση για το ποια χαρακτηριστικά των σπόρων και των ποικιλιών πρέπει να διατηρηθούν και ποιοι νέοι φυτικοί συνδυασμοί πρέπει να ερευνηθούν, οι αγρότισσες τείνουν να λαμβάνουν υπόψη πολύ διαφορετικά πλεονεκτήματα, όπως το μέγεθος, η γεύση, ο χρόνος μαγειρέματος, την σκληρότητα ή μαλακότητα για την λείανση του σπόρου, την διάρκεια ζωής κατά την αποθήκευση, την διατροφική αξία κ.α. (Farnworth & Hutchings 2009, Tsegaye 1997). Σε πολλές περιπτώσεις, η σποροπαραγωγή επικεντρώνεται στην ποσοτική αύξηση της απόδοσης των καλλιεργειών χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή σε ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως η γεύση, γεγονός που έχει σοβαρές επιπτώσεις τόσο στους παραγωγούς όσο και

στους καταναλωτές. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε γηγενείς ποικιλίες σιταριού διαπιστώθηκε ότι οι αγρότισσες πάντα προτιμούν τις γηγενείς ποικιλίες ανεξάρτητα από τα άμεσα κέρδη που μπορεί να τους παρέχουν οι εισαγόμενες ποικιλίες και δεδομένου ότι είναι οι μόνες υπεύθυνες για την προετοιμασία του φαγητού και πειραματίζονται συνεχώς με τις τροφές, χάρη στην εξειδικευμένη γνώση ή την παραδοσιακή σοφία που κατέχουν, είναι σε θέση να περιγράφουν τις διάφορες ποιοτικές ιδιότητες των ποικιλιών αυτών αναγνωρίζοντας ότι οι γηγενείς ποικιλίες διαθέτουν μια προτιμώμενη γεύση και παρέχουν πολλαπλές επιλογές για την δημιουργία διαφορετικών φαγητών και ποτών (Worede & Mekbib 1993). Από αγρονομική άποψη, οι γηγενείς ποικιλίες διαθέτουν ένα μεγαλύτερο εύρος προσαρμογής καθώς είναι προϊόντα της μακροπρόθεσμης δυναμικής αλληλεπίδρασης των αγροτών, του περιβάλλοντος και η ίδια της καλλιέργειας (Tsegaye 1997).

Οι αγρότισσες έχουν γνώσεις όχι μόνο για τα γηγενή είδη αλλά και για αυτά που εισάγουν από την ευρεία περιοχή, τα οποία αναγνωρίζουν και περιγράφουν συγκρίνοντάς τα με τα παραδοσιακά είδη και ποικιλίες που καλλιεργούν (Tsegaye 1997). Απεναντίας, οι αγρότες και οι επιστήμονες ερευνητές, που τείνουν να εφαρμόζουν 'σύγχρονες μεθόδους' συνήθως ψάχνουν για το ιδανικό γενετικό υλικό για μια πιο περιορισμένη σειρά σκοπών, όπως η υψηλή παραγωγή και μια καλή τιμή στην αγορά. Σε ένα ινστιτούτο ερευνών οργανικής γεωργίας των αγροτών του Μπαγκλαντές που επικεντρώνεται στην ανάπτυξη μεθόδων κατανόησης του τοπικού οργανικού καλλιεργητικού συστήματος, έχει είδη διεξαχθεί αρκετή εργασία για τον ρόλο των γυναικών στην οργανική γεωργία, και ιδιαίτερα τον ρόλο τους στην διαχείριση φυτικών γενετικών πόρων (Farnworth & Hutchings 2009).

Αντί να παράγουν ποικίλους σπόρους μέσω της οικιακής γεωργίας, οι γυναίκες παραδοσιακά συμμετέχουν στην συλλογή, αποξήρανση, διατήρηση και προστασία κατά την αποθήκευση των σπόρων, τους οποίους διατηρούν για διάφορους σκοπούς όπως την σποροπαραγωγή, κατανάλωση, μεταπώληση, αλλά και για την πιθανότητα οποιασδήποτε οικονομικής κρίσης της οικογένειας, (Εικόνα 3) (Pionetti 2006).

Εικόνα 3. Σπόροι, η βάση της αυτάρκειας σε επίπεδο νοικοκυριού και κοινωνίας (Πηγή: Pionetti 2006, IIED)

Επίσης οι γυναίκες κατέχουν την απαραίτητη γνώση για τις μεθόδους ορθής αποθήκευσης των σπόρων έτσι ώστε να διασφαλιστεί η ποιότητά τους, καθώς αποφασίζουν για την ποσότητα, την ποικιλία των σπόρων και τις μεθόδους διατήρησής τους. Η συλλογή των σπόρων αποτελεί μια συνεχή δραστηριότητα για τις γυναίκες δεδομένου ότι εργάζονται καθημερινά στην ύπαιθρο όπου και παρατηρούν τα φυτά αποφασίζοντας για το ποιους σπόρους να συλλέξουν. Αναγνωρίζουν τα φυτά καλής ποιότητας βασιζόμενες στο μέγεθος, την μορφολογία του σπόρου και την αντοχή των φυτών σε εχθρούς και ασθένειες. Είναι ξεκάθαρο ότι σε αυτές τις περιοχές οι γυναίκες εξετάζουν τους σπόρους με τρόπο καθαρά επιστημονικό δεδομένου ότι λαμβάνονται υπόψη χαρακτηριστικά όπως η καθαρότητα των ειδών και των ποικιλιών, η αντοχή στα ζιζάνια, η βλαστική ικανότητα, το σθένος, το μέγεθος, η ομοιομορφία και η υγεία των φυτών. Παρέχουν ιδιαίτερη φροντίδα στους σπόρους που προορίζονται για σπορά, αποθηκευόντάς τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο σε υπόγεια παραδοσιακά σιλό ή σε μικρά δοχεία που σφραγίζονται αεροστεγώς, για την διασφάλιση της διατροφής και διαβίωσης των οικογενειών τους (Tsegaye 1997). Επίσης όσον αφορά τον χώρο και τις μεθόδους αποθήκευσης, φροντίζουν για την διατήρηση της κατάλληλης

περιεκτικότητας σε υγρασία ανάλογα με το είδος του σπόρου, χρησιμοποιώντας την εμπειρική, διαισθητική και πειραματική τους γνώση (Farnworth & Hutchings 2009, Pionetti 2006).

2.4 Η συμβολή των αγροτισσών στην κοινωνικοοικονομική διάσταση της βιώσιμης γεωργίας

Όπως προαναφέρθηκε η βιώσιμη γεωργία περιλαμβάνει ένα δυναμικό σύνολο πρακτικών και τεχνολογιών που ελαχιστοποιούν την υποβάθμιση του περιβάλλοντος ενώ ταυτόχρονα παρέχουν στους αγρότες εισόδημα σε μακροχρόνια βάση (Flora 1992). Οι καλλιεργητικές πρακτικές και οι γνώσεις των αγροτισσών που αναλύθηκαν έως τώρα συμβάλουν στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα της γεωργίας μέσω της προστασίας και της αποτελεσματικής διαχείρισης των φυσικών πόρων. Για να είναι βιώσιμη όμως η γεωργική πρακτική, εκτός από την περιβαλλοντική προστασία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται και από την οικονομική απόδοση και την κοινωνική υπευθυνότητα (Karami & Mansoorabadi 2008). Η οικονομική βιωσιμότητα επιτυγχάνεται μέσω μιας σύνθεσης επαγγελματικών δραστηριοτήτων που μπορούν να παρέχουν μακροπρόθεσμα και σταθερά εισοδήματα, ενώ η κοινωνική βιωσιμότητα διασφαλίζεται μέσω της ενεργούς συμμετοχής στην κοινότητα και μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών (Goodland 1995, Tatlidil et al 2008).

Στα παραδείγματα των καλλιεργητικών πρακτικών των αγροτισσών που προηγήθηκαν αποδεικνύεται ότι η διαφοροποίηση της αγροτικής παραγωγής αποτελεί μια στρατηγική μέσω της οποίας οι αγρότισσες επιτυγχάνουν μια βιώσιμη γεωργική παραγωγή (Tsegaye 1997). Μέσω της αγροτικής βιοποικιλότητας που διατηρούν στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις τους, ελαχιστοποιούν το ρίσκο της ολοκληρωτικής αποτυχίας των επιχειρήσεών τους (Tsegaye 1997), ενώ παράλληλα μέσω της ευρείας ποικιλίας προϊόντων που παράγουν ενισχύουν την διατροφική ασφάλεια των οικογενειών τους (Farnworth & Hutchings 2009).

Καταρχήν η αγροτική βιοποικιλότητα διατηρεί τις αγρότισσες και τα αγροτικά νοικοκυριά τους παρέχοντας πολλαπλές εκροές, καθώς καλλιεργώντας διαφορετικά εδάδιμα και μη είδη ικανοποιούν τις ανάγκες του νοικοκυριού σε τροφή, καύσιμη ύλη, υλικά για διάφορες κατασκευές, μαλλί για την δημιουργία ρούχων και άλλα. Καμιά καλλιέργεια ή ποικιλία από μόνη της δεν θα μπορούσε να καλύψει τις

διατροφικές απαιτήσεις του ανθρώπου, επομένως καλλιεργώντας μια ευρεία ποικιλία δημητριακών, όσπριων, ελαιούχων ειδών και μπαχαρικών οι αγρότισσες καλύπτουν τις διατροφικές ανάγκες των οικογενειών τους, οι οποίες συμπληρώνονται επίσης και από τα ζωικά προϊόντα. Παράλληλα οι πολλαπλές εκροές μεταφράζονται συχνά και ως πολλαπλή χρησιμότητα της κάθε καλλιέργειας, όπως συμβαίνει και με το σόργο τα υποπροϊόντα του οποίου, χρησιμοποιούνται ως χορτονομή για τα ζώα, καύσιμη ύλη, υλικό κατασκευής σπιτιών και φραχτών αλλά και ως δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος πουλώντας το στις τοπικές αγορές (Tsegaye 1997).

Οι παραδοσιακές μικρής έκτασης αγροτικές εκμεταλλεύσεις περιέχουν ένα ευρύ φάσμα ποικιλότητας ειδών που βοηθούν στην διασφάλιση της συγκομιδής. Οι αποδόσεις παραμένουν σταθερές στα πλαίσια προβλεπόμενων ορίων, καθώς οι αγρότισσες εφαρμόζουν τα σωστά συστήματα αμειψισποράς επιτυγχάνοντας να μειώσουν τον ανταγωνισμό για τα εδαφικά θρεπτικά συστατικά που συμβαίνει στα συστήματα μονοκαλλιέργειας (Tsegaye 1997).

Γράφοντας το 1939 για την παραγωγή καπνού και βαμβακιού στα νότια των Ηνωμένων Πολιτειών, η (Hagood 1996, αναφορά από Sachs 1996) άγγιξε τα περισσότερα προβλήματα που συνεχίζουν να ταλανίζουν τους μικρούς αγρότες που βασίζονται στην μονοκαλλιέργεια αναφέροντας ότι “όταν ένας αγρότης ξοδεύει τόσο πολύ χρόνο σε μια από αυτές τις καλλιέργειες έτσι ώστε να μην έχει χρόνο να παράγει την τροφή του, όταν εφαρμόζει μια μόνο καλλιέργεια επανειλημμένως χωρίς αμειψισπορά εξαντλώντας το έδαφος, τότε επενδύει τα πάντα σε μια μόνο καλλιέργεια ρισκάροντας να αποτύχει οικονομικά αν συμβεί μια χρονιά να μην πάρει την αναμενόμενη σοδειά”. Επειδή τα προϊόντα τέτοιων εμπορευματικών καλλιεργειών συνήθως πωλούνται στην παγκόσμια αγορά, σε περιόδους τοπικής ή παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, οι αγρότες θα υποφέρουν από την πτώση ή διακύμανση των τιμών των πρώτων υλών. Στην παγκόσμια αγορά η πτώση στις τιμές του καφέ, του κακάο και του βαμβακιού κατά το 1980 και 1990 μείωσε σημαντικά τα εισοδήματα των αγροτών σε πολλές περιοχές του κόσμου (Sachs 1996). Στις διακυμάνσεις αυτές πολύ ευάλωτο ήταν και το πρότυπο αγροτικής παραγωγής των ανδρών στην Γκάνα της Αφρικής, γιατί οι καλλιέργειές τους προορίζονταν αποκλειστικά στις διεθνείς αγορές (Carr 2008).

Πολλοί ερευνητές προωθούν την αναβλάστηση μιας αναθεωρημένης, περισσότερο τοπικής προσέγγισης της γεωργίας, υποστηρίζοντας πως είναι περισσότερο σταθερή για τον δρόμο προς μια βιώσιμη κοινωνία (Hinrichs 2000, McLaughlin & Merrett 2002, Krug 2003). Είναι γεγονός ότι εναλλακτικές βασιζόμενες σε μια πιο τοπική προσέγγιση αναβιώνουν σε πολλές περιοχές του κόσμου. Οι γυναίκες αποτελούν μια πολύ σημαντική κινητήρια δύναμη σε αυτά τα κινήματα προς μια γεωργία περισσότερο τοπικά προσανατολισμένη (Farnworth & Hutchings 2009).

Οι αγρότισσες στην βόρειο Αμερική που ασχολούνται με την βιώσιμη γεωργία γενικά παράγουν για ειδικευμένες, τοπικές αγορές. Με αυτόν τον τρόπο συλλαμβάνουν το ‘πνεύμα των καιρών’⁶ γύρω από το οικολογικό τους αποτύπωμα, την λογική των μεγάλων τροφικών αλυσίδων που εκτείνονται στις ηπείρους, τα θέματα ορθής μεταχείρισης των ζώων που σχετίζονται με την μεταφορά τους πριν την σφαγή σε απομακρυσμένα σφαγεία, και ένα έντονο ενδιαφέρον γύρω από τις αγορές των αγροτών. Η εργασία που παραδοσιακά διενεργούνταν από τις γυναίκες, και συγκεκριμένα η εκτροφή των ζώων και η καλλιέργεια τροφής για την οικιακή κατανάλωση, αποκτά τώρα οικονομική αξία. Οι αγορές ανοίγουν για πουλερικά ελευθέρως βοσκής, βιολογικά αυγά, λαχανικά κ.α. καθώς και για προϊόντα προστιθέμενης αξίας όπως είναι οι μαρμελάδες και τα είδη αρτοποιίας. Τέτοιου είδους προϊόντα προέρχονται από τον τυπικό αναπαραγωγικό ρόλο των γυναικών, με την διαφορά ότι τώρα αποτελούν μέρος μιας ολιστικής προσέγγισης του συστήματος τροφίμων και ιδιαίτερα για τον λόγο αυτόν έχουν αποκτήσει οικονομική αξία (Farnworth & Hutchings 2009).

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε με αγρότισσες του Οντάριο του Καναδά, διαπιστώθηκε ότι πολλές νεαρές καινοτόμες αγρότισσες επιλέγουν την διαφοροποίηση της αγροτικής παραγωγής όχι μόνο για την προστασία του περιβάλλοντος αλλά και ως μέσο οικονομικής απόδοσης, ενισχύοντας παράλληλα την τοπική κοινωνία. Εξασκώντας ένα τρόπο ζωής στον οποίο πιστεύουν, αυτές οι γυναίκες εργάζονται σε μια επιχείρηση που βοηθά παρά βλάπτει την φύση και την ανθρώπινη υγεία, απευθύνουν διάφορα περιβαλλοντικά θέματα στην κοινότητα, και

⁶ zeitgeist: το γενικό πολιτιστικό, πνευματικό, ηθικό, θρησκευτικό και πολιτικό κλίμα της εποχής στα πλαίσια ενός έθνους ή συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων, μαζί με το γενικό περιβάλλον, τα ήθη και τις κοινωνικοοικονομικές κατευθύνσεις ή διαθέσεις μιας περιοχής

με το παράδειγμά τους εκπαιδεύουν του υπόλοιπους σχετικά με την βιωσιμότητα (Krug 2003).

Μέσα στο πλαίσιο αυτό της τοπικής προσέγγισης της γεωργίας, τις τελευταίες δεκαετίες, από το 1980 περίπου, αναδύεται ένας νέος τύπος συστήματος διανομής των τροφίμων που βασίζεται σε μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις στις οποίες όπως έχει ειπωθεί οι αγρότισσες διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο. Είναι το σύστημα της ‘‘άμεσης αγοράς’’ που αποτελείται από πολυάριθμες αποκεντρωμένες ομάδες μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων στις οποίες καλλιεργούνται διάφορα αγροτικά προϊόντα και τα οποία πωλούνται άμεσα στους τοπικούς καταναλωτές και που γενικά διαφέρει κατά πολύ από το απρόσωπο βιομηχανοποιημένο σύστημα διανομής και πωλήσεων (Hinrichs 2000). Παρόλο που οι τιμές και η εμπορευσιμότητα αποτελούν τα κίνητρα για τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, η γεωργία της άμεσης αγοράς προσθέτει σε αυτήν την αλληλεπίδραση περισσότερα στοιχεία που έχουν να κάνουν με την κοινότητα και την εκπαίδευση. Υπάρχουν τρεις τύποι γεωργίας άμεσης αγοράς, η γεωργία που υποστηρίζεται από την κοινότητα (Community Supported Agriculture CSA), οι αγορές των αγροτών και οι συνεταιρισμοί τροφίμων, οι οποίοι έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούν μια περισσότερο βιώσιμη μορφή γεωργίας από την συμβατική βιομηχανική γεωργία που επικρατεί στις μέρες μας (Hinrichs 2000).

Σύμφωνα με τους McLaughlin & Merrett (2002), η ιδέα της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας (CSA), ξεκίνησε από την Ιαπωνία πριν από περίπου τριάντα χρόνια και ονομάζονταν ‘‘Teikei’’ που σημαίνει ‘‘συνεργασία’’, όταν μια ομάδα γυναικών που ανησυχούσε για την συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού, την χρήση των φυτοφαρμάκων και τις αυξανόμενες εισαγωγές τροφίμων, συνέλαβε και ανέπτυξε την ιδέα (McLaughlin & Merrett 2002). Φαίνεται όμως πως την ίδια εποχή περίπου η ιδέα ξεκινούσε και στην Ευρώπη όταν την δεκαετία του 1960 ομάδες γυναικών ενθάρρυναν τους αγρότες να αναπτύξουν άμεσες συνεταιριστικές σχέσεις μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών (Adam 2006).

Η πρώτη ομάδα της εν λόγω μορφής γεωργίας στις Ηνωμένες Πολιτείες εμφανίστηκε το 1985 και έως σήμερα έχουν αναπτυχθεί περισσότερες από χίλιες ομάδες που εξυπηρετούν πάνω από 150.000 καταναλωτές (McLaughlin & Merrett

2002). Η ιδέα της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας αντιπροσωπεύει μια συνεργασία μεταξύ των μελών της κοινότητας και των τοπικών αγροτών με τα πρώτα να καταβάλουν ένα ποσό συνδρομής στον αγρότη για τις παροχές προϊόντων μιας ολόκληρης περιόδου και τους αγρότες να προμηθεύουν τα μέλη της κοινότητας ανά εβδομάδα της καλλιεργητικής περιόδου με φρέσκα, τοπικά προϊόντα. Η συμφωνία αυτή δεν ωφελεί μόνο τα μέλη της κοινότητας αλλά παρέχει και στους αγρότες εξασφαλισμένη αγορά και ένα αρχικό κεφάλαιο για τις απαραίτητες εισροές των καλλιεργειών (σπόρους, λιπάσματα, γεωργικά μηχανήματα) (Cone & Myhre 2000). Έχουν παρατηρηθεί διάφορες μορφές κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας όπως, η γεωργία που υποστηρίζεται από την εκκλησία, από κάποιον οργανισμό (π.χ. σχολείο) ή ακόμη και από τα τοπικά εστιατόρια. Πρόσφατες μελέτες επίσης υποστηρίζουν μια έμφυλη οπτική στην κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία όπου οι γυναίκες είναι περισσότερο πιθανό να συμμετέχουν σε ένα τέτοιο δίκτυο (DeLind & Ferguson 1999, McLaughlin & Merrett 2002). Πολλές από τις ομάδες της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας ενθαρρύνουν τους συνδρομητές να συμμετέχουν σε διάφορες δραστηριότητες που οργανώνονται στα πλαίσια της αγροτικής εκμετάλλευσης όπως εργασία ή διάφορα εκπαιδευτικά σεμινάρια και δρώμενα. Όπως πιστεύουν πολλοί παραγωγοί των ομάδων αυτών, η συμμετοχή των μελών της κοινότητας σε αυτές τις δραστηριότητες τους βοηθά να κατανοήσουν από πού προέρχεται η τροφή τους, τους επανασυνδέει με την γη και αυξάνει τις γνώσεις τους για την γεωργία και την διαχείριση του εδάφους, ενώ παράλληλα αυτές οι δραστηριότητες μπορούν να προωθήσουν την ανάπτυξη της κοινότητας προτρέποντας τα μέλη της να συνεργάζονται, εκτιμώντας παράλληλα τους τοπικούς φυσικούς πόρους (Cone & Myhre 2000).

Στην έρευνα των Cone & Myhre (2000) για την κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία, η πλειοψηφία των γεωργικών εκμεταλλεύσεων διοικούνταν από ζευγάρια με πανεπιστημιακή μόρφωση, η οποία βοηθά τους αγρότες να αναπτύξουν ένα επίπεδο επιχειρηματικότητας και πρακτικής της αγροτικής διαχείρισης. Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους βέβαια οι αγρότες δεν εξασφαλίζουν πλήρως το εισόδημά τους και αναγκάζονται να διατηρούν παράλληλα κι άλλες εργασίες πλήρους ή μερικής απασχόλησης. Οι περισσότεροι αγρότες της μελέτης θεωρούν την ενασχόλησή τους με την κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία ηθικά σημαντική, καθώς θεώρησαν

σκόπιμο να καλλιεργούν με τρόπο περιβαλλοντικά υγιή και παράλληλα να παρέχουν στις τοπικές κοινότητες περιβαλλοντική εκπαίδευση και γενικές γνώσεις για την τροφή και τον τρόπο παραγωγής της. Η διαφοροποίηση της παραγωγής είναι βασικό χαρακτηριστικό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων του δικτύου της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας, καθώς οι περισσότεροι γεωργοί καλλιεργούν τουλάχιστον τριάντα διαφορετικές ποικιλίες καλλιεργούμενων ειδών (Cone & Myhre 2000).

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο της τοπικά προσανατολισμένης γεωργίας προς επίτευξη κοινωνικής και οικονομικής βιωσιμότητας, κάνουν την εμφάνισή τους και οι γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί. Ένας αυξανόμενος αριθμός αγροτικών περιοχών της Ευρώπης βρίσκεται σε αναζήτηση επιπλέον πηγών εισοδήματος διαφοροποιώντας την τοπική και όχι μόνο αγροτική παραγωγή και δίνοντας έμφαση στις τοπικές παραδόσεις και την πολιτιστική κληρονομιά. Για περισσότερο από δύο δεκαετίες, τα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα και οι υπηρεσίες αγροτουρισμού είναι διαθέσιμα ως επιλογές διαφοροποίησης μέσα σε ένα στοχευόμενο πλαίσιο βιώσιμης αγροτικής ανάπτυξης. Οι γυναίκες του αγροτικού τομέα συχνά αποδεικνύονται πρωτοπόροι όταν έρχονται να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες σε αυτούς τους τομείς, οι οποίες συχνά γίνονται αντιληπτές ως έμφυλες γιατί οι δραστηριότητες αυτές (στέγαση, παραγωγή και διατήρηση της τροφής) έχουν παραδοσιακά τελεσθεί στις αγροτικές περιοχές από τις γυναίκες (Bock 2004, McGehee et al. 2007). Για τους πολιτικούς ιθύνοντες και τις τοπικές ομάδες δράσης η δραστηριοποίηση των γυναικών, ως πιθανά ιδρυτικά στελέχη νέων επιχειρήσεων, συμβάλλει στην αξιοποίηση μιας ανεξάντλητης πηγής για την τοπική οικονομία. Η έναρξη τοπικής κλίμακας επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τις γυναίκες στοχεύει στην ενδυνάμωση της θέσης των γυναικών του αγροτικού τομέα, μετατρέποντας αυτές από ένα αόρατο δευτερεύον εργατικό δυναμικό (Brandth 1995, 2002, Gidarakou 1999, Sachs 1983, Whatmore 1991) σε διαχειριστές και ενεργά μέλη της τοπικής κοινωνίας (Anthropoulou 2010).

Σε αυτό το πλαίσιο, προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για αγροτική ανάπτυξη (π.χ. LEADER Κοινοτική Πρωτοβουλία) όπως επίσης και τα προγράμματα για την προώθηση της γυναικείας επιχειρηματικότητας (π.χ. NOW Κοινοτική Πρωτοβουλία) δημιουργούν ένα καινούριο πλαίσιο για επαγγελματική

δραστηριοποίηση των γυναικών του αγροτικού τομέα. Αλλά όσο πιο γενικά δυναμική είναι η αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα (οικονομική διαφοροποίηση, εμπορευματοποίηση της υπαίθρου) τόσο περισσότερες είναι οι ευκαιρίες για τις γυναίκες να επεκταθούν πέρα από τα στενά όρια του χωραφιού και των οικιακών καθηκόντων μέσα στο πλαίσιο ενός πολυλειτουργικού αγροτικού νοικοκυριού. Όσο προωθείται η αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα, όλο και περισσότερο οι γυναίκες συμμετέχουν στην επίσημη οικονομία τόσο στην αγορά εργασίας όσο και ως επιχειρηματίες. Όσες έχουν επιλέξει να διοικήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις χρησιμοποιούν τις ικανότητες και τις γνώσεις που διαθέτουν που είναι περισσότερο συμβατές με τις συνθήκες των νοικοκυριών τους (Migley 2006, Anthoroulou 2010).

Τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί και στην ελληνική ύπαιθρο μια αύξηση στον αριθμό των γυναικείων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον αγροτικό και στον αγροτικά εξαρτώμενο τομέα της οικονομίας, είτε ατομικά είτε ως μέλη συνεταιρισμών που ανέρχονται σε 110 περίπου και στους οποίους συμμετέχουν 2.500 αγρότισσες. (Gidarakou 2000, Iakovidou 2002, Kazakopoulos & Gidarakou 2003). Αυτές οι επιχειρήσεις είναι πρωταρχικά προσανατολισμένες στον αγροτουρισμό (παροχή τροφής και στέγασης, γενικά υπηρεσίες σίτισης), την παραγωγή προϊόντων διατροφής (γλυκά, μπισκότα, ζυμαρικά, γαλακτοκομικά κ.α.) και την παραγωγή ειδών λαϊκής τέχνης (κεντήματα, χαλιά, κεραμικά κ.α.) (Anthoroulou 2010).

Πρόκειται κατά κανόνα για πολύ μικρές και μικρές ατομικές επιχειρήσεις που απαντώνται διάσπαρτα σε ολόκληρη την ελληνική ύπαιθρο και σε αντιστοιχία με τους εντοπισμένους γεωργικούς πόρους, το φυσικό περιβάλλον, τη γειτνίαση με αστικά ή τουριστικά κέντρα και το γενικότερο επίπεδο ανάπτυξης των αγροτικών ζωνών στις οποίες χωροθετούνται. Με κίνητρο τη δημιουργία συμπληρωματικών πόρων για το οικογενειακό εισόδημα αλλά και την ανάγκη για επαγγελματική δραστηριοποίηση και κοινωνικοποίηση εκτός νοικοκυριού, και έχοντας ως εφόδιο την προσωπική τους εργασία, οι γυναίκες- επιχειρηματίες αξιοποιούν τοπικούς πόρους και ενεργοποιούν άρρητες γνώσεις και δεξιότητες συσσωρευμένες στο πλαίσιο της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας. Το πολύ μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων και το γεγονός ότι λειτουργούν στον τόπο διαμονής τους σημαίνει ότι, οι γυναίκες- επιχειρηματίες μπορούν να συμβιβάσουν καλύτερα τις επαγγελματικές

με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις ενώ ελαχιστοποιείται το επιχειρηματικό ρίσκο που αναλαμβάνουν, καθώς χρησιμοποιούν χαμηλά επενδυτικά κεφάλαια, ευέλικτη τεχνολογία, αυτοαπασχόληση και εφεδρείες οικογενειακής εργασίας, ενεργοποίηση κοινωνικών δεσμών και συγγενικών δικτύων ως αυτορυθμιστικοί παράγοντες σε περιόδους κρίσης, χρηματοδοτικές διευκολύνσεις, ενοικίαση οικογενειακού κτιρίου έναντι συμβολικού αντιτίμου κλπ. (Ανθοπούλου 2006).

Η χρόνια κρίση στον αγροτικό τομέα και η σχετική ανεργία, που είναι πιο σοβαρή για τις γυναίκες, τις παρακινεί προς την προσπάθεια εύρεσης επιπλέον εισοδήματος έξω από τα στενά όρια του οικογενειακού αγροκτήματος (Gidarakou 1999). Η πολλαπλή δραστηριότητα του αγροτικού νοικοκυριού αποτελεί σε οποιαδήποτε περίπτωση μια παλιά εδραιωμένη, οικεία και ως τώρα αποτέλεσε δομικό συστατικό της σύγχρονης αγροτικής ζωής στην Ελλάδα. Η διατήρηση από μικρές έως πολύ μικρές οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα (4.6 εκτάρια ανά αγρό σύμφωνα με την πιο πρόσφατη Γεωργική Απογραφή του 2000) και η σχετική σποραδικότητα των γεωργικών πόρων (περίπου 80% του Ελληνικού εδάφους αποτελείται από βουνά και μειονεκτικές περιοχές) επέβαλε από νωρίς στους Έλληνες αγρότες να αναζητήσουν επιπλέον τρόπους να ενισχύσουν το εισόδημά τους και μέσα από την γεωργία αλλά και έξω από αυτή. Επιπλέον, το χαμηλό επίπεδο της τυπικής εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών στον αγροτικό τομέα τις προσανατολίζει προς περισσότερο οικείες μορφές επαγγελματικής δραστηριότητας, όπως η διατροφική διαδικασία, η στέγαση και η σίτιση επισκεπτών. Με άλλα λόγια γίνονται δραστήριες, σε τομείς όπου μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις δεξιότητες και την τεχνογνωσία τους ως νοικοκυρές (Whatmore 1988). Ωστόσο, εμπειρικές μελέτες αποδεικνύουν ότι αυτές οι οικονομικές δραστηριότητες, και κυρίως ο αγροτουρισμός, φαίνεται να αποτελούν το πιο ελκυστικό πεδίο για τις γυναίκες του αγροτικού τομέα, και τον πιο σημαντικό τρόπο με τον οποίο εισέρχονται στην αγορά εργασίας (Kazakoroulos & Gidarakou 2003, Oughton et al. 2003, Anthopoulou 2010).

Η Krisoker Saar (αγρότισσα από το Μπαγκλαντές), θέτει την ενδυνάμωση των γυναικών υπό την έννοια την απόκτησης οικονομικής βιωσιμότητας, ικανότητας λήψης αποφάσεων και ελέγχου των πόρων τους. Θεωρεί αλληλένδετη την ενδυνάμωση των γυναικών με τις τροφικές αλυσίδες και την οργανική γεωργία και

απαραίτητη συνθήκη για την διαβίωσή τους καθώς οι γυναίκες είναι πρωτίστως υπεύθυνες για την υγεία όλης της οικογένειας. Συνεπώς, αυτού του είδους οι πρακτικές και οι παραδόσεις επιτρέπουν στις γυναίκες να αποκτούν μεγαλύτερο έλεγχο της ίδιας τους της ζωής (Farnworth & Hutchings 2009).

Ως εκ τούτου, η γεωργική βιωσιμότητα είναι αποτέλεσμα όλων των προαναφερόμενων παραγόντων, καθώς οι αγρότισσες είναι αυτάρκειες όσον αφορά την παροχή των απαιτούμενων αγροτικών εισροών, οι τεχνολογίες παραγωγής είναι απλές και δεν περιλαμβάνουν υψηλές επενδύσεις κεφαλαίου, η αγροτική παραγωγή περιλαμβάνει ποικίλες εκροές με υψηλή προσαρμοστικότητα στο περιβάλλον, οι ποικίλες αυτές εκροές παρέχουν στις αγρότισσες προϊόντα διατροφής και μη μεγάλης κοινωνικοοικονομικής σημασίας που διασφαλίζουν το εισόδημά τους (Tsegaye 1997). Φαίνεται λοιπόν από όλα τα παραπάνω παραδείγματα ότι όπως και οι γηγενείς αγρότισσες των αναπτυσσόμενων κρατών, έτσι και οι σύγχρονες καινοτόμες αγρότισσες την Δύσης, διαθέτουν ένα ανεπτυγμένο αίσθημα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης και κοινωνικής υπευθυνότητας, στοιχεία που προσπαθούν να αναδείξουν μέσω των πρακτικών βιώσιμης γεωργίας που εφαρμόζουν στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις τους και στις αγροτικές τους εργασίες (Tsegaye 1997).

3. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

3.1 Η ενσωμάτωση του φύλου στις διεθνείς διασκέψεις για την βιώσιμη ανάπτυξη

Σύμφωνα με την Allen (1993), η βιώσιμη γεωργία πρέπει να βασίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς η αποτυχία να καθοριστούν ανισότητες όπως η οικονομική και πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών και των μειονοτήτων είναι σχεδόν σίγουρο ότι οδηγεί σε συγκρούσεις που τελικά υπονομεύουν τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής και προωθούν κοινωνική και περιβαλλοντική εκμετάλλευση. Επομένως η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την βιώσιμη γεωργία, αλλά όχι απαραίτητα και την μοναδική (Allen & Sachs 1991, Lockie & Lyons 2001).

Κινητήρια δύναμη για μια τέτοια αλλαγή στην κοινωνία έχουν αποτελέσει οι ενέργειες των γυναικών ξεκινώντας από το τοπικό επίπεδο ενός χωριού και φτάνοντας στην παγκόσμια ημερήσια διάταξη χάραξης πολιτικής. Από το Διεθνές έτος των Ηνωμένων Εθνών για τις Γυναίκες του 1975 (UN International Year on Women), μέσω της Δεκαετίας για τις Γυναίκες (Decade on Women (1976–1985) και τα παγκόσμια συνέδρια και τις διασκέψεις του 1990, οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργά στην διαμόρφωση μιας οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά βιώσιμης ανάπτυξης.

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990, ο Γυναικείος Οργανισμός για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Women's Environment and Development Organization WEDO) και άλλοι γυναικείοι οργανισμοί πάλεψαν για να ενσωματώσουν το φύλο στην παγκόσμια πολιτική ατζέντα των διεθνών συνεδρίων των Ηνωμένων Εθνών, συμπεριλαμβανομένων της Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Ρίο, Βραζιλία 1992), την Διεθνή Διάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Βιέννη, Αυστρία 1993), την Διεθνή Διάσκεψη για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη (Κάιρο, Αίγυπτος 1994), και του 4^{ου} Παγκόσμιου Συνεδρίου για τις Γυναίκες (Πεκίνο, Κίνα 1995).

Το αποτέλεσμα υπήρξε μια εκτεταμένη σε παγκόσμιο επίπεδο πολιτική ημερήσια διάταξη που προωθούσε τα ίσα δικαιώματα των γυναικών και την ενδυνάμωσή τους. Παρά το γεγονός όμως ότι εκφράστηκαν αυτοί οι στόχοι, η εφαρμογή αυτών των παγκόσμιων δεσμεύσεων έχει καθυστερήσει σε πολλούς τομείς, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης των γυναικών στους φυσικούς πόρους (Pearl 2003).

Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED), που συστάθηκε το 1983, εισήγαγε την Έκθεση της Επιτροπής Brundtland (Brundtland Report) το 1987: “Το Κοινό μας Μέλλον”, μια τετραετή μελέτη που ανατέθηκε από την γενική συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών για να επανεξετάσει την κρισιμότητα του περιβάλλοντος, να αναπτύξει λύσεις επί του θέματος, και να διασφαλίσει ότι η ανθρώπινη πρόοδος θα διατηρείται μέσω της ανάπτυξης χωρίς να διαταράσσονται οι πόροι των μελλοντικών γενεών, να αναπτύξει μια μακροπρόθεσμη περιβαλλοντική στρατηγική για την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης έως το 2000, και να καθορίσει μια

κοινή αντίληψη για τα μακροπρόθεσμα περιβαλλοντολογικά θέματα καθώς και κατάλληλες προσπάθειες για να εξεταστούν τα θέματα αυτά με αποτελεσματικό τρόπο. Είναι η πρώτη φορά που εισάγεται ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη ως ‘‘η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες της παρούσας γενιάς, χωρίς να διακυβεύονται οι προοπτικές των μελλοντικών γενεών, να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες’’. Η Επιτροπή Brundtland επίσης αναγνώρισε ότι η επίτευξη ισότητας και βιώσιμης ανάπτυξης θα απαιτούσε μια τεχνολογική και κοινωνική αλλαγή. Ζητήματα ισότητας των δύο φύλων (όσον αφορά την αναπαραγωγική αυτοδιάθεση) και διεθνικής δικαιοσύνης (από την άποψη των γηγενών λαών) εξετάστηκαν εν συντομία στην έκθεση της Επιτροπής Brundtland (WCED 1987).

Επόμενος σταθμός για την βιώσιμη ανάπτυξη και τα έμφυλα ζητήματα ήταν η Διεθνής Διάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Earth Summit) (UNCED), που πραγματοποιήθηκε το 1992 στο Ρίο της Βραζιλίας, νομικά αποτελέσματα της οποίας αποτέλεσαν η Σύμβαση για την Βιοποικιλότητα, η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC) και η Σύμβαση για την Μείωση της Ερημοποίησης (UNCCD), γνωστές ως οι Συμβάσεις του Ρίο, που αποτελούν τις τρεις κύριες δεσμευτικές συμφωνίες για την βιώσιμη ανάπτυξη (Lambrou & Laub 2004).

Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC) δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά σε έμφυλα θέματα. Στην Σύμβαση για την Βιοποικιλότητα (CBD), η μόνη αναφορά στους άνδρες και τις γυναίκες βρίσκεται στον πρόλογο όπου δηλώνεται ότι: ‘‘Αναγνωρίζοντας επίσης τον ζωτικής σημασίας ρόλο που οι γυναίκες διαδραματίζουν στην διατήρηση και την βιώσιμη χρήση της βιοποικιλότητας και επιβεβαιώνοντας την ανάγκη για την πλήρη συμμετοχή των γυναικών σε όλα τα επίπεδα χάραξης πολιτικής και εφαρμογής για την διατήρηση της βιοποικιλότητας, (Lambrou & Laub 2004). Το υπόλοιπο κείμενο δεν αναφέρει τους συγκεκριμένους ρόλους, τις αρμοδιότητες και τα πεδία συμμετοχής των γυναικών και των ανδρών. Εν τούτοις, το Επικουρικό Όργανο Επιστημονικών, Τεχνικών και Τεχνολογικών Συμβουλών (SBSTTA) εισήγαγε την σύσταση Π/7 για την αγροτική βιολογική ποικιλότητα, στην οποία όσον αφορά την κοινωνική και πολιτισμική σημασία της βιοποικιλότητας, αναφέρεται ότι, ‘‘η πιθανή υπάρχουσα γνώση για τα τοπικά αγροτικά οικοσυστήματα των αγροτικών κοινοτήτων αποτελούν κρίσιμο σημείο για την βέλτιστη διαχείριση αυτών των αγροτικών οικοσυστημάτων. Σε πολλές περιοχές

του κόσμου μεγάλο κομμάτι της γεωργικής πρακτικής και γνώσης εφαρμόζεται και διατηρείται από τις γυναίκες των τοπικών κοινωνιών, και ως εκ τούτου, ο ρόλος των γυναικών στην διατήρηση των δεξιοτήτων και των γνώσεων αυτών είναι καθοριστικής σημασίας'. Στο Πρόγραμμα δράσης για την Παγκόσμια Βιοποικιλότητα, οι WRI, IUCN και UNEP, το 1992 ώθησαν τις κυβερνήσεις και τους διεθνείς οργανισμούς να διατηρήσουν την βιολογική ποικιλότητα και να ενδυναμώσουν τον ρόλο των γυναικών στην διαχείριση των φυσικών πόρων (GTZ 2006).

Η Σύμβαση για την καταπολέμηση της Απερήμωσης (UNCCD) προχωρά περαιτέρω στην ενσωμάτωση των έμφυλων θεμάτων, όχι μόνο στην αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στην αγροτική διαβίωση, αλλά στην ρητή ενθάρρυνση της ίσης συμμετοχής των γυναικών και των ανδρών. Όπως αναφέρεται στον πρόλογο: 'τονίζεται ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζεται από τις γυναίκες στις περιοχές που επηρεάζονται από την απερίμωση ή /και την ξηρασία, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών, και η σημασία της διασφάλισης πλήρους συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε όλα τα επίπεδα των προγραμμάτων για την καταπολέμηση της απερίμωσης και την μετρίαση των επιπτώσεων της ξηρασίας'. Οι Γενικές διατάξεις, άρθρο 5, υποχρεώνουν τα συμβαλλόμενα κράτη που έχουν επηρεαστεί «να προωθήσουν την συνειδητοποίηση και να διευκολύνουν την συμμετοχή των τοπικών πληθυσμών, ιδιαίτερα των γυναικών και της νεολαίας, με την υποστήριξη των μη κυβερνητικών οργανώσεων, στις προσπάθειες να καταπολεμηθεί η απερίμωση και να μετριαστούν οι επιπτώσεις της ξηρασίας». Από τα προγράμματα Εθνικής Δράσης (μέρος 3, παράγραφος 1, και άρθρο 10) απαιτείται «να διευκρινίσουν τους αντίστοιχους ρόλους της κυβέρνησης, των τοπικών κοινοτήτων και όσων χρησιμοποιούν την γη και τους πόρους που είναι διαθέσιμοι και που απαιτούνται». Σε αυτό, θα πρέπει «να επιτρέψουν την αποτελεσματική συμμετοχή στα τοπικά, εθνικά και περιφερειακά επίπεδα των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των τοπικών πληθυσμών, και των γυναικών και των ανδρών, ιδιαίτερα τους χρήστες των πόρων, συμπεριλαμβανομένων των αγροτών και των κτηνοτρόφων και των αντιπροσωπευτικών οργανώσεών τους, στον προγραμματισμό της πολιτικής, στην λήψη των αποφάσεων, και στην εφαρμογή και αναθεώρηση των εθνικών προγραμμάτων δράσης». Επιπλέον, για την κατανόηση των αιτιών και των

επιπτώσεων της απερίθωτης, και των ενεργειών που θα πρέπει να αναληφθούν για να εφαρμοστούν οι συμβάσεις, η δημόσια συνειδητοποίηση και τα εκπαιδευτικά προγράμματα θα εξασφαλίσουν ότι οι ευκαιρίες θα επεκτείνονται προς όλους «και ιδιαίτερα προς τα κορίτσια και τις γυναίκες, όσον αφορά τον προσδιορισμό, την διατήρηση και την βιώσιμη χρήση και διαχείριση των φυσικών πόρων των περιοχών που επηρεάζονται» (Lambrou & Laub 2004).

Η συμφωνία που υπογράφηκε από τους αρχηγούς των κρατών για αυτήν την περίπτωση, που ονομάζεται Ατζέντα 21, και η οποία αναγνωρίζει την προτεραιότητα δράσης για βιώσιμη ανάπτυξη, δηλώνει σαφώς ότι η ενδυνάμωση των γυναικών και των ανδρών είναι αναπόφευκτη για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης. Το κεφάλαιο 24 (Παγκόσμια Δράση για τις Γυναίκες προς μια Βιώσιμη και Δίκαιη Ανάπτυξη) της Ατζέντα 21 δηλώνει ότι η ισότιμη θέση των γυναικών και των ανδρών στην κοινωνία είναι πολύ σημαντική για την επιτυχή εφαρμογή της Ατζέντα 21. Συγκεκριμένα, ζητείται από τους κυβερνήτες να “λάβουν υπόψη τους την ανάπτυξη μέχρι το έτος 2000 μιας στρατηγικής των απαραίτητων αλλαγών για να εξαλείψουν τα συνταγματικώς νομικά, διοικητικά, πολιτιστικά, κοινωνικά, και οικονομικά εμπόδια στην πλήρη συμμετοχή των γυναικών στη βιώσιμη ανάπτυξη και στη δημόσια ζωή”. Εισάγεται λοιπόν μια έμφυλη προοπτική που είναι πολύ σχετική στην περίπτωση των τριών Συμβάσεων, καθώς η επιτυχής εφαρμογή τους απαιτεί μια βαθιά κατανόηση της σχέσης μεταξύ περιβαλλοντικών πόρων και έμφυλων ζητημάτων, καθώς και την κατανόηση των επιπτώσεων που σχετίζονται με το φύλο και την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Επιπλέον η επιτυχής εφαρμογή των Συμβάσεων θα εξαρτάται από την συμμετοχή των προσβαλλόμενων πληθυσμών των ανδρών και γυναικών. Αυτή η ίση συμμετοχή των γυναικών, λαμβάνοντας υπόψη τις επικρατούσες πρακτικές παγκοσμίως, δεν μπορεί να ληφθεί ως δεδομένη.

Η Ατζέντα 21 βασίζεται σε διάφορα διεθνή όργανα για την υποστήριξη της ισότητας των δύο φύλων, και συγκεκριμένα, συστήνει την ενδυνάμωση των στοιχείων της Σύμβασης για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διάκρισης Εναντίον των Γυναικών CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women) που σχετίζονται με το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Ταυτόχρονα τονίζονται ιδιαίτερα και θέματα ισότιμης πρόσβασης στους πόρους. Η CEDAW είναι ιδιαίτερα σημαντική ως νομικό εργαλείο, δεδομένου ότι είναι το μόνο διεθνές

νομικό όργανο που εξετάζει άμεσα τα δικαιώματα των αγροτισσών (Lambrou & Laub 2004).

Η Πρωτοβουλία Φύλο 21 εξήχθη από την Διάσκεψη Κορυφής του Ρίο (Rio Earth Summit) και το 4^ο Παγκόσμιο Συνέδριο για τις Γυναίκες που πραγματοποιήθηκε στο Πεκίνο το 1995, με την επιδίωξη να επεκταθεί και να αναπτυχθεί ο προσδιορισμένος ρόλος των γυναικών ως ‘ομάδα κρίσιμης σημασίας’ γεγονός καθοριστικό για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης. Είχε προσδιοριστεί η κρισιμότητα αυτού του ρόλου από τους παγκόσμιους ηγέτες καθώς αναγνώρισαν ότι σε παγκόσμιο επίπεδο οι γυναίκες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαχείριση των τοπικών φυσικών πόρων και στην αειφορία των τοπικών κοινοτήτων (Reynolds & Goldsmith 1999). Σύμφωνα με τις Στρατηγικές Αρχές του Πλαισίου Δράσης του Πεκίνου (1995), οι κυβερνήσεις συμφώνησαν να ενθαρρύνουν την προστασία, χρήση και προώθηση της γνώσης, των καινοτομιών και των πρακτικών των γυναικών των γηγενών και τοπικών κοινοτήτων, διασφαλίζοντας την διατήρησή τους μέσω ενός οικολογικά βιώσιμου τρόπου και ότι τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας των γυναικών θα προστατεύονται βάση του εθνικού και διεθνούς δικαίου (Lambrou & Laub 2004).

Εν τούτοις, οι γυναίκες παγκοσμίως συνεχίζουν να αποτελούν τα φτωχότερα μέλη της κοινωνίας, να μην αντιπροσωπεύονται επαρκώς από τις αρμόδιες αρχές και συχνά χωρίς την δύναμη να αποφασίζουν οι ίδιες για το πεπρωμένο τους. Για όσο θα συνεχίζει να επικρατεί αυτή η δυσαναλογία δεν θα μπορεί να υπάρξει αρμονία στον κόσμο. Η Πρωτοβουλία Φύλο 21 εργάζεται για έναν ολιστικό και αρμονικό 21^ο αιώνα απελευθερώνοντας την δύναμη και την δυνατότητα των γυναικών να επιτύχουν την βιώσιμη ανάπτυξη και αναγνωρίζοντας ότι η φροντίδα και η προστασία του πλανήτη απαιτούν τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες να ξεπεράσουν τα εμπόδια που σχετίζονται με το φύλο για την ανάπτυξη των θετικών ποιοτήτων που χαρακτηρίζουν την ανθρωπότητα. Η Πρωτοβουλία Φύλο 21 συντονίζει ανεξάρτητα προγράμματα για την ανάπτυξη του ρόλου των γυναικών προς την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης (Reynolds & Goldsmith 1999).

Κατά ένα ευρύτερο πλαίσιο, αυτό σχετίζεται με τις διάφορες νομικές δεσμεύσεις που έχουν πραγματοποιήσει οι κυβερνήσεις των κρατών παγκοσμίως μέσω της

διαδικασίας των Ηνωμένων Εθνών. Αλλά φυσικά η ουσία της όλης διαδικασίας είναι η ανάγκη ενδυνάμωσης των γυναικών και της κοινωνίας με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να αναπτυχθεί μια αληθινή ισότητα που να προωθεί με θετικό τρόπο το βάθος και το εύρος της ανθρώπινης εμπειρίας και δυνατότητας στα πλαίσια κοινοτήτων που βασίζονται στην συναίνεση (Reynolds & Goldsmith 1999).

Οι διασκέψεις των Ηνωμένων Εθνών της δεκαετίας του '90 κατέληξαν τον Σεπτέμβριο του 2000 στην Σύνοδο Κορυφής της Χιλιετίας στην Νέα Υόρκη, όταν ομόφωνα τα κράτη μέλη των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησαν τη Διακήρυξη της Χιλιετίας, με την οποία θα ενίσχυαν την ειρήνη, την ανάπτυξη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, και θα βελτίωναν την δυνατότητα των Ηνωμένων Εθνών να ενεργήσουν εξ ονόματος των προτεραιοτήτων της ανθρωπότητας (Lambrou & Laub 2004). Στα πλαίσια της Διακήρυξης οι κυβερνήσεις των κρατών συμφώνησαν να “προωθήσουν την ισότητα των φύλων και την ενδυνάμωση των γυναικών ως αποτελεσματικούς τρόπους για την μείωση της φτώχειας, της πείνας και των ασθενειών και να ενισχύσουν την πραγματικά βιώσιμη ανάπτυξη.” (Pearl 2003). Οδηγήθηκαν στην υιοθέτηση των 8 Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας Millennium Development Goals (MDGs) ως ένα πλαίσιο για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την εξάλειψη παγκόσμιων ανισορροπιών μέχρι το 2015. Ο στόχος 7 των MDGs αναφέρεται συγκεκριμένα στην “Διασφάλιση της Περιβαλλοντικής Βιωσιμότητας”, και θέτει στόχους στον τομέα της ολοκλήρωσης της βιώσιμης ανάπτυξης στις πολιτικές, στην διατήρηση των περιβαλλοντικών πόρων, στην πρόσβαση στο νερό και στους οικισμούς των ανθρώπων (Lambrou & Laub 2004).

Στο Σχέδιο Εφαρμογής του Γιοχάνεσμπουργκ, η προσέγγιση είναι διαφορετική και πιο σύμφωνη με τη μετατόπιση από το μοντέλο Γυναίκες στην Ανάπτυξη στο μοντέλο το Φύλο και η Ανάπτυξη, η οποία πραγματοποιήθηκε στα δέκα έτη που χώρισαν το Ρίο από το Γιοχάνεσμπουργκ. Το σχέδιο κάνει λόγο για την ίση συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών στα θέματα εξάλειψης της φτώχειας, προστασίας και διαχείρισης των φυσικών πόρων, οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, υγεία και βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς επίσης και σε όσα σχετίζονται με συγκεκριμένα θέματα ανάπτυξης της Αφρικής. Στο τμήμα που σχετίζεται με τους τρόπους εφαρμογής του σχεδίου, συστήνονται η ισότητα στην εκπαίδευση,

σύμφωνα με τον Αναπτυξιακό Στόχο 3 της Χιλιετίας, και η έρευνα για τους δείκτες που σχετίζονται με το φύλο. Επίσης, αναγνωρίζεται η ισότητα των δύο φύλων ως ουσιαστικό στοιχείο της καλής διακυβέρνησης. Στο τμήμα των θεσμικών πλαισίων, δηλώνεται η ανάγκη για μια έμφυλη προοπτική στις εθνικές θεσμικές ρυθμίσεις για τη βιώσιμη ανάπτυξη (Lambrou & Laub 2004).

Για τις νομικούς συμβούλους των γυναικών, οι MDGs αποτελούν ένα σύνολο ελάχιστων στόχων, απαραίτητων μεν, αλλά όχι ικανοποιητικών για την ανθρώπινη ανάπτυξη. Δεν αντιπροσωπεύουν την πλήρη εικόνα της ισότητας των φύλων, τα δικαιώματα και την ενδυνάμωση των γυναικών ή την εξάλειψη της φτώχειας και τον δομικό μετασχηματισμό που προβλέπεται στις διασκέψεις των Ηνωμένων Εθνών και στα όργανα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Pearl 2003). Ούτε απεικονίζουν την ευρεία, παγκόσμια προσιτότητα αυτών των υποχρεώσεων αλλά μόνο τις πιο βασικές προϋποθέσεις των ελάχιστα αναπτυγμένων κρατών.

Η παγκόσμια κινητοποίηση που έθεσε τις συγκριτικές μετρήσεις επιδόσεων των MDGs προσφέρει την ευκαιρία σε ομάδες γυναικών, συνηγόρους του φύλου, μη κυβερνητικές οργανώσεις, αντιπροσωπίες των Ηνωμένων Εθνών, κυβερνήσεις και άλλα όργανα να προωθήσουν την ισότητα των δύο φύλων ως βασική στρατηγική για την επίτευξη των στόχων αυτών (Pearl 2003).

Εν τούτοις, ο Γυναικείος Οργανισμός για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη δηλώνει την απογοήτευσή του σχετικά με την ανάλυση του φύλου που προτείνεται στο Σχέδιο Εφαρμογής της Παγκόσμιας Διάσκεψης για την Βιώσιμη Ανάπτυξη WSSD Plan of Implementation: “οι περισσότερες από τις έμφυλες αναφορές απλά επαναπροσδιορίζουν τις δεσμεύσεις στις ήδη υπάρχουσες διεθνείς συμφωνίες, από το να προχωρούν μπροστά. Οι έμφυλες αναφορές στο Σχέδιο Εφαρμογής παρέχουν στις γυναίκες ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες, αλλά δεν θέτουν το φύλο κεντρικό θέμα για την βιώσιμη ανάπτυξη.” Εν τούτοις, “ένα σημαντικό κέρδος ήταν το δικαίωμα των γυναικών στο να κληρονομήσουν γη, ιδιαίτερα σημαντικό για την διαβίωση των γυναικών και των κοινοτήτων της Αφρικής. Η σημασία της δέσμευσης αυτής υπόκειται στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των γυναικών να έχουν πρόσβαση στην γη, στους πόρους και στην πίστωση.” (Lambrou & Laub 2004).

3.2 Ενδυνάμωση των αγροτισσών για βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη

Αν και η ενσωμάτωση του φύλου στις Διεθνείς Διασκέψεις για την βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί το πρώτο βήμα για κοινωνική δικαιοσύνη, αυτό δεν είναι αρκετό, καθώς οι κυβερνήσεις θα πρέπει να υιοθετήσουν μια έμφυλη αγροτική πολιτική ενδυνάμωσης των γυναικών και να εφαρμόσουν αντίστοιχα προγράμματα με σαφώς θετικά αποτελέσματα. Η ολοκληρωμένη θεώρηση της σημερινής θέσης των γυναικών στην γεωργία που αναπτύχθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας, που καταδεικνύει την περιορισμένη πρόσβασή τους στους παραγωγικούς πόρους, στην έρευνα, στην εκπαίδευση και τις υπηρεσίες γεωργικών εφαρμογών (World Bank 2009, Stratigaki 2005, Anthopoulou 2010, Mehra & Rojas 2008, IAASTD 2009, Meinzen-Dick et al. 2010, FAO 2009, Ugbomeh 2001, Sachs 1996, Ogato et al. 2009), αναδεικνύει την άμεση ανάγκη που υπάρχει για την αντιστροφή της προσέγγισης αυτών των αγροτισσών προς μια κατεύθυνση που να αναδεικνύει τις ανάγκες τους δίνοντας έμφαση στις μελλοντικές προκλήσεις. Ο μόνος δρόμος προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων, με την ενδυνάμωση των γυναικών απαραίτητη συνθήκη για την διασφάλιση της ίσης συμμετοχής τους στην αγροτική ανάπτυξη (Santra & Kundu 2001).

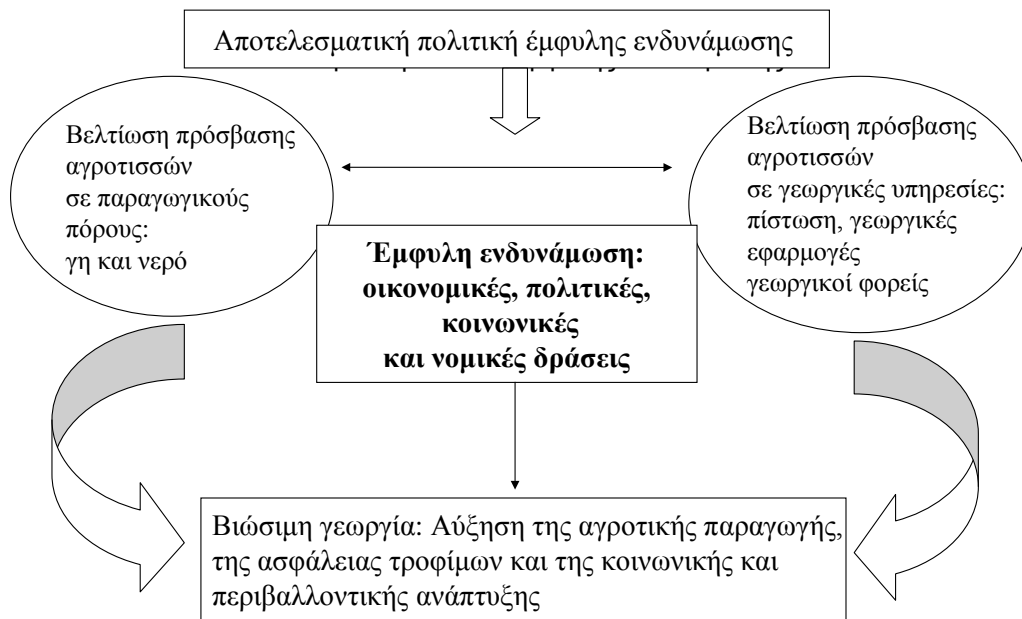
Η ενδυνάμωση των γυναικών είναι μια διαρκής, δυναμική διαδικασία που ενισχύει την ικανότητά τους να αλλάξουν τις κοινωνικές δομές και τις ιδεολογίες που τις καθιστούν κατώτερες (Bhasin 1996). Η διαδικασία αυτή βοηθάει τις γυναίκες να αποκτήσουν επίγνωση της κατάστασής τους και να οργανώνονται συλλογικά με σκοπό την καλύτερη πρόσβαση στους παραγωγικούς πόρους και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, και αποκτώντας ανεξαρτησία και αυτάρκεια να κερδίσουν τελικά τον έλεγχο της ίδιας τους της ζωής (Ogato et al. 2009, Ugbomeh 2001). Η ενδυνάμωση έχει να κάνει με την δύναμη που συντελείται σε διάφορα επίπεδα, από το ατομικό έως το συλλογικό. Επομένως, είναι πιθανό να μιλάμε για την ενδυνάμωση ενός ατόμου στο επίπεδο που μπορεί το άτομο αυτό να κατευθύνει καλύτερα την ζωή του και να επιτύχει σε οτιδήποτε επιχειρεί. Ακολούθως, είναι πιθανό να μιλάμε υπό όρους ενδυνάμωσης ενός ατόμου σε σχέση με άλλα άτομα, και τέλος είναι πιθανό να ενδυναμωθεί μια ομάδα σε σχέση με άλλες ομάδες ατόμων. Ως εκ τούτου, η ενδυνάμωση των γυναικών αποτελεί μια πολιτική διαδικασία της οποίας ο απώτερος σκοπός δεν είναι μόνο η αλλαγή των

ιεραρχημένων έμφυλων σχέσεων αλλά επίσης η αλλαγή όλων των ιεραρχημένων σχέσεων σε μια κοινωνία (Ugbomeh 2001).

Ο Οργανισμός Γεωργίας και Τροφίμων των Ηνωμένων Εθνών (FAO) έχει επιβεβαιώσει ότι προκειμένου να προωθηθεί και να εξασφαλιστεί η βιώσιμη χρήση των πόρων και η βιώσιμη γεωργική ανάπτυξη, είναι κρίσιμο οποιοσδήποτε γεωργικός προγραμματισμός ή πολιτική αναπτυξιακή διαδικασία να ξεκινά με έναν έμφυλο προσδιορισμό των διαφόρων ζητημάτων (Lambrou & Laub 2006). Σύμφωνα με τους Ogato et al. (2009), η εφαρμογή μιας αποτελεσματικής έμφυλης πολιτικής είναι πολύ σημαντική για την θεσμοθέτηση της έμφυλης ισότητας και ενδυνάμωσης των γυναικών στην γεωργία και τις στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών όπως είναι η Αιθιοπία. Ένα μεγάλο ζήτημα στην συζήτηση περί έμφυλης ενδυνάμωσης παραμένει η πρόσβαση στα παραγωγικά περιουσιακά στοιχεία και τους φυσικούς πόρους, καθώς οι γυναίκες αν και διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην γεωργία και την ασφάλεια των τροφίμων σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, εξακολουθούν να έχουν περιορισμένο έλεγχο σε ένα εύρος παραγωγικών πόρων συμπεριλαμβανομένων της εκπαίδευσης, της γης, της πληροφορίας και των οικονομικών πόρων (World Bank 2001). Όπως τονίζουν ιδιαίτερα, η βελτίωση της πρόσβασης των αγροτισσών σε παραγωγικούς πόρους όπως η γη, το νερό και το κεφάλαιο μπορεί να διαδραματίσει πολύ σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της παραγωγικότητας των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων, της διατροφικής ασφάλειας και ως εκ τούτου την επίτευξη της βιώσιμης γεωργίας και ανάπτυξης της υπαίθρου. Επιπλέον, η πρόσβαση των αγροτισσών στις γεωργικές υπηρεσίες όπως η πίστωση, οι γεωργικές εφαρμογές και οι γεωργικοί φορείς, τις επιτρέπει να διαχειριστούν τις περιβαλλοντικές και κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις στη γεωργία σε μια βιώσιμη βάση. Η οικονομική ενδυνάμωση των γυναικών έχει σημαντικές επιπτώσεις στην διαβίωσή τους σε επίπεδο νοικοκυριού, κοινότητας καθώς και σε εθνικό επίπεδο, ενώ οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να αποτελέσουν μια καλή στρατηγική για την ενδυνάμωση των γυναικών και την διασφάλιση των δικαιωμάτων τους (Baden & Reeves 2000).

Το μοντέλο που παρουσιάζεται στην Εικόνα 4 προσδιορίζει τις σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ της αποτελεσματικής έμφυλης πολιτικής, των δράσεων έμφυλης ενδυνάμωσης και των βιώσιμων γεωργικών πρακτικών. Η ενδυνάμωση των

αγροτισσών μέσω της βελτίωσης της πρόσβασής τους σε σημαντικούς παραγωγικούς πόρους και γεωργικές υπηρεσίες είναι η σωστή επιλογή για τις αναπτυσσόμενες χώρες όπου η συνεισφορά των αγροτισσών στην αγροτική παραγωγή και την διατροφική ασφάλεια είναι τεράστια. Η βελτίωση της πρόσβασης στους παραγωγικούς πόρους όπως γη, νερό και υποδομές, αποτελεί μια θεσμική διαδικασία που απαιτεί μόνιμη προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες οικονομικές, πολιτισμικές και εξουσιαστικές καταστάσεις (IFAD 2007, Rahman 2000). Σύμφωνα με τον Elson (1998), η μακροοικονομική πολιτική μπορεί να χειροτερεύσει ή να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο διαφόρων ομάδων γυναικών και να συνεισφέρει στην συρρίκνωση ή την διεύρυνση του έμφυλου χάσματος στο εισόδημα, την υγεία, την εκπαίδευση και την διατροφή. Ως εκ τούτου, απαιτείται μια αποτελεσματική μακροοικονομική πολιτική για την βελτίωση της διαβίωσης των περιθωριοποιημένων ομάδων της κοινωνίας, ιδιαίτερα των γυναικών, η οποία θα συνεισφέρει στην μείωση των έμφυλων ανισοτήτων, και επομένως θα μειώνει τους έμφυλους περιορισμούς (Elson 1998, Ogato et al. 2009). Οι Ogato et al. (2009), υποστηρίζουν ότι η αποτελεσματική πολιτική έμφυλης ενδυνάμωσης αποτελεί ένα πολύ σημαντικό συστατικό του μοντέλου βιώσιμης αγροτικής ανάπτυξης της Αιθιοπίας, του οποίου τα κύρια συστατικά συμπεριλαμβάνουν την οικονομική, νομική, πολιτική και κοινωνική ενδυνάμωση για ισότιμη πρόσβαση των αγροτισσών στους παραγωγικούς πόρους και τις γεωργικές υπηρεσίες, στοιχεία απαραίτητα για την υποστήριξη της σημαντικής προσπάθειας των αγροτισσών να συνεισφέρουν στην βιώσιμη αγροτική παραγωγή, την ασφάλεια των τροφίμων και την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της υπαίθρου, (Εικόνα 4) (Ogato et al. 2009).

Εικόνα 4. Μοντέλο απεικόνισης των σχέσεων μεταξύ της πολιτικής έμφυλης ενδυνάμωσης, των δράσεων έμφυλης ενδυνάμωσης και των πρακτικών βιώσιμης γεωργίας (Πηγή: Ogato et al. 2009)

Η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση μπορεί επίσης να συνεισφέρει προς αυτήν την κατεύθυνση της ενδυνάμωσης των γυναικών εκπαιδύοντας τις αγρότισσες σε συγκεκριμένες πλευρές του αγροτικού τομέα μέσω εκπαιδευτικών σεμιναρίων, συνεδρίων και άλλων δημόσιων προγραμμάτων. Σύμφωνα με τον Ugbomeh (2001), διάφορες μελέτες έχουν υποδείξει ότι η βελτίωση της γεωργίας είναι στενά συνδεδεμένη με την εκπαίδευση, καθώς οι μορφωμένοι αγρότες και αγρότισσες είναι περισσότερο πιθανό να υιοθετήσουν σύγχρονες καλλιεργητικές πρακτικές. Όταν οι γυναίκες έχουν παρόμοια πρόσβαση στους πόρους και τις εισροές με τους άνδρες, τότε επιτυγχάνουν ίσες (Mehra & Rojas 2008) ή υψηλότερες αποδόσεις αυξάνοντας την παραγωγή τους και έως 22% (Olumakaiye & Ajayi 2006). Είναι επομένως σημαντικό η μη τυπική και τυπική εκπαίδευση να αναγνωρίζει τον έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας και τα πολιτισμικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες. Είναι επίσης απαραίτητο να αποδοθεί περισσότερη προσοχή και σημασία στους αγροτικούς οργανισμούς εξαιτίας της σημαντικής βοήθειας που μπορούν, λόγω της θέσης τους, να προσφέρουν στις αγρότισσες έτσι ώστε να μπορούν να μετριάσουν τις κοινωνικοοικονομικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν (Ogato et al. 2009).

3.3 Στρατηγικές ενδυνάμωσης των αγροτισσών μέσω της ερευνητικής διαδικασίας και των εθνικών προγραμμάτων

Η επίτευξη της βιώσιμης γεωργίας απαιτεί διαφορετικούς και καινοτόμους τρόπους έρευνας και οριοθέτησης των ανθρώπινων αναγκών που εκτείνονται πολύ πιο πέρα από την αύξηση της παραγωγικότητας συμπεριλαμβάνοντας την ενίσχυση της βιοποικιλότητας και την ενδυνάμωση των αγροτισσών. Δυναμικές προσεγγίσεις που προωθούν την συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων και υιοθετούν υγιής μεθόδους συμμετοχής, μπορούν να συνεισφέρουν στην διατροφική ασφάλεια και την βελτίωση της διαβίωσης των ανθρώπων. Προς την κατεύθυνση αυτή αναδύονται νέοι κρίσιμοι παράγοντες που βασίζονται σε μια τεράστια ποικιλία πηγών πληροφορίας και τεχνολογιών, στην αναγνώριση της γνώσης των αγροτισσών, των δεξιοτήτων και της εμπειρίας τους, και στην ανταπόκριση στις ανάγκες τους. Χρειάζονται νέες ερευνητικές προσεγγίσεις της αγροτικής ανάπτυξης, προκειμένου να διατηρηθεί η αγροτική βιοποικιλότητα, να βελτιωθούν οι καλλιέργειες και να παραχθεί ποιοτική τροφή για όλους. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις θα πρέπει να καθιστούν ικανούς τους αγρότες και τις αγρότισσες των οριακών περιοχών να συμμετέχουν ισότιμα με τους επιστήμονες, μοιραζόμενοι με δίκαιο τρόπο την τεχνογνωσία, την εμπειρία και τους σπόρους τους (Vernooy & Song 2004).

Η τοπική και παραδοσιακή γνώση αναφέρεται γενικά στην τοπικά οριακή γνώση που είναι συγκεκριμένη σε κάθε περιοχή και ενσωματωμένη στον πολιτισμό, τις δραστηριότητες και την κοσμολογία των συγκεκριμένων λαών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι υπάρχουν παραδείγματα τοπικής και παραδοσιακής γνώσης που μοιράζονται κοινότητες που απέχουν πολύ γεωγραφικά, όπως για παράδειγμα, κάποιες φαρμακευτικές ιδιότητες του κριθαριού είναι γνωστές σε αγρότες του Νεπάλ, της Αιγύπτου και των Άνδεων. Η τοπική και παραδοσιακή γνώση μπορεί να θεωρηθεί ως ένα σώμα συστηματικής γνώσης που εξετάζεται μέσω της εμπειρίας, της ακριβούς παρατήρησης και του άτυπου πειραματισμού. Πράγματι, όπως οι επιστήμονες, οι αγρότες που ανήκουν σε μια επιστημολογική κοινότητα συμμετέχουν με διάφορες μορφές παρατήρησης, μέτρησης, πειραματισμού, συλλογής και αξιολόγησης δεδομένων. Μια σημαντική πλευρά της τοπικής και παραδοσιακής γνώσης αποτελεί η εξελικτική της φύση, αν και οι διαδικασίες με τις οποίες εξελίσσεται σπάνια μελετώνται και καταγράφονται

(Farnworth & Hutchings 2009). ‘‘Η ορθή χρήση του περιβάλλοντος’’ θα πρέπει να βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις τοπικές πρωτοβουλίες και γνώσεις. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα είναι ότι η τοπική γνώση συχνά ανακυκλώνεται με άτυπες διαδικασίες και ως εκ τούτου μπορεί να παρακάμπτεται εύκολα από την δύναμη της δυτικής τεχνολογίας. Αν και είναι γεγονός ότι η γνώση είναι δύναμη, προκειμένου να μεταδοθεί και να είναι σε θέση να επηρεάζει την συμπεριφορά των ανθρώπων, θα πρέπει να υποστηριχθεί από όλη την δομή της κοινωνίας (Boesveld & Postel-Coster 1991).

Διάφορες μελέτες που έχουν διεξαχθεί σε γηγενείς κοινότητες ενισχύουν την άποψη ότι η πρώτιστα τοποθετημένη στον ‘ανεπτυγμένο κόσμο’ Διεθνής Ομοσπονδία Κινημάτων Βιολογικής Γεωργίας (IFOAM) καθώς και άλλοι παρόμοιοι οργανισμοί, έχουν πολλά να μάθουν από τις πρακτικές και τις παραδόσεις των γηγενών κοινοτήτων. Η βαθιά γνώση των κοινοτήτων αυτών σχετικά με την τοπική αγροοικολογία, και τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους ερμηνεύουν και αλληλεπιδρούν με αυτές τις οικολογίες, επιτρέπουν στο εμπεριστατωμένο σύστημα της συμβατικής γεωργίας να υποστηρίξει τις προσεγγίσεις της βιώσιμης γεωργίας. Τέτοιου είδους γνώση επίσης επιτρέπει περισσότερες αξίες να αναδυθούν στο πεδίο της συζήτησης σχετικά με την βιώσιμη γεωργία (Farnworth & Hutchings 2009).

Συνεπώς, ορισμένες γηγενείς γυναίκες κατέχουν σημαντική γνώση και διαχειριστικούς ρόλους όσον αφορά την βιοποικιλότητα και την βιώσιμη γεωργία. Οι ρόλοι αυτοί θα πρέπει να προστατευτούν και να αναδυθούν στην προσπάθεια ενδυνάμωσης των γυναικών σε θέματα οργανικής και βιώσιμης γεωργίας. Η ανάδειξη της γνώσης αυτών των γυναικών στον κορμό της συζήτησης θα λειτουργήσει υποστηρικτικά προς τις αγρότισσες και τους αγρότες που επιθυμούν να εντρυφήσουν στα συστήματα της αγροοικολογίας, βοηθώντας τους να εμπλουτίσουν και να επεκτείνουν τις γνώσεις τους και την έμφυλη ταυτότητά τους (Farnworth & Hutchings 2009).

Στις περισσότερες χώρες η συμβατική γεωργική έρευνα είναι μια κεντρική διαδικασία. Οι καθοριστικές ερευνητικές αποφάσεις όσον αφορά τις καλλιέργειες στις οποίες πρέπει να επικεντρωθεί η έρευνα, τους ερευνητές οι οποίοι θα χρηματοδοτηθούν και τους τρόπους με τους θα διεξαχθεί η έρευνα, παίρνονται στην

κορυφή της οργανωτικής ιεραρχίας. Η διοχέτευση των ποικιλιών απαιτεί την έγκριση από κάποιο κεντρικό σώμα, ενώ οι κανονισμοί που αφορούν τους σπόρους καθορίζονται κεντρικά. Η πρακτική αυτή χαρακτηρίζεται από μια προσέγγιση “από την κορυφή προς τα κάτω” όσον αφορά τις ροές πληροφοριών και την διαδικασία λήψης αποφάσεων, στην οποία οι αγρότισσες δεν έχουν κανένα λόγο ούτε είναι ικανές να παρέχουν σημαντική ανατροφοδότηση στα παραχθέντα αποτελέσματα. Πολλές φορές η ερευνητική διαδικασία δεν είναι συνδεδεμένη με το ποικίλο και συχνά μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Τα ώριμα δάση, οι πολυκαλλιέργειες και γενικά η γεωργία με γηγενείς ποικιλίες ελεύθερης γονιμοποίησης μπορεί βραχυπρόθεσμα να μην είναι τόσο παραγωγική όσο η γεωργία που πραγματοποιείται με μονοκαλλιέργειες και υβρίδια, αλλά είναι περισσότερο σταθερή, αυτόρκης και λιγότερο ευπαθής στις επιδημίες και τις περιβαλλοντικές πιέσεις και επιπλέον χρειάζεται πολύ λιγότερη υποστήριξη από εξωτερικές εισροές (Vernooy & Song 2004).

Παρόλο που οι γυναίκες αγρότισσες έχουν αρκετές έμφυτες ικανότητες όπως υψηλή αίσθηση υπευθυνότητας και καλύτερη διαχειριστική ικανότητα, οι δυνατότητές τους δεν έχουν ακόμα αναγνωριστεί από το προσωπικό του συστήματος των γεωργικών εφαρμογών. Για παράδειγμα, οι γυναίκες θεωρείται ότι κατέχουν την σοφία της πλούσιας παράδοσης καθώς και σημαντικές καλλιεργητικές πρακτικές. Αυτή η δυνατότητα θα μπορούσε να διερευνηθεί από τους επιστήμονες και σε επικοινωνία με τους κατάλληλους ερευνητές να συνδυαστούν καταλλήλως παραδοσιακές τεχνικές με σύγχρονες τεχνολογίες. Αυτό σίγουρα θα μπορούσε να βοηθήσει την αγροτική παραγωγή να λειτουργήσει σε μια περισσότερο βιώσιμη βάση (Santra & Kundu 2001).

Η μείωση της αγροτικής βιοποικιλότητας οδηγεί στην αποδυνάμωση της ανθεκτικότητας των αγροτικών οικοσυστημάτων στην αλλαγή, και στις περιορισμένες οπτικές που αντιμετωπίζουν οι κοινότητες να διαχειριστούν την γη και τους φυσικούς τους πόρους. Το τελικό αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ότι χάνεται η δυνατότητα δημιουργίας νέας και η διατήρηση της προϋπάρχουσας γνώσης και πειραματικής πρακτικής των αγροτισσών - διαδικασίες σημαντικές για την διατήρηση, εξέλιξη και βελτίωση της αγροτικής βιοποικιλότητας (Prain et al. 1999). Αυτή η σχέση μεταξύ της κοινωνικής και βιολογικής ποικιλότητας συχνά

παρακάμπτεται (Vernooy & Song 2004). Η αποτυχία να ενσωματωθεί μια έμφυλη προσέγγιση στην διατήρηση της βιοποικιλότητας και στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών στον αγροτικό τομέα οδηγεί αναπόφευκτα στην απώλεια της γνώσης (σε τοπικό και παγκόσμια επίπεδο), και παράγει έμφυλες προκαταλήψεις στις διάφορες πολιτικές και προγράμματα με επιζήμιες συνέπειες στις λειτουργίες που εκτελούνται από τις γυναίκες. Ως εκ τούτου, είναι πολύ σημαντική η ενδυνάμωση των γυναικών και η προώθηση μιας ισότιμης και δίκαιης κατανομής των ωφελειών από την χρήση της βιοποικιλότητας (Villalobos et al. 2004). Αν και τα παραδοσιακά αγροτικά συστήματα εξαφανίζονται ανά τον κόσμο, ο ρόλος τους παραμένει κρίσιμος στην διατήρηση της αγροτικής βιοποικιλότητας που συμβάλει στην διατροφική ασφάλεια της κοινότητας, καθώς επίσης και στον σχεδιασμό περισσότερο βιώσιμων αγροοικοσυστημάτων κατάλληλων για την επιβίωση των ‘‘μικρών’’ γεωργών (Altieri 2004). Η UNESCO, σημειώνει ότι δεν έχει δοθεί η απαραίτητη προσοχή στην σχέση μεταξύ γηγενούς γνώσης και εξουσίας, και ότι χρειάζεται να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στις πολιτικές σχέσεις του πλαισίου μέσα στο οποίο ζουν οι γηγενείς πληθυσμοί. Είναι σημαντικό να αναπτυχθεί μια σχέση μεταξύ της επιστημονικής κοινότητας και όσων κατέχουν την παραδοσιακή γνώση, που θα οδηγήσει σε μια περισσότερο ισότιμη συνεργασία η οποία θα σέβεται πλήρως τους γηγενείς πληθυσμούς, τις εκτάσεις τους και τον αυτοπροσδιορισμό τους (Lambrou & Laub 2006).

Η συμμετοχική έρευνα αναμένεται να βελτιώσει την αποδοτικότητα, την ισότητα και την βιωσιμότητα των ερευνητικών και αναπτυξιακών (R&D) προγραμμάτων διαχείρισης φυσικών πόρων, διασφαλίζοντας ότι η έρευνα θα αντικατοπτρίζει τις προτεραιότητες, τις ανάγκες, τις ικανότητες και τους περιορισμούς των αγροτισσών και των αγροτών, αλλά ιδιαίτερα των περιθωριοποιημένων ομάδων παραγωγών (Johnson et al. 2004). Ο κύριος στόχος είναι η ενδυνάμωση της απαραίτητης γνώσης και των δεξιοτήτων για την εφαρμογή ευαίσθητης σε έμφυλα θέματα συμμετοχικής έρευνας και κατάρτισης στον τομέα της γεωργίας και κτηνοτροφίας, έτσι ώστε να γίνουν κατανοητά από όλους τους συμμετέχοντες τα τοπικά συστήματα διαχείρισης της αγροτικής βιοποικιλότητας για διατροφική ασφάλεια. Η υποστήριξη των ερευνητικών δραστηριοτήτων στηρίζεται στην λογική της ανάπτυξης μιας καλύτερης κατανόησης των δεσμών μεταξύ των διαφόρων θεμάτων των

προγραμμάτων και στην ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ ερευνητών και αγροτικών κοινοτήτων, στην ανάδειξη της συμπληρωματικότητας μεταξύ τοπικών και επιστημονικών συστημάτων γνώσης και στην ενίσχυση της πιθανότητας ανάπτυξης προσεγγίσεων για την αύξηση της ασφάλειας τροφίμων και της αγροτικής βιοποικιλότητας. Κυβερνητικοί υπάλληλοι, ερευνητές και μέλη μη κυβερνητικών οργανώσεων που συμμετέχουν σε σεμινάρια κατάρτισης, αναπτύσσουν συχνά ερευνητικές προτάσεις για την αύξηση της αναγνώρισης της γνώσης των γυναικών, την ανάδειξη των εμπειριών αυτών των τοπικών ανθρώπων και την ανταλλαγή τους μεταξύ των κοινοτήτων (Lambrou & Laub 2006). Οι συμμετοχικές και συνδιαχειριστικές διαδικασίες που βασίζονται στην κοινότητα συχνά απαιτούν περισσότερο χρόνο και είναι περισσότερο πολύπλοκες από την εφαρμογή των παραδοσιακών γραφειοκρατικών ή τεχνικών προγραμμάτων, εν τούτοις, η συμμετοχή και ο τουλάχιστον μερικός έλεγχος της διαδικασίας που μεσολαβεί από την έρευνα έως της εφαρμογή θεωρούνται κεντρικά σημεία μιας αποτελεσματικής στρατηγικής ενδυνάμωσης των αγροτισσών (Lambrou & Laub 2006).

Στα παραδείγματα που ακολουθούν αναδεικνύεται η υιοθέτηση στρατηγικών ερευνητικών προγραμμάτων τα οποία προωθούν την πλήρη συμμετοχή των αγροτισσών στην αγροτική ανάπτυξη. Οι Vernooy & Song (2004), στις τρεις περιπτώσιολογικές τους μελέτες επεξηγούν τον τρόπο με τον οποίο αγρότισσες και γενετιστές συνεργάζονται σε ένα πλαίσιο ποικίλων αγροοικολογικών, κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συνθηκών, έτσι ώστε να θέσουν σε εφαρμογή νέες πρακτικές και προσεγγίσεις βελτίωσης των καλλιεργειών, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη ενός ερευνητικού παραδείγματος και πρακτικής που έχει ως ακρογωνιαίους λίθους την διοικητική αποκέντρωση και συμμετοχή, και μια ολιστική προοπτική βιώσιμης αγροτικής ανάπτυξης (Vernooy & Song 2004).

Ένα συμμετοχικό πρόγραμμα αναπαραγωγής του καλαμποκιού, πρωτοβουλία του κέντρου Αγροτικής Πολιτικής της Κίνας (CCAP), έχει ως στόχο την αναγνώριση τεχνολογικών και θεσμικών προοπτικών για την ανάπτυξη περισσότερο αποτελεσματικών δεσμών καθώς και αμοιβαίας ωφέλιμης συνεργασίας μεταξύ του τυπικού συστήματος σπόρων και του συστήματος των αγροτών. Με την κυρίαρχη υπόθεση ότι μόνο μια τέτοια νέα θεσμική στρατηγική μπορεί να ενισχύσει την

βιώσιμη ανάπτυξη των καλλιεργειών και την *in situ* διαχείριση των γενετικών πόρων, το πρόγραμμα αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της ερευνητικής και διαχειριστικής δυνατότητας των αγροτών και των αγροτισσών με στόχο την διατήρηση της αγροτικής βιοποικιλότητας. Η ομάδα του προγράμματος υποστηρίζει τις ομάδες των αγροτών μέσω της κατάρτισης και της δημιουργίας δεσμών και δικτύων μεταξύ των αγροτών και των ιθυνόντων του τυπικού συστήματος. Η έρευνα χρησιμοποιεί μια μεθοδολογία συμμετοχικής αναπαραγωγής των φυτών, προσαρμοσμένη στις τοπικές συνθήκες, η οποία προσεγγίζεται μέσω της στενής συνεργασίας μεταξύ ερευνητών και αγροτών για την γενετική βελτίωση των φυτικών ειδών. Οι βελτιωμένες ποικιλίες που παράχθηκαν μετά από μερικά χρόνια πειραματισμού έδωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα όσον αφορά τις μεταχειρίσεις στον αγρό, τις αποδόσεις, την γεύση, την ανθεκτικότητα και την προσαρμογή στο τοπικό περιβάλλον, αλλά και η χρήση τους οδήγησε στην αύξηση της βιοποικιλότητας στην περιοχή. Το πρόγραμμα βοήθησε στην αποτελεσματική αλληλεπίδραση, συνεργασία και επικοινωνία μεταξύ των αγροτών και επιστημόνων, ενώ παράλληλα ενδυνάμωσε τις αγρότισσες να συμμετέχουν πιο ενεργά στις συγκεντρώσεις και να εκφράζουν τις ιδέες, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους, ενισχύοντας την ικανότητά τους για συμμετοχή στην λήψη των αποφάσεων. Οι ομάδες των αγροτών και αγροτισσών γνωρίζουν πλέον την υποστήριξη που χρειάζονται και προχωρούν στην υλοποίηση καινοτόμων επιχειρηματικών ιδεών που θα οδηγήσουν στην παραγωγή, εκ μέρους των αγροτισσών, προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας. Ως εκ τούτου, οι διαδικασίες και πρακτικές συμμετοχικής αναπαραγωγής των φυτών του καλαμποκιού και διαχείρισης της αγροτικής βιοποικιλότητας αναμένονται να γίνουν περισσότερο βιώσιμες (Vernooy & Song 2004).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μια ομάδα ερευνητών του Διεθνούς Κέντρου Αγροτικής Έρευνας σε Ξηροθερμικές Περιοχές (ICARDA) εισήγαγε μια νέα προσέγγιση συνεργασίας με τους αγρότες στις τοποθεσίες οριακής βροχόπτωσης του Μαρόκου, της Συρίας και της Τυνησίας, φέρνοντας κοντά τα κοινά συμφέροντα των αγροτών και των γενετιστών για την κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων που ζουν και εργάζονται στις περιοχές αυτές υπό δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι τα κριτήρια επιλογής ποικιλιών των αγροτών, που

βασίζονταν κυρίως σε περιβαλλοντικούς παράγοντες, διέφεραν από αυτά των εθνικών προγραμμάτων γενετικής βελτίωσης των ποικιλιών και προς μεγάλη τους έκπληξη ήταν περισσότερο αποτελεσματικά, καθώς οι αποδόσεις αυξήθηκαν σε περιοχές όπου προηγουμένως η γενετική βελτίωση δεν είχε αποτελέσματα. Οι ερευνητές είχαν πολλά να μάθουν από τις πρακτικές των αγροτών, παρατηρώντας ότι οι γυναίκες εφαρμόζουν διαφορετικά κριτήρια επιλογής από τους άνδρες αλλά και ότι το πρόγραμμα είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωσή τους μέσω της ενεργούς συμμετοχής τους και της ενίσχυσης της αυτοπεποίθησής τους όσον αφορά την λήψη αποφάσεων σχετικά με διάφορα θέματα που αφορούν την αγροτική εκμετάλλευση (Vernooy & Song 2004).

Μια από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Κούβα είναι ότι με την μειωμένη πλέον πρόσβαση σε λιπάσματα και άλλες γεωργικές εισροές, οι παραγωγοί κατευθύνονται σε περισσότερο διαφοροποιημένα, χαμηλών εισροών παραγωγικά συστήματα που οριοθετούνται στις τοπικές αγορές. Ως εκ τούτου, η προσοχή των ερευνητών και των πολιτικών ιθυνόντων στρέφεται προς εναλλακτικές μεθόδους σποροπαραγωγής, βελτίωσης και πρακτικών διανομής, ως μια κρίσιμη συνεισφορά στην ανάγκη οικοδόμησης ενός νέου αγροτικού τομέα στην χώρα. Το 2000, μια ομάδα ερευνητών του Εθνικού Ινστιτούτου Γεωργικών Επιστημών της Κούβας (INCA), εισήγαγε ένα νέο πρόγραμμα σχεδιασμένο να βελτιώσει τις ποιοτικές και ποσοτικές αποδόσεις των καλλιεργειών καλαμποκιού και φασολιού μέσω μιας συνδυασμένης προσπάθειας να αυξηθεί η αγροτική βιοποικιλότητα και να ενισχυθούν οι τοπικοί συνεταιρισμοί των αγροτισσών, με απώτερο σκοπό την διαθεσιμότητα ποικίλων και περισσότερο ποιοτικών καλλιεργήσιμων ποικιλιών στους αγρότες, τους οργανισμούς γεωργικής έρευνας και σε τελική ανάλυση τους καταναλωτές. Τα αποτελέσματα του προγράμματος είναι πολλά υποσχόμενα, καθώς διπλασιάστηκε ο μέσος αριθμός παραγωγικών ποικιλιών φασολιού και καλαμποκιού που μπορούν πλέον να χρησιμοποιούν οι αγρότισσες αυξάνοντας τις αποδόσεις τους, μειώνοντας τα περιστατικά προσβολής από εχθρούς και ασθένειες, βελτιώνοντας την προσαρμοστικότητά τους σε συγκεκριμένες περιοχές, την γεύση και μειώνοντας έως και 20% την απαίτηση σε νερό άρδευσης. Οι αγροτικές οικογένειες και οι συνεταιρισμοί που εμπλέκονται στα πειράματα αυτά απολαμβάνουν χρηματικά και μη οφέλη από αυτές τις βελτιώσεις. Οι ερευνητές του

προγράμματος μέσω συνεντεύξεων σε αγρότες και αγρότισσες συγκεντρώνουν στοιχεία για τις προτιμήσεις τους σχετικά με την επιλογή των σπόρων, και οι αγρότισσες πλέον έχουν αποκτήσει γνώση και πρόσβαση σε περίπου 100 ποικιλίες καλαμποκιού και σε περισσότερες από 60 ποικιλίες φασολιών, με την χρήση των οποίων ξεκινούν δικά τους πειράματα αναπαραγωγής και επιλογής ποικιλιών (Vernooy & Song 2004).

Μια μελέτη των Braun et al. (2000), αναδεικνύει ότι τα υπαίθρια σχολεία για τους αγρότες (Farmer field schools FFS) και οι τοπικές επιτροπές γεωργικής έρευνας (local agricultural research committees CIALs) αποτελούν δύο βασικά προγράμματα για την προώθηση της καινοτομίας και της ικανότητας λήψης αποφάσεων από τις αγρότισσες στην βιώσιμη γεωργία. Το πρώτο πρόγραμμα κατευθύνεται στο να παρέχει εκπαίδευση για την αγροοικολογία μέσω της συμμετοχικής εκμάθησης, ενώ το δεύτερο στοχεύει στην δημιουργία μιας μόνιμης ερευνητικής υπηρεσίας που θα συνδέει τον πειραματισμό των αγροτισσών με την τυπική έρευνα.

Τα υπαίθρια σχολεία για τους αγρότες (Farmer field schools FFS) ξεκίνησαν το 1986 από την Ινδονησία όταν έρευνες διαπίστωσαν ότι η εκτεταμένη χρήση εντομοκτόνων όχι μόνο δεν βοηθούσαν τις καλλιέργειες αλλά και εξαφάνιζαν οποιονδήποτε ωφέλιμο οργανισμό. Μετά από αυτήν την διαπίστωση άρχισαν να υιοθετούνται οι αρχές της Ολοκληρωμένης Καταπολέμησης των επιβλαβών οργανισμών (IPM) και έως το 1996 δύο εκατ. αγρότες και αγρότισσες από δώδεκα Ασιατικές χώρες παραγωγούς ρυζιού είχαν μάθει τον τρόπο να ενημερώνονται υπεύθυνα όσον αφορά την διαχείριση και την προστασία των καλλιεργειών τους, γεγονός που οδήγησε στην μείωση χρήσης εντομοκτόνων κατά περίπου 50-60%. Αντίστοιχα προγράμματα έχουν ήδη εφαρμοστεί σε πολλές χώρες τις Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Βασικό αντικείμενο του προγράμματος είναι η βελτίωση των δεξιοτήτων των αγροτισσών να λαμβάνουν αποφάσεις, να αναπτύξουν ειδίκευση στην Ολοκληρωμένη Καταπολέμηση των επιβλαβών οργανισμών και να δοθεί ένα τέλος στην αποκλειστική εξάρτηση στα εντομοκτόνα ως τρόπο ελέγχου των παρασίτων. Επίσης παρέχει την δυνατότητα της βιωματικής εκμάθησης που βασίζεται στις αρχές της μη τυπικής εκπαίδευσης, ενθαρρύνοντας τις αγρότισσες να ανακαλύψουν τις βασικές έννοιες της αγροοικολογίας και να αναπτύξουν δεξιότητες

για Ολοκληρωμένη Καταπολέμηση των επιβλαβών οργανισμών μέσω δραστηριοτήτων εξάσκησης στο πεδίο (Οοί 1996).

Οι τοπικές επιτροπές γεωργικής έρευνας (local agricultural research committees CIALs) ξεκίνησαν στην Κολομβία το 1990, και έως το 1999, 249 φτωχές σε πόρους κοινότητες της Λατινικής Αμερικής είχαν ενεργές επιτροπές γεωργικής έρευνας οι οποίες παρείχαν τις υπηρεσίες τους στους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων. Οι επιτροπές αυτές εκτός του ότι υποκινούν τον τοπικό πειραματισμό στην διαχείριση καλλιεργειών και εδάφους και στην βελτίωση της πρόσβασης σε επίσημα ερευνητικά αποτελέσματα, συνεισφέρουν στην αύξηση της διατροφικής ασφάλειας, στις υψηλότερες αποδόσεις, την καλύτερη αγροτική βιοποικιλότητα, την προώθηση των μικρής κλίμακας αγροτικών επιχειρήσεων και στην βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών και άλλων περιθωριοποιημένων ομάδων (Braun et al 2000).

Ο Οργανισμός Γεωργίας και Τροφίμων των Ηνωμένων Εθνών (FAO) παρέχει υποστήριξη σε πολλά κράτη μέλη του οργανισμού για τον σχεδιασμό της αγροτικής πολιτικής σε μια προσπάθεια να προωθηθεί μια περισσότερο έμφυλα ισότιμη ανάπτυξη, υποστηρίζοντας εκτενώς προσπάθειες κατάρτισης των κρατών μελών έτσι ώστε να αυξηθεί η ικανότητα των εθνικών συνεργατών να αναλάβουν γεωργικές πρωτοβουλίες με τρόπους που να υποστηρίζουν περισσότερο βιώσιμες πρακτικές.

Μια από αυτές τις πρωτοβουλίες ήταν το περιφερειακό πρόγραμμα 'Φύλο, Βιοποικιλότητα και Τοπική Γνώση για Ασφάλεια Τροφίμων' το οποίο εξελίχθηκε με κίνητρο την αυξανόμενη αναγνώριση ότι οι αγρότες και οι αγρότισσες κατέχουν σε βάθος γνώσεις και κατανόηση των τοπικών οικοσυστημάτων και των περιβαλλοντικών διεργασιών. Στόχος του προγράμματος ήταν να προωθήσει την διατροφική ασφάλεια των τοπικών πληθυσμών καθώς και την βιώσιμη διαχείριση της αγροτικής βιοποικιλότητας ενδυναμώνοντας την ικανότητα των τοπικών οργανισμών να χρησιμοποιούν στα προγράμματα και τις πολιτικές τους συμμετοχικές προσεγγίσεις που αναγνωρίζουν την γνώση των αγροτών και των αγροτισσών. Για την επίτευξη των στόχων, το πρόγραμμα υποστήριξε τις δραστηριότητες των συμμετεχόντων οργανισμών στα πεδία της δόμησης ικανοτήτων, της έρευνας και της επικοινωνίας (Lambrou & Laub 2006). Πιο

συγκεκριμένα αναπτύχθηκε μια ερευνητική δραστηριότητα στα νότια οροπέδια της Τανζανίας, με κύριο στόχο την αύξηση της προσβασιμότητας των αγροτών σε ποιοτικούς σπόρους καλλιεργήσιμων ποικιλιών και ως εκ τούτου την ενίσχυση της διατροφικής ασφάλειας των νοικοκυριών. Ένα από τα κύρια ευρήματα του προγράμματος ήταν ότι μερικά καλλιεργήσιμα είδη είχαν εξαφανιστεί εξαιτίας κλιματικών αλλαγών, κυβερνητικής πολιτικής ή αλλαγής στις προτιμήσεις των αγροτών, ενώ ταυτόχρονα είχαν εισαχθεί στην περιοχή πολλές ποικιλίες με διαφορετικά χαρακτηριστικά αυξάνοντας την αγροτική βιοποικιλότητα τα τελευταία χρόνια. Επίσης βρέθηκε ότι το άτυπο σύστημα διάδοσης σπόρων της περιοχής ήταν καλύτερη πηγή σπόρων και πληροφοριών για τους αγρότες από το αντίστοιχο τυπικό σύστημα. Στρατηγικό συστατικό των δραστηριοτήτων του όλου προγράμματος υπήρξε η επικοινωνία, που επιχειρώντας να ενισχύσει την “ορατότητα” της γνώσης των αγροτισσών στα πλαίσια της κοινότητας και των σχεδιαστών της πολιτικής, διεξάγονταν μέσω συμμετοχικών ερευνητικών διεργασιών, ενθαρρυντικών διαλόγων και σεμιναρίων που οργανώνονταν για να ενισχύσουν την κατάρτιση και την ενδυνάμωση στα θέματα δικαιωμάτων των αγροτών και δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Το όλο πρόγραμμα ανέδειξε ότι τα θέματα του φύλου, της τοπικής γνώσης και της διαχείρισης της αγροτικής βιοποικιλότητας για ασφάλεια τροφίμων αλληλοσυνδέονται και πρέπει να ερευνούνται από μια ολιστική και συστηματική προοπτική. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο οι ερευνητικές δραστηριότητες θα πρέπει να σχεδιάζονται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να εμπεριέχουν την ενεργό συμμετοχή όλων των ενδιαφερομένων μερών από τον σχεδιασμό έως την εφαρμογή, την ανάλυση και την επεξήγηση των αποτελεσμάτων για να διασφαλιστεί ότι αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα (Lambrou & Laub 2006).

Σύμφωνα με τους Dankelman & Davidson (1988), ο οργανισμός Φίλοι της Γης στην Βραζιλία εφαρμόζει ένα συνδυασμένο πρόγραμμα για το περιβάλλον και την ανάπτυξη, το οποίο συντονίζεται από γυναίκες ως αντίδραση στις καταστροφικές επιπτώσεις της πολιτικής της Πράσινης Επανάστασης στο περιβάλλον και στην κοινωνική δομή των φτωχών κοινωνιών της νότιας Βραζιλίας. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει την διαχείριση ενός αγροκτήματος και ενός κέντρου κατάρτισης για αγρότες, εργαζόμενους στον αγροτικό τομέα, φοιτητές της γεωπονικής και

κτηνιατρικής. Σε αντίθεση με τον χαρακτήρα της μονοκαλλιέργειας των σύγχρονων γεωργικών τεχνικών, το αγρόκτημα του προγράμματος διαχειρίζεται ένα σύνθετο σύστημα καλλιέργειας, κηπουρικής, καλλιέργειας οπωροκηπευτικών, κτηνοτροφίας και αγροδασοκομίας. Η προσέγγιση αυτή στόχο έχει την προστασία του περιβάλλοντος, την διατήρηση της ενεργειακής ισορροπίας και τον έλεγχο της διάβρωσης χωρίς την χρήση χημικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και ενσωματώνοντας μια ποικιλία φυτικής και ζωικής παραγωγής. Οι περισσότερες εισροές παράγονται τοπικά ή στην ευρύτερη περιοχή έτσι ώστε να απελευθερωθεί η παραγωγή τροφίμων από διεθνείς συμφωνίες και τάσεις που δημιουργούν εξάρτηση (Dankelman & Davidson, 1988). Παρά την αρχική κριτική που υπέστη το πρόγραμμα, τόσο εναντίον της εισαγωγής ενός νέου γεωργικού μοντέλου, όσο και εναντίον της αλλαγής των έμφυλων ρόλων, με δύο νεαρές γυναίκες να ηγούνται του προγράμματος, το πρόγραμμα έχει μεγάλη επιτυχία. Επιπλέον, οι πρακτικές βιώσιμης γεωργίας όπως αυτή άρχισαν να κερδίζουν έδαφος και στην γύρω περιοχή (Dankelman & Davidson, 1988, Boesveld & Postel-Coster 1991).

Το 1989 στην Αυστραλία προωθήθηκε το Εθνικό Πρόγραμμα Φροντίδας του Εδάφους (NLP) με κεντρικό θέμα την προώθηση και υποστήριξη ενός δικτύου κοινοτικών ομάδων εθνικής εμβέλειας για την φροντίδα του εδάφους, το οποίο όμως θα βασίζονταν στις τοπικές γειτονιές. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από τις ομάδες αυτές στην έκθεση της τοπικής περιβαλλοντικής υποβάθμισης, με έναν τρόπο ολοκληρωμένο και με πνεύμα συνεργασίας, με την υποστήριξη της κυβέρνησης διαθέσιμη για την οργάνωση των ομάδων και την εκτέλεση προγραμμάτων που αναδεικνύουν την ιδιαίτερη σημασία των προβλημάτων της περιφέρειας. Η συμμετοχή των γυναικών στο πρόγραμμα αυτό παρουσίασε σημαντικούς ρυθμούς αύξησης οδηγώντας και τους υπόλοιπους αγρότες να συνειδητοποιήσουν και να κατανοήσουν το μεγάλο πρόβλημα της υποβάθμισης των εδαφών (Lockie & Lyons 2001).

Η άποψη ότι η ενδυνάμωση των γυναικών επιτυγχάνεται πιο εύκολα από τις γυναίκες εφαρμόστηκε στην περίπτωση της Νιγηρίας με τη δημιουργία Γυναικείων Οργανισμών στα πλαίσια του προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης της χώρας (ADPS), αυξάνοντας τον αριθμό των γυναικών υπαλλήλων του συστήματος των γεωργικών εφαρμογών, οι οποίες είχαν πλέον καλύτερη πρόσβαση στις αγρότισσες

που στην συνέχεια καταρτίζονταν σε νέες τεχνολογίες που αφορούν την αγροτική φυτική και ζωική παραγωγή, την επεξεργασία και αποθήκευση των παραγόμενων προϊόντων και την εργασία σε δημόσιες υπηρεσίες. Αυτό το πρόγραμμα εκπαίδευσης που εφαρμόζεται στην Νιγηρία σημειώνει μεγάλη επιτυχία καθώς υποστηρίζεται από την κυβερνητική πολιτική της χώρας η οποία παρέχει την κατάλληλη χρηματοδότηση μέσω ενός προγράμματος ανανεώσιμων δανείων ανάμεσα στις συμμετέχουσες αγρότισσες (Ugbomeh 2001).

Εν τούτοις, οι επεμβάσεις μόνο στο επίπεδο του πεδίου, τόσο στην αγροτική εκμετάλλευση όσο και στην κοινότητα, δεν επαρκούν για την διατήρηση αυτών των εναλλακτικών πρακτικών. Η μακρόχρονη επιτυχία τους απαιτεί προσπάθειες υποστήριξης τους από κατάλληλες πολιτικές, από δράσεις που θα διασφαλίζουν ότι οι πολιτικές αυτές εφαρμόζονται και όπου είναι απαραίτητο από σχετική νομοθεσία. Η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της έρευνας και της εφαρμογής της απαραίτητης μεθοδολογίας για την υποστήριξη των διαδικασιών που διατηρούν την βιοποικιλότητα, αντιπροσωπεύει μια μεγάλη πολιτική πρόκληση. Νέα κριτήρια και δείκτες απαιτούνται για την μέτρηση των αποτελεσμάτων της έρευνας και της πολιτικής όπως για παράδειγμα όταν πρόκειται για την ενδυνάμωση των τοπικών οργανισμών διαχείρισης καλλιεργειών και σποροπαραγωγής πολύ σημαντικοί δείκτες θα μπορούσαν να είναι η εγκαθίδρυση γυναικείων επιχειρήσεων παραγωγής και διαχείρισης σπόρων, η οργάνωση τοπικών ερευνητικών ομάδων αγροτισσών καθώς και η ζήτηση εκ μέρους των αγροτισσών για ερευνητές, πληροφορίες και πρόσβαση σε τράπεζες σπόρων. Στο πεδίο της έρευνας επίσης θα πρέπει να προωθηθούν ερευνητικά προγράμματα που να βασίζονται σε περισσότερο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις διαχείρισης φυσικών και γενετικών πόρων όπως συμβαίνει με ορισμένα προγράμματα που επεκτείνονται πέρα από τις καλλιέργειες και εισάγουν ζητήματα κοινωνικής, οικονομικής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (Vernooy & Song 2004).

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αγρότισσες τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των αναπτυσσόμενων κρατών επιλέγουν, βάση συγκεκριμένων συνθηκών, να διαχειριστούν μόνες τους τις δυνατότητες ενδυνάμωσής τους, όπως στην περίπτωση αγροτισσών της Κένυας, όπου η καλλιέργεια του καφέ αποτελεί την μεγαλύτερη εμπορική καλλιέργεια και οι οικογένειες καλλιεργούν τον καφέ σε μικρά

αγροτεμάχια, τα οποία ποικίλουν σε μέγεθος. Στα όρια αυτών των αγροτεμαχίων, οι οικογένειες καλλιεργούν καλαμπόκι, πατάτες και φασόλια για οικιακή κατανάλωση. Οι γυναίκες παρέχουν την περισσότερη εργασία για την παραγωγή καφέ και λαχανικών, ενώ οι άνδρες κυρίως μεταναστεύουν από τα χωριά προς εύρεση εργασίας. Εξαιτίας της ανδρικής ιδιοκτησίας γης και της πολιτικής που διακατέχει το μάρκετινγκ του καφέ, οι γυναίκες δεν έχουν πρόσβαση στο εισόδημα από τις καλλιέργειες. Ως εκ τούτου, οι γυναίκες προτιμούν να εμπορεύονται τα λαχανικά που καλλιεργούν. Δουλεύοντας σε επίπεδο συνεργασίας, οι γυναίκες του χωριού έχουν επίσης οργανώσει ομάδες αυτοβοήθειας, με στόχο να εξοικονομήσουν χρήματα για την αγορά των λιπασμάτων. Έχουν επεκτείνει τις ομάδες αυτές αυτοβοήθειας σε μια προσπάθεια να εξοικονομήσουν περισσότερα χρήματα για την δημιουργία βρεφονηπιακού σταθμού, την τοποθέτηση εξοπλισμού άρδευσης, να διευκολύνουν τις άλλες κοινότητες να βελτιωθούν, την χρηματοδότηση μικρών επιχειρήσεων, και την δημιουργία μιας κοινωνίας με κυκλικό σύστημα πίστωσης (Sachs 1996).

Μια άλλη μελέτη του Musimenta (1997), που πραγματοποίησε στην πόλη της Καμπάλα, απέδειξε ότι οι γυναίκες που συμμετέχουν σε μορφές αστικής γεωργίας (urban agriculture) επιτυγχάνουν την κοινωνικοοικονομική τους ενδυνάμωση μειώνοντας τις έμφυλες ανισότητες, καθώς συνεισφέρουν στην διαβίωση των οικογενειών τους μέσω της πώλησης του πλεονάσματος των προϊόντων της οικιακής τους παραγωγής. Οι γυναίκες που συμμετέχουν στις μορφές της αστικής γεωργίας λαμβάνουν τις περισσότερες αποφάσεις σχετικά με την επιλογή των καλλιεργειών και την χρήση τους, διατηρώντας μια διαφοροποίηση της παραγωγής καθώς καλλιεργούν μια ευρεία ποικιλία φυτικών ειδών ενώ παράλληλα εκτρέφουν ποικίλα ζωικά είδη. Η μελέτη αναγνωρίζει τον ρόλο που διαδραματίζει η αστική γεωργία από οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική σκοπιά, συνιστώντας τις κυβερνήσεις να λάβουν σοβαρά υπόψη την αστική γεωργία ως μια νέα οπτική πολλαπλών σκοπών και να την αποδεχτούν ως μια άτυπη αστική δραστηριότητα που χρήζει άμεση αναγνώριση (Musimenta 1997).

Το παράδειγμα της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας (CSA) που αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο αντιπροσωπεύει μια πιθανότητα απομάκρυνσης από τις αρνητικές επιπτώσεις του σύγχρονου βιομηχανοποιημένου αγροτικού συστήματος και μετακίνησης προς μια περισσότερο βιώσιμη πρακτική της γεωργίας,

περιβαλλοντικά υγιούς που να υποστηρίζει αλλά και να υποστηρίζεται από την κοινότητα. Η ιδέα αυτή επιτρέπει τις μικρές αποκεντρωμένες γεωργικές εκμεταλλεύσεις να κινηθούν προς ένα γεωργικό σύστημα βασιζόμενο στις αρχές διαχείρισης του εδάφους και της τοπικής οικονομικής ανάπτυξης, παρέχοντας ταυτόχρονα μια δίοδο για κοινωνική ανάπτυξη μέσω της συμμετοχής και της αλληλεπίδρασης με την κοινότητα. Αν και το κίνημα αυτό είναι απίθανο να αντικαταστήσει το συμβατικό βιομηχανοποιημένο αγροτικό σύστημα, σίγουρα μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά παρέχοντας στις αγρότισσες την ευκαιρία να προσανατολιστούν προς ένα περισσότερο τοπικά βασιζόμενο σύστημα τροφίμων (McLaughlin & Merrett 2002).

Η Krug (2003), στην μελέτη της με αγρότισσες του Οντάριο, ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο ομάδες αγροτισσών αναζητούν την δική τους θέση στον τομέα της γεωργίας, διαφοροποιώντας τις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις όσον αφορά την αγροτική βιοποικιλότητα αλλά και την λειτουργία τους. Σχεδιάζοντας τις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις με βάση την ποικιλότητα των στοιχείων, επιτρέποντας σε αυτά να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, καλλιεργούν μεγάλη ποικιλία φυτικών ειδών εκτρέφοντας παράλληλα ποικίλα ζωικά είδη. Διαφοροποιούν την λειτουργία των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων στεγάζοντας εργαστήρια για την εκπαίδευση εργαζομένων και μαθητευόμενων. Συμμετέχοντας στο δίκτυο της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις λειτουργούν ως κέντρα αγοράς προϊόντων και πώλησής τους στις τοπικές αγορές και τα εστιατόρια του Τορόντο. Ο πρωταρχικός στόχος αυτού του εγχειρήματος είναι η μακρόχρονη διατήρηση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η παροχή υπηρεσιών μέσω της τροφοδότησης των κατοίκων της κοινότητας με βιολογικά τρόφιμα αλλά και η προσφορά σεμιναρίων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, τόσο για τους νέους μαθητές όσο και για τους υπόλοιπους αγρότες τις περιοχής, λειτουργώντας ως παράδειγμα προς μίμηση (Krug 2003).

Παρόλο που το σύστημα αυτό ήταν επιτυχές στην μέχρι τώρα μικρή του πορεία, πολλές είναι οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις του δικτύου αυτού, οι οποίες περιλαμβάνουν υψηλά ποσοστά αποχώρησης από την μεριά των καταναλωτών και αυξανόμενο φόρτο εργασίας για τους παραγωγούς, και οι οποίες μπορούν να ξεπεραστούν από την αυξανόμενη συμμετοχή και την

εκπαίδευση. Όσο περισσότερη και καλύτερη γίνεται η εκπαίδευση και η ευαισθητοποίηση τόσο θα αυξάνεται και η συμμετοχή της κοινότητας. Παραμένει πρόκληση τόσο για τους καταναλωτές όσο και για τους παραγωγούς να αναπτύξουν καινοτόμες ιδέες που θα ενθαρρύνουν την συμμετοχή, με απώτερο σκοπό την ανάπτυξη της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας και άλλων καινοτόμων μορφών βιώσιμης γεωργίας, όπου όλα τα μέλη θα είναι ενεργά στην υποστήριξη ενός συστήματος τροφίμων και μιας γεωργίας που θα είναι βιώσιμη από οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική σκοπιά (McLaughlin & Merrett 2002).

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι γυναίκες αγρότισσες αποτελούν την ραχοκοκαλιά της αγροτικής εργατικής δύναμης διαδραματίζοντας έναν κρίσιμο ρόλο στην γεωργία παγκοσμίως, δεδομένου ότι συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή, επεξεργασία και παροχή της τροφής μας (Meinzen-Dick et al. 2010).

Παρά την συνεισφορά των αγροτισσών στην παγκόσμια αγροτική παραγωγή και διατροφική ασφάλεια, ο ρόλος που διαδραματίζουν δεν αναγνωρίζεται επαρκώς και πολύ συχνά υποτιμάται από τις αναπτυξιακές στρατηγικές (NRCWA 2003-04, Thara et al 1996). Αν και η πλειοψηφία των αγροτών στις περισσότερες χώρες είναι γένους θηλυκού, σχεδόν όλες οι αγροτικές πολιτικές εμμένουν στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι αγρότες είναι άνδρες, και οι φωνές των αγροτισσών σπάνια έχουν κάποια επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις (Actionaid 2010).

Η αποτυχία να εκτιμηθεί η εργασία τους, μειώνει την θέση της γυναίκας στις οικονομικές συναλλαγές, την κατανομή των οικιακών πόρων, και την ευρύτερη λήψη των αποφάσεων στα πλαίσια της κοινότητας (FAO 2009). Τα γυναικεία πρότυπα όσον αφορά την αγροτική παραγωγή και την αξία της εργασίας τους έχουν αξιολογηθεί και τεκμηριωθεί από το 1970 όταν πρώτη η Ester Boserup επέστησε την προσοχή στον ρόλο των γυναικών στην γεωργία, επικρίνοντας την αμφίβολη γενίκευση ότι η παροχή τροφής στις κοινότητες των αναπτυσσόμενων κρατών ήταν χαρακτηριστικό των ανδρών, καταλήγοντας ότι οι γυναίκες πάντα συνεισέφεραν στην παραγωγή της τροφής στις περισσότερες περιοχές του κόσμου (Beneria & Sen 1981).

Ακολούθησαν δεκαετίες έμφυλης γεωργικής έρευνας προσανατολισμένη στην προσπάθεια να γίνουν οι αγρότισσες “ορατές” στα πλαίσια της αξιολόγησης της εργασίας και της οικονομικής τους δραστηριότητας στον τομέα της γεωργίας από την άποψη του εργασιακού τους ωραρίου, των δραστηριοτήτων που εκτελούσαν και την συμμετοχή τους στην λήψη των αποφάσεων. Η ανάπτυξη της αντίληψης του φύλου ως κοινωνικός διαχωρισμός δομημένος περισσότερο σε πολιτισμικές παρά σε βιολογικές βάσεις, σηματοδότησε τα σημαντικότερα θεωρητικά επιτεύγματα στην μελέτη της θέσης των γυναικών στην γεωργία και της σημασίας των έμφυλων σχέσεων στην αγροτική κοινωνία ως σύνολο.

Η Rosenfeld (1985) υποστηρίζει ότι η απόρριψη του εργασιακού ρόλου των γυναικών στην αγροτική εκμετάλλευση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο συμπέρασμα των κοινωνιολόγων ότι υπάρχει ιστορικός διαχωρισμός μεταξύ εργασίας και οικογένειας, γεγονός που συνεισφέρει στην ανάδυση του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας που με την σειρά του οδηγεί στην υποβάθμιση του ρόλου της γυναίκας αγρότισσας (Gidarakou 1999). Οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων έχουν σημασία στην αγροτική παραγωγή διαφόρων αγροτικών συστημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου η ιδιοκτησία και η διαχείριση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των φυσικών πόρων από άνδρες και γυναίκες συχνά καθορίζονται από πολιτιστικά συγκεκριμένους έμφυλους ρόλους (Meinzen-Dick et al. 2010).

Η εργασία των γυναικών επιφορτίζεται από τον τριπλό τους ρόλο στην παραγωγή, αναπαραγωγή και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την κοινότητα (Moser 1989). Σύμφωνα με την φεμινιστική θεωρία, ο έλεγχος των ανδρών στα μέσα παραγωγής τους επιτρέπει να υποβιβάζουν την προσφορά εργασίας εκ μέρους των γυναικών (Thapa et al. 1996). Η θεωρία ότι η γεωργία είναι ανδρικό επάγγελμα και ότι οι γυναίκες δεν είναι σοβαρές αγρότισσες είναι κεντρική στις συζητήσεις στους κόλπους των αγροτικών κοινοτήτων στις ανεπτυγμένες οικονομίες (Leckie 1996, Schmitt 1998, Pini 2002).

Εν τούτοις, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 νέα σειρά ερευνών επιχείρησε να αναγνωρίσει τους τρόπους με τους οποίους ενδυναμώνεται η θέση των γυναικών στο αγροτικό νοικοκυριό, τονίζοντας τον παράγοντα της έντονης παρουσίας της

γυναίκας στο εργατικό δυναμικό ως αποτέλεσμα της εμπορευματοποίησης των άτυπων μορφών απασχόλησης, στις οποίες πάντα δραστηριοποιούνταν οι γυναίκες, στο πλαίσιο της οικονομίας του νοικοκυριού. Οι έρευνες έδωσαν έμφαση σε νέες μορφές γεωργίας, στα πλαίσια των οποίων οι γυναίκες μπορούσαν να αναπτύξουν διάφορα είδη παραγωγικής δραστηριότητας (αγροτουρισμός, άμεση εμπορία των προϊόντων της αγροτικής εκμετάλλευσης, παραγωγή ποιοτικών προϊόντων) (Kazakoroulos & Gidarakou 2003).

Οι επιτυχείς αναπτυξιακές παρεμβάσεις είναι από τη φύση τους μετατρέψιμες, είτε μέσω της δημιουργίας ευκαιριών, νέων αγαθών και υπηρεσιών είτε αλλάζοντας τον τρόπο που ενεργούν οι άνθρωποι και τον τρόπο που ανταποκρίνονται και αντιδρούν στην αλλαγή. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι αλλάζοντας την αγροτική έρευνα και ανάπτυξη από το πλαίσιο της ανδρικής κυριαρχίας προς αυτό της έμφυλης ισότητας είναι ένα ζήτημα πολιτικής ορθότητας ή ιδεολογίας. Εν τούτοις, υποστηρίζεται ότι η έμφυλη θεώρηση του θέματος δεν αποτελεί ιδεολογία αλλά ένα ζήτημα αναπτυξιακής αποτελεσματικότητας. Δεν θα καταφέρουμε να καλύψουμε τις ανάγκες σίτισης των μελλοντικών γενεών ή να διασφαλίσουμε ότι η αυξανόμενη παραγωγικότητα μεταφράζεται και σε βελτίωση της διαβίωσης των φτωχών, αν δεν λάβουμε υπόψη πιο σοβαρά το φύλο όσον αφορά την αγροτική έρευνα και ανάπτυξη (Meinzen-Dick et al. 2010).

Το αναπτυξιακό μας πρότυπο στην γεωργία και την ασφάλεια τροφίμων χρειάζεται να επεκταθεί πάρα από τα στενά πλαίσια της παραγωγής προς μια περισσότερο διευρυμένη οπτική της γεωργίας και του συστήματος τροφίμων, στα πλαίσια της οποίας θα αναγνωρίζεται πιο επαρκώς ο ξεχωριστός ρόλος των γυναικών στην διατροφική ασφάλεια των οικογενειών τους και στην προώθηση της βιωσιμότητας των γεωργικών συστημάτων (Meinzen-Dick et al. 2010).

Σύμφωνα με την Allen (1993), η βιώσιμη γεωργία πρέπει να βασίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς η αποτυχία να καθοριστούν ανισότητες όπως η οικονομική και πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών είναι σχεδόν σίγουρο ότι οδηγεί σε συγκρούσεις που τελικά υπονομεύουν τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής και προωθούν κοινωνική και περιβαλλοντική εκμετάλλευση. Επομένως η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την βιώσιμη

γεωργία, αλλά όχι απαραίτητα και την μοναδική (Allen and Sachs 1991, Lockie & Lyons 2001).

Η παγκόσμια κοινότητα ανάπτυξης θα πρέπει να αμφισβητήσει τους μύθους που περιβάλλουν τις γυναίκες και την ανάπτυξη και να αναγνωρίσουν τον σημαντικό ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη. Παρόλο λοιπόν που θεωρείται ότι οι ρόλοι και οι ευθύνες των γυναικών προσανατολίζονται αποκλειστικά στην ενασχόληση με το νοικοκυριό, παραμένει γεγονός το ότι οι γυναίκες συνεισφέρουν σημαντικά στην αγροτική παραγωγή και στις σχετικές δραστηριότητες που αποφέρουν εισόδημα στο νοικοκυριό.

Δεδομένης της σημαντικότητας του ρόλου που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην αγροτική παραγωγή παγκοσμίως, η εστίαση στις μοναδικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και στην ελλιπή πρόσβαση στους φυσικούς πόρους αποτελεί μια διεργασία κλειδί για την αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας και την επίτευξη της βιωσιμότητας των αγροτικών συστημάτων.

Η πλήρης συμμετοχή των γυναικών είναι ζωτικής σημασίας για την μεγιστοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού που θα οδηγήσει στην διατήρηση της κοινωνικής δομής των αγροτικών κοινοτήτων και την αναζωογόνηση των τοπικών οικονομιών δεδομένου ότι η αύξηση του ελέγχου των γυναικών στους παραγωγικούς πόρους επιφέρει θετικές επιπτώσεις σε ένα πλήθος αναπτυξιακών εκβάσεων, συμπεριλαμβανομένων της ασφάλειας τροφίμων, της διατροφής των παιδιών, της εκπαίδευσης κ.α. (Meinzen-Dick et al. 2010).

Πρέπει να επιτευχθεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην δυνατότητά τους να συμμετέχουν ενεργά στην λήψη των αποφάσεων που επηρεάζουν την ζωή και την οικονομία των αγροτικών κοινωνιών, μέσω της ενεργούς ενθάρρυνσης των γυναικών για συμμετοχή σε οργανισμούς και δίκτυα γυναικών (European Communities 2000).

Κρίνεται απαραίτητο από τις κοινωνίες να αναπτύξουν κυβερνητικούς οργανισμούς και νομικά συστήματα με μεθόδους ευαίσθητες σε έμφυλα θέματα, με σκοπό την ελαχιστοποίηση των διαφορών και την προώθηση ίσων ευκαιριών μεταξύ των ανδρών και των γυναικών (IAASTD 2009). Πολλά κράτη έχουν υιοθετήσει

αναπτυξιακές πολιτικές και προγράμματα που είναι πιο περιεκτικά σε έμφυλα και κοινωνικά θέματα. Παραμένουν όμως ορισμένα κρίσιμα κενά δεδομένου ότι οι πολιτιστικές προκαταλήψεις και η έλλειψη πολιτικής θέλησης έχουν οδηγήσει στην μη ομαλή υιοθέτηση και εφαρμογή των διεθνών πολιτικών και συμβάσεων σχετικά με τη ισότητα των φύλων και την ενδυνάμωση των γυναικών. Τα στοιχεία που απαιτούνται για την κατανόηση των έμφυλων διαφορών στην πρόσβαση των παραγωγικών πόρων παραμένουν λιγοστά, και η ικανότητα πολλών αναπτυσσόμενων χωρών να ενσωματώσουν τα έμφυλα ζητήματα στα προγράμματα ανάπτυξης είναι ακόμα μικρή (FAO 2009).

Η ενδυνάμωση των γυναικών είναι μια διαρκής, δυναμική διαδικασία που ενισχύει την ικανότητά τους να αλλάξουν τις κοινωνικές δομές και τις ιδεολογίες που τις καθιστούν κατώτερες (Bhasin 1996). Η διαδικασία αυτή βοηθάει τις γυναίκες να αποκτήσουν επίγνωση της κατάστασής τους και να οργανώνονται συλλογικά με σκοπό την καλύτερη πρόσβαση στους παραγωγικούς πόρους και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, και αποκτώντας ανεξαρτησία και αυτάρκεια να κερδίσουν τελικά τον έλεγχο της ίδιας τους της ζωής (Ogato et al. 2009, Ugbomeh 2001).

Η ενδυνάμωση των αγροτισσών μέσω της βελτίωσης της πρόσβασής τους σε σημαντικούς παραγωγικούς πόρους και γεωργικές υπηρεσίες είναι η σωστή επιλογή για τις αναπτυσσόμενες χώρες όπου η συνεισφορά των αγροτισσών στην αγροτική παραγωγή και την διατροφική ασφάλεια είναι τεράστια. Η βελτίωση της πρόσβασης στους παραγωγικούς πόρους όπως γη, νερό και υποδομές, αποτελεί μια θεσμική διαδικασία που απαιτεί μόνιμη προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες οικονομικές, πολιτισμικές και εξουσιαστικές καταστάσεις (IFAD 2007, Peter et al. 2006, Rahman 2000).

Είναι επομένως σημαντικό η μη τυπική και τυπική εκπαίδευση να αναγνωρίζει τον έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας και τα πολιτισμικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες. Είναι επίσης απαραίτητο να αποδοθεί περισσότερη προσοχή και σημασία στους αγροτικούς οργανισμούς εξαιτίας της σημαντικής βοήθειας που μπορούν, λόγω της θέσης τους, να προσφέρουν στις αγρότισσες έτσι ώστε να μπορούν να μετριάσουν τις κοινωνικοοικονομικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν (Ogato et al. 2009).

Χρειάζονται νέες ερευνητικές προσεγγίσεις της αγροτικής ανάπτυξης, προκειμένου να διατηρηθεί η αγροτική βιοποικιλότητα, να βελτιωθούν οι καλλιέργειες και να παραχθεί ποιοτική τροφή για όλους. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις θα πρέπει να καθιστούν ικανές τις αγρότισσες των οριακών περιοχών να συμμετέχουν ισότιμα με τους επιστήμονες, μοιραζόμενες με δίκαιο τρόπο την τεχνογνωσία και την εμπειρία τους (Vernooy & Song 2004).

Η συμμετοχική έρευνα αναμένεται να βελτιώσει την αποδοτικότητα, την ισότητα και την βιωσιμότητα των ερευνητικών και αναπτυξιακών (R&D) προγραμμάτων διαχείρισης φυσικών πόρων, διασφαλίζοντας ότι η έρευνα θα αντικατοπτρίζει τις προτεραιότητες, τις ανάγκες, τις ικανότητες και τους περιορισμούς των αγροτισσών και των αγροτών, αλλά ιδιαίτερα των περιθωριοποιημένων ομάδων παραγωγών (Johnson et al. 2004).

Εν τούτοις, οι επεμβάσεις μόνο στο επίπεδο του πεδίου, τόσο στην αγροτική εκμετάλλευση όσο και στην κοινότητα, δεν επαρκούν για την διατήρηση αυτών των εναλλακτικών πρακτικών. Η μακρόχρονη επιτυχία τους απαιτεί προσπάθειες υποστήριξης τους από κατάλληλες πολιτικές, από δράσεις που θα διασφαλίζουν ότι οι πολιτικές αυτές εφαρμόζονται και όπου είναι απαραίτητο από σχετική νομοθεσία. Η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της έρευνας και της εφαρμογής της απαραίτητης μεθοδολογίας για την υποστήριξη των διαδικασιών που διατηρούν τα γεωργικά συστήματα, αντιπροσωπεύει μια μεγάλη πολιτική πρόκληση. Νέα κριτήρια και δείκτες απαιτούνται για την μέτρηση των αποτελεσμάτων της έρευνας και της πολιτικής όπως για παράδειγμα όταν πρόκειται για την ενδυνάμωση των τοπικών οργανισμών διαχείρισης καλλιεργειών και σποροπαραγωγής πολύ σημαντικοί δείκτες θα μπορούσαν να είναι η εγκαθίδρυση γυναικείων επιχειρήσεων παραγωγής και διαχείρισης σπόρων καθώς και η οργάνωση τοπικών ερευνητικών ομάδων που θα συμπεριλαμβάνουν και τις αγρότισσες. Στο πεδίο της έρευνας επίσης θα πρέπει να προωθηθούν ερευνητικά προγράμματα που να βασίζονται σε περισσότερο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις διαχείρισης φυσικών και γενετικών πόρων όπως συμβαίνει με ορισμένα προγράμματα που επεκτείνονται πέρα από τις καλλιέργειες και εισάγουν ζητήματα κοινωνικής, οικονομικής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (Vernooy & Song 2004).

Άλλωστε, οι κινητήριες δυνάμεις για αλλαγή, όπως η συμμόρφωση των διεθνών προτύπων ασφαλείας των τροφίμων, η μεταβολή στις διατροφικές προτιμήσεις και συμπεριφορά των καταναλωτών, οι πρόοδοι στην υποδομή και την τεχνολογία, θα επιδράσουν θετικά προς τη βιώσιμη γεωργική παραγωγή και την περιβαλλοντική διατήρηση. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η περιβαλλοντική νομοθεσία δεν είναι από μόνη της αρκετή. Η θέληση εκ μέρους όλων των πολιτών να προστατεύσουν το περιβάλλον για ένα καλύτερο μέλλον είναι ζωτικής σημασίας. Επομένως, αν πρόκειται να κινηθούμε προς μια περισσότερο βιώσιμη γεωργία και αγροτική παραγωγή, αυτό δεν αποτελεί απόφαση μόνο των αγροτισσών ή των εκάστοτε κυβερνήσεων, αλλά περισσότερο κατευθύνεται από μεγαλύτερες δυνάμεις που βρίσκονται στα χέρια των πολιτών. Αρκεί να κατανοήσουν οι πολίτες την δύναμη που έχουν να κατευθύνουν μια τόσο σημαντική αλλαγή για τον τομέα της γεωργίας και κατ' επέκταση της ζωής τους. Προκύπτει επομένως το ερευνητικό ερώτημα που θα συμπεριλαμβάνει και τους καταναλωτές ως προς τον ρόλο που διαδραματίζουν όσον αφορά την προώθηση ή όχι μιας περισσότερο εναλλακτικής και βιώσιμης γεωργίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συμβολή των αγροτισσών στην αγροτική παραγωγή και ο ρόλος που διαδραματίζουν στην προώθηση της βιωσιμότητας των αγροτικών συστημάτων αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, που στόχο έχει την διερεύνηση και ανάδειξη του ιδιαίτερου ρόλου που διαδραματίζουν οι αγρότισσες στον αγροτικό τομέα, δεδομένης της μακροχρόνιας μη αναγνώρισης του ρόλου τους και της υποβίβασης της θέσης τους στις αγροτικές κοινωνίες. Στην μελέτη δίνεται μια παγκόσμια επισκόπηση της θέσης της αγρότισσας, τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις αναπτυγμένες χώρες, όπου αναλύονται ιδιαίτερα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αγρότισσες σε διάφορες περιοχές του πλανήτη. Μέσα από τα έμφυλα θέματα που υπάρχουν στον γεωργικό τομέα αναδεικνύονται οι περιορισμοί που καθιστούν τις γυναίκες αγρότισσες σε μειονεκτική θέση όσον αφορά την πρόσβαση και τον έλεγχο τους σε καίριους παραγωγικούς πόρους. Υποστηρίζεται ότι μια περισσότερο έμφυλη ισότητα θα μπορούσε να επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα στην διαχείριση των παραγωγικών πόρων που σχετίζονται με την γεωργία, δεδομένου ότι οι αγρότισσες έχουν μια έμφυτη τάση προς την εφαρμογή περισσότερο βιώσιμων καλλιεργητικών πρακτικών. Αναλύονται στην συνέχεια οι τρόποι με τους οποίους οι αγρότισσες επιτυγχάνουν την γεωργική βιωσιμότητα μέσα από την διαχείριση της αγροτικής βιοποικιλότητας και την εφαρμογή διαφοροποιημένων αγροτικών συστημάτων, προσανατολισμένων στην συγκαλλιέργεια και την αμειψισπορά, και αποδεικνύεται πως οι τρόποι αυτοί επιτυγχάνουν τους τρεις στόχους της βιώσιμης γεωργίας, ήτοι, περιβαλλοντική ποιότητα, οικονομική απόδοση και κοινωνική υπευθυνότητα. Τέλος αναλύονται οι προοπτικές που μπορεί να υπάρξουν στον τομέα της βιώσιμης γεωργίας μέσω της ενδυνάμωσης του ρόλου των αγροτισσών σε αυτήν την κατεύθυνση και της εφαρμογής κατάλληλων αναπτυξιακών προγραμμάτων και πολιτικών ευαίσθητων σε έμφυλα θέματα, που θα αναδεικνύουν τις ιδιαίτερες ικανότητες, δεξιότητες και προτιμήσεις των αγροτισσών και θα τις καθιστούν ικανές να λαμβάνουν ενεργό συμμετοχή στην λήψη των αποφάσεων που σχετίζονται με την αγροτική τους εργασία και κατ' επέκταση με την ίδια τους την ζωή.

ABSTRACT

The contribution of women farmers in rural production and the role that they play in the promotion of the sustainability of the agricultural systems are the subject of the present study, which objective is the appointment of the particular role that women farmers play in the rural sector, given the long-lasting non recognition of their role and their subordination in rural societies. In the study there is given a worldwide review of women farmers position, both in developing and developed countries, where the problems that women farmers face in various regions of the planet are particularly analyzed. Through the gendered issues that exist in the agricultural sector, the restrictions that render women farmers in unfavourable position with regard to the access and their control over vital productive resources are elected. It is supported that a more gendered equality could involve better results in the management of agricultural productive resources, since women farmers have an innate tendency to the application of more sustainable farming practices. Consequently, the ways by which women farmers achieve agricultural sustainability through the management of agricultural biodiversity and the application of diversified farming systems, directed to mixed cropping and shifting cultivation are analyzed, and there is proved that these ways achieve the three objectives of sustainable agriculture namely, environmental quality, economic efficiency and social responsibility. Finally, the prospects that can exist in sustainable agriculture sector are analyzed through the empowerment of women farmers role in this direction and the application of appropriate development programs and gender sensitive politics, that will elect the particular capabilities, skills and preferences of women farmers and will render them capable of taking active participation in the decision-making that relates with their rural work and their own life.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξένη βιβλιογραφία

1. Actionaid, (2010). Fertile ground: How governments and donors can halve hunger by supporting small farmers. Available in:
http://www.actionaid.org.uk/doc_lib/fertile_ground.pdf (19/08/2010)
2. Adam, K. L. (2006). Community Supported Agriculture. ATTRA - National Sustainable Agriculture Information Service, National Center for Appropriate Technology (NCAT). Available in: <http://attra.ncat.org/attra-pub/PDF/csa.pdf> (23/09/2010)
3. Adams, J. H. (1988). The decoupling of farm and household: differential consequences of capitalist development on Southern Illinois and third world family farms. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 30, pp. 453-482.
4. Ahmed, I. (1985). Rural women and technical change: theory, empirical analysis and operational projects. *Labor and Society*, Vol. 10, pp. 289-306.
5. Alderman, H., Haddad, L., Udry, C. (1996). Gender differentials in farm productivity: Implications for household efficiency and agricultural policy. Food Consumption and Nutrition Division Discussion Paper 6. Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute.
6. Allahyari, M. S. (2008). Extension Mechanisms to Support Sustainable Agriculture in Iran Context. *American Journal of Agricultural and Biological Sciences*, Vol. 3 (4), pp. 647-655.
7. Allen, P. (1993). Connecting the Social and the Ecological in Sustainable Agriculture. pp. 1–16 in *Sustainable Agriculture, Food for the Future: Conditions and Contradictions of Sustainability*, edited by Patricia Allen. New York: Wiley.
8. Allen, P. and Sachs, C. E. (1991). The social side of sustainability: class, gender and race. *Science as Culture*, Vol. 2, pp. 569-590.

9. Allen, P. and Sachs, C. E. (1994). The poverty of sustainability: an analysis of current positions. *Agriculture and Human Values*, Vol. 4, pp. 29-35.
10. Altieri, M. (1989). Rethinking Crop Genetic Resource Conservation: A View From the South. *Conservation Biology*, Vol. 3 (1), pp. 77-79.
11. Altieri, M. (2004). Linking Ecologists and Traditional Farmers in the Search for Sustainable Agriculture. *Frontiers in Ecology and the Environment*, Vol. 2 (1), pp. 35-42.
12. Anthopoulou, T. (2010). Rural women in local agrofood production: Between entrepreneurial initiatives and family strategies. A case study in Greece. *Journal of Rural Studies*, pp. 1-10. (in press).
13. Baden, S. and Reeves, H. (2000). *Gender and Development: Concepts and Definitions*. BRIDGE (development - gender), Report No. 55. Brighton, UK: Institute of Development Studies.
14. Badri, B. and Badri, A. (1994). Women and Biodiversity. *Development*, Vol. 1, pp. 67-71.
15. Beneria, L. and Sen, G. (1981). Accumulation, Reproduction, and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited. *Signs*, Vol. 7 (2), pp. 279-298.
16. Bhasin, J. K. (1996). The goal is employment of human values: Challenges for women development and education in South Asia. *Adult Education and Development*, Vol. 46, pp. 23-45.
17. Bhuyan, B. and Tripathy, S. K. (1988). Role of women in agriculture – A study in Ganjam-District of Orissa. *Journal of Rural Development*, Vol. 7 (4), pp. 445-452.
18. Bock, B. (2004). Fitting in the multi-tasking: Dutch farm women strategies in rural entrepreneurship. *Sociologia Ruralis*, Vol. 44 (3), pp. 245-260.

19. Boesveld, M. and Postel-Coster, E. (1991). Planning with women for wise use of the environment. Research and practical issues. *Landscape and Urban Planning*, Vol. 20, pp. 141–150.
20. Boserup, E. (1970). *Woman's Role in Economic Development*. George Allen & Unwin. London. Available in:
http://books.google.gr/books?id=EzXxQOf77K0C&pg=PR19&lpg=PR19&dq=Boserup,+E.+%281970%29.+Woman%27s+Role+in+Economic+Development&source=bl&ots=rYmPOddWdw&sig=RTnUONwBjw_WABEhCCO0VdnayA8&hl=el&ei=kVHHTKvqDY3Gswbosa3sDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&ved=0CDIQ6AEwBjgK#v=onepage&q&f=false (15/09/2010)
21. Braithwaite, M. (1994). *The Economic Role and Situation of Women in Rural Areas*. European Commission, Brussels.
22. Brandth, B. (1995). Rural masculinity in transition: gender images in tractor advertisements. *Journal of Rural Studies*, Vol. 2, pp. 123-133.
23. Brandth, B. (2002). Gender identity in European family farming: A literature review. *Sociologia Ruralis*, Vol. 42 (3), pp. 181-200.
24. Brandth, B. (2006). Agricultural body building: Incorporations of body, gender and work. *Journal of Rural Studies*, Vol. 22 (1), pp. 17–27.
25. Braun, A. R., Thiele, G., Fernández, M. (2000). *Farmer Field Schools and Local Agricultural Research Committees: Complementary Platforms for Integrated Decision-Making in Sustainable Agriculture*. Agricultural Research and Extension Network Paper No. 105. Available in:
http://www.laolink.org/Literature/agrenpaper_105.pdf (9/10/2010)
26. Buttel, F. H. and Gillespie, G.W. J. (1984). The sexual division of farm household labor allocation among farm men and women. *Rural Sociology*, Vol. 49, pp. 183-209.
27. Campbell, H. and Bell, M. (2000). The question of rural masculinities. *Rural Sociology*, Vol. 65 (4), pp. 532-546.

28. Carr, E. R. (2008). Men's crops and women's crops: The importance of gender to the understanding of agricultural and development outcomes in Ghana's Central Region. *World Development*, Vol. 36 (5), pp. 900-915.
29. Chiappe, M. B. (1994). Minnesota farm women and sustainable agriculture. *Indigenous Knowledge and Development Monitor*, Vol. 2 (3), pp. 16.
30. Chiappe, M. B. and Butler, F. C. (1998). Gendered elements of the alternative agriculture paradigm. *Rural Sociology*, Vol. 63 (3), pp. 372-393.
31. Chikwendu, D. O. and Arokoyo, J.O. (1997). Women and sustainable agricultural development in Nigeria. *Journal of Sustainable Agriculture*, Vol. 11 (1), pp. 53-69.
32. Colman, G. and Elbert, S. (1984). Farming families: the farm needs everyone. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 1, pp. 61-78.
33. Cone, C. and Myhre, A. (2000). Community-supported agriculture: A sustainable alternative to industrial agriculture? *Human Organization*, Vol. 59, pp. 187-197.
34. Convention on Biological Diversity (CBD), (2008). Biodiversity and Agriculture: Gender and the Management of Agricultural Biodiversity. The Secretariat of the Convention of Biological Diversity. Available in: <http://www.cbd.int/doc/bioday/2008/ibd-2008-factsheet-04-en.pdf> (10/09/2010)
35. Coughenour, C. M. (1984). Farmers and farm workers: perspectives on occupational complexity and change. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 1, pp. 1-35.
36. Coughenour, C. M. and Swanson, L. (1983). Work statuses and occupations of men and women in farm families and the structure of farms. *Rural Sociology*, Vol. 48, pp. 23-43.
37. Dahlberg, K. (1979). *Beyond the Green Revolution: The Ecology and Politics of Global Agricultural Development*. New York. Plenum Press.

38. Dankelman, I. and Davidson, J. (1988). *Women and Environment in the Third World*. Alliance for the Future. Earthscan, London. Available in: http://books.google.gr/books?id=NI3f58UkxZgC&printsec=frontcover&dq=Women+and+Environment+in+the+Third+World.+Alliance+for+the+Future.&source=bl&ots=3HrYY-cXTv&sig=kltb7cK5AmWILq5UKDPfjQSzcTQ&hl=el&ei=-93KTPmwLo7oOe-b5KoB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBUQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (20/08/2010)
39. DeLind, L. and Ferguson, A. (1999). Is this a women's movement? The relationship of gender to community supported agriculture in Michigan. *Human Organization*, Vol. 58 (2), pp. 190-200.
40. Diani, M. (1992). The concept of social movement. *The Sociological Review*, Vol. 40, pp. 2-25.
41. Driga, O., Lafuente, E., Vaillant, Y. (2008). Reasons for the relatively lower entrepreneurial activity levels of rural women in Spain. *Sociologia Ruralis*, Vol. 49 (1), pp. 72-96.
42. Due, J. and Mudenda, T. (1985). *Women's contributions to farming systems in household income in Zambia*. Women in Development Working Paper 85. East Lansing, MI: Michigan State University.
43. Dwyer, D. and Bruce, J. (1988). *A Home Divided: Women and Income in the Third World*. Stanford, CA: Stanford University Press.
44. Ehrenfeld, D. (1987). Sustainable agriculture and the challenge of place. *American Journal of Alternative Agriculture*, Vol. 2 (4), pp. 184-187.
45. Elson, D. (1998). Integrating Gender Issues into National Budgetary Policies and Procedures: Some Policy Options. *Journal of International Development*, Vol. 10, pp. 929-941.

46. European Communities, (2000). Women active in rural development: Assuring the future of rural Europe. Luxembourg, Belgium. Available in: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/women/broch_en.pdf (20/08/2010)
47. Farnworth, C. and Hutchings, J. (2009). Organic Agriculture and Women's Empowerment. International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM). Available in: http://www.ifoam.org/growing_organic/1_arguments_for_oa/social_justice/pdfs/Gender-Study-090421.pdf (12/09/2010)
48. Feldman, S. and Welsh, R. (1995). Feminist Knowledge Claims, Local Knowledge, and Gender Divisions of Agricultural Labor: Constructing a Successor Science. *Rural Sociology*, Vol. 60 (1), pp. 23-43.
49. Fink, D. (1986). Open Country Iowa: Rural Women, Tradition, and Change. Albany, NY: State University of New York Press.
50. Fink, D. (1992). Agrarian Women. Wives and Mothers in Rural Nebraska, 1880-1940. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press. Available in: <http://www.questia.com/read/20943285> (7/08/2010)
51. Flora, C. B. (1985). Women and agriculture. *Agriculture and Human Values*, Vol. 2, pp. 5-12.
52. Flora, C. B. (1992). Reconstructing agriculture: the case for local knowledge. *Rural Sociology*, Vol. 57, pp. 92-97.
53. Flora, C. B. (1992a). Building sustainable agriculture: A new application of farming system research and extension. *Journal of Sustainable Agriculture*, Vol. 2, pp. 37-49.
54. Flora, C. B. (1995). Social capital and sustainability: agriculture and communities in the Great Plains and Corn Belt. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 6, pp. 227-246.

55. Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO), (2009). Gender equity in agriculture and rural development. Gender, Equity and Rural Employment Division. Economic and Social Development Department.
56. Gale, R. P. and Cordray, S. M. (1994). Making sense of sustainability: nine answers to 'What should be sustained?'. *Rural Sociology*, Vol. 59, pp. 311-332.
57. Gamson, W. A. (1992). The social psychology of collective action. pp. 53-76 in *Frontiers in Social Movement Theory*, edited by Aidon D. Morris and Carol Mc-Clurg Mueller. New Haven, CT: Yale University Press.
58. Gidarakou, I. (1999). Young women's attitudes towards agriculture and women's roles in the Greek countryside: a first approach. *Journal of Rural Studies*, Vol. 15 (2), pp. 147-158.
59. Gidarakou, I. (2000). Farm women's new vocational activities: prospects and problems of women's cooperatives and small on-farm businesses in Greece. *Journal of Rural Cooperation*, Vol. 28 (1), pp. 19-37.
60. Gladis, T. (2003). Agrobiodiversity with Emphasis on Plant Genetic Resources. *Naturwissenschaften*, Vol. 90 (6), pp. 241-250.
61. Gliessman, S., Garcia, R., Amador, M. (1981). The Ecological Basis for the Application of Traditional Agricultural Ecology in the Management of Tropical Agro-Ecosystems. *Agro-Ecosystems*, Vol. 7 (3), pp. 173-175.
62. Goodland, R. (1995). The concepts of environmental sustainability. *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 26, pp. 1-24.
63. Groombridge, B. and Jenkins, M. D. (2002). *World Atlas of Biodiversity: Earth's Living Resources in the 21st Century*. Berkeley: University of California Press. Available in:
<http://books.google.com/books?printsec=frontcover&vid=ISBN0520236688&v id=LCCN2002512694#v=onepage&q&f=false> (11/10/2010)
64. GTZ, (2006). Gender relations and Biodiversity. BIODIV Issue papers. GTZ. Programme 'Implementing the Biodiversity Convention'. Available in:

<http://www.gtz.de/de/dokumente/en-biodiv-issue-gender-2006.pdf>

(10/09/2010)

65. Hassanein, N. (1997). Networking knowledge in the sustainable agriculture movement: Some implications of the gender dimension. *Society and Natural Resources*, Vol. 10, pp. 251-257.
66. Haugen, M. S. (1990). Female farmers in Norwegian agriculture: from traditional farm women to professional farmers. *Sociologia Ruralis*, Vol. 30, pp. 197-209.
67. Hinrichs, C. (2000). Embeddedness and the local food systems: Notes on two types of direct agricultural market. *Journal of Rural Studies*, Vol. 16, pp. 295-303.
68. Holden, S., Shiferaw, B., Pender, J. (2001). Market imperfections and land productivity in the Ethiopian highlands. *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 52 (3), pp. 53–70.
69. Iakovidou, O. (2002). Women's agrotourist cooperatives in Greece: key elements for their successful operation. *Journal of Rural Cooperation*, Vol. 30 (1), pp. 13-24.
70. International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), (2006). Organic Agriculture and the Millennium Development Goals. Available in:
http://www.unctad.org/trade_env/test1/meetings/bangkok7/OA_MDG_Dossier_sansCover.pdf (26/10/2010)
71. International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD), (2009). Agriculture at the Crossroads: Global Report. Island Press, Washington. Available in:
http://www.agassessment.org/reports/IAASTD/EN/Agriculture%20at%20a%20Crossroads_Global%20Report%20%28English%29.pdf (14/09/2010)

72. International Fund for Agricultural Development (IFAD), (2007). *Empowerment of the Poor: The Replacement of a System of Peoples' Participation in Public-initiated Development by One of Public Participation in People-initiated Development*. Available in:
<http://www.ifad.org/events/past/hunger/empower.html> (13/10/2010)
73. Jellison, K. (1993). *Entitled to Power: Farm Women and Technology, 1913-1963*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
74. Jensen, J. M. (1985). The role of farm women in American history: areas for additional research. *Agriculture and Human Values*, Vol. 2, pp. 13-17.
75. Jiggins, J. (1994). *Changing the Boundaries: Women Centered Perspectives on Population and the Environment*. Island Press, Washington DC.
76. Johnson, N., Lilja, N., Ashby, J. A., Garcia, J. A. (2004). The Practice of Participatory Research and Gender Analysis in Natural Resource Management. *Natural Resources Forum*, Vol. 28 (3), pp. 189-200.
77. Karami, E. (1995). Agricultural Extension: The question of sustainable development in Iran. *Journal of Sustainable Agriculture*, Vol. 5(1/2), pp. 61-72.
78. Karami, E. and Mansoorabadi, A. (2008). Sustainable agricultural attitudes and behaviors: a gender analysis of Iranian farmers. *Environment, Development and Sustainability*, Vol. 10, pp. 883-898.
79. Kaur, M. and Sharma, M. (1991). Role of women in rural development. *Journal of Rural Studies*, Vol. 7 (1/2), pp. 11-16.
80. Kazakopoulos, L. and Gidarakou, I. (2003). Young women heads in Greek agriculture: entering farming through policy incentives. *Journal of Rural Studies*, Vol. 19, pp. 397-410.
81. Kloppenburg, J. J. (1991). Social theory and the de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture. *Rural Sociology*, Vol. 56, pp. 519-548.

82. Kloppenburg, J. J. (1992). Science in agriculture: a reply to Molner, Duffy, Cummins, and Van Canten and to Flora. *Rural Sociology*, Vol. 57, pp. 98-107.
83. Kroese, R. (1989). Converting stewardship values into policy: the mission of the 1990 Farm Bill. *American journal of Alternative Agriculture*, Vol. 4, pp. 167-168.
84. Krug, K. (2003). Farm Women and Local Alternatives to Globalized Agriculture. *Canadian Woman Studies*, Vol. 23 (1), pp.129-134.
85. Lambrou, Y. and Laub, R. (2004). Gender Perspectives on the Conventions on Biodiversity, Climate Change and Desertification. Sustainable Development Department (SD), Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO). Available in: http://www.fao.org/sd/dim_pe1/pe1_041002_en.htm (2/09/2010)
86. Lambrou, Y. and Laub, R. (2006). Gender, Local Knowledge, and Lessons Learnt in Documenting and Conserving Agrobiodiversity. Research Paper No. 2006/69. UNU World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER).
87. Leckie, G. (1996). "They never trusted me to drive": farm girls and the gender relations of agricultural information transfer. *Gender, Place and Culture*, Vol. 3, pp. 309–325.
88. Liepins, R. (1995). Women in Agriculture: Advocates for a Gendered Sustainable Agriculture. *Australian Geographer*, Vol. 26, pp. 118–126.
89. Liepins, R. (1998). Fields of Action: Australian Women's Agricultural Activism in the 1990s. *Rural Sociology*, Vol. 63, pp. 128–156.
90. Little, J. (1987). Gender relations in rural areas: the importance of women's domestic role. *Journal of Rural Studies*, Vol. 3, pp. 335-342.
91. Little, J. and Panelli, R. (2003). Gender research in rural geography. *Gender, Place and Culture*, Vol. 10, pp. 281–289.

92. Little, L. F., Proulx, F. P., Marlowe, J., Knaub, P. K. (1987). The history of recent farm legislation: implications for farm families. *Family Relations*, Vol. 36, pp. 402-406.
93. Lockie, S. and Lyons, K. (2001). Renegotiating Gender and the Symbolic Transformation of Australian Rural Environments. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 9 (1), pp. 43-58.
94. Lyon, S., Bezaury, J. A., Mutersbaugh, T. (2010). Gender equity in fairtrade organic coffee producer organizations: Cases from Mesoamerica. *Geoforum*, Vol. 41, pp. 93–103.
95. Mann, S. A. and Dickinson, J. M. (1978). Obstacles to the development of a capitalist agriculture. *Journal of Peasant Studies*, Vol. 5, pp. 466-481.
96. McGeheea, N. G., Kim, K., Jennings, G. R. (2007). Gender and motivation for agri-tourism entrepreneurship. *Tourism Management*, Vol. 28, pp. 280–289.
97. McLaughlin, P. and Merrett, C. D. (2002). Community-Supported Agriculture: Connecting Farmers and Communities for Rural Development. *Rural Research Report*, Vol. 13 (10). Illinois Institute for Rural Affairs, Western Illinois University. Available in:
http://www.iira.org/pubs/publications/IIRA_RRR_564.pdf (8/09/2010)
98. Meares, A. C. (1997). Making the Transition from Conventional to Sustainable Agriculture: Gender, Social Movement Participation, and Quality of Life on the Family Farm. *Rural Sociology*, Vol. 62 (1), pp. 21-47.
99. Mehra, R. and Rojas, M. H. (2008). Women, food security and agriculture in a global marketplace. International Center for Research on Women (ICRW). Available in: <http://www.icrw.org/publications/women-food-security-and-agriculture-global-marketplace> (16/08/2010)
100. Meinzen-Dick, R., Quisumbing, A., Behrman, J., Biermayr-Jenzano, P., Wilde, V., Noordeloos, M., Ragasa, C., Beintema, N. (2010). Engendering

Agricultural Research. International Food Policy Research Institute. Discussion Paper 00973.

101. Merchant, C. (1989). *Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
102. Migley, J. (2006). Gendered economies: transferring private gender roles into the public realm through rural community development. *Journal of Rural Studies*, Vol. 22, pp. 217-231.
103. Mishra, S. (1994). Womens' indigenous knowledge of forest management in Orissa (India). *Indigenous Knowledge and Development Monitor*, Vol. 2 (3), pp. 3-5.
104. Mollison, B. (1990). *Permaculture: A Practical Guide for a Sustainable Future*. Washington, DC: Island Press.
105. Moser, C. (1989). Gender planning in the Third World: Meeting practical and strategic gender needs. *World Development*, Vol. 17 (11), pp. 1799-1825.
106. Musimenta, P. (1997). Urban agriculture and women's socio-economic empowerment: A case study of Kiswa and Luwafu areas in Kampala City. Unpublished MA thesis, Department of Education, Makerere University, Uganda. (8). pp. 17-18. In *Farming in the City: An Annotated Bibliography of Urban and Peri-Urban Agriculture in Uganda*. By Kimeze, S. N. Urban Harvest, 2005. Available in:
http://www.cipotato.org/urbanharvest/documents/pdf/ab_kampla.pdf
(12/10/2010)
107. NRCWA, (2003-04). *Women in Agriculture*. National Research Center for Women in Agriculture. DARE/ICAR ANNUAL REPORT 2003-2004. pp. 173-181.
108. Ogato, G. S., Boon, E. K., Subramani, J. (2009). *Improving Access to Productive Resources and Agricultural Services through Gender Empowerment:*

- A Case Study of Three Rural Communities in Ambo District, Ethiopia. *Journal of Human Ecology*, Vol. 27 (2), pp. 85-100.
109. Olumakaiye, M. F. and Ajayi, A. O. (2006). Women's Empowerment for Household Food Security: The Place of Education. *Journal of Human Ecology*, Vol. 19 (1), pp. 51-55.
 110. Ooi, P.A.C. (1996). Experiences in educating rice farmers to understand biological control. *Entomophaga*, Vol. 41, pp. 375–385.
 111. Oughton, E., Wheelock, J., Baines, S. (2003). Micro-business and social inclusion in rural households: a comparative analysis. *Sociologia Ruralis*, Vol. 43 (4), pp. 331-348.
 112. Pahl, R. E. (1980). Employment, work and the domestic division of labour. *International Journal of Urban and Regional Development*, Vol. 4, pp. 1-19.
 113. Pearl, R. (2003). Common Ground. Women's Access to Natural Resources and the United Nations Millennium Development Goals. Women's Environment and Development Organization (WEDO), New York.
 114. Pearse, A. (1980). Seed of Plenty, Seeds of Want: Social and Economic Implications of the Green Revolution. New York: Oxford University Press.
 115. Peter, G., Bell, M.M., Jarnagin, S., Bauer, D. (2006). Cultivating dialogue: Sustainable agriculture and masculinities. In *Country boys: Masculinity and rural life*, ed. H. Campbell, M.M. Bell, and M. Finney, 23-46. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
 116. Pini, B. (2002). Focus groups, feminist research and farm women: opportunities for empowerment in rural social research. *Journal of Rural Studies*, Vol. 18, pp. 339–351.
 117. Pionetti, C. (2006). Seed Diversity in the Drylands: Women and Farming in South India. Gatekeeper series 126. International Institute for Environment and Development (IIED). Available in: <http://www.iied.org/pubs/pdfs/14520IIED.pdf> (12/10/2010)

118. Posey, D. (1996). Traditional Resource Rights. Prepared for the World Conservation Union. International Union for Conservation of Nature (IUCN). Available in: <http://www.iucn.org/>
119. Prain, G., Fujisaka, S., Warren, M.D. (eds) (1999). Biological and Cultural Diversity: The Role of Indigenous Agricultural Experimentation in Development. London, UK: Intermediate Technology Publications.
120. Pugliese, P. (2001). Organic farming and sustainable rural development: A multifaceted and promising convergence. *Sociologia Ruralis*, Vol. 41, pp. 112–130.
121. Quiroz, C. (1994). Biodiversity, indigenous knowledge, gender and intellectual property rights. *Indigenous Knowledge and Development Monitor*, Vol. 2 (3), pp. 12-15.
122. Quisumbing, A. R. (1996). Male-female differences in agricultural productivity: Methodological issues and empirical evidence. *World Development*, Vol. 24 (10), pp. 1579–1595.
123. Quisumbing, A. R. (ed.). (2003). Household decisions, gender, and development: A synthesis of recent research. Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute (IFPRI).
124. Rahman, S. (2000). Women's employment in Bangladesh agriculture: composition, determinants and scope. *Rural Studies*, Vol. 16, pp. 497-507.
125. Ram, R. and Singh, R. (1988). Farm households in rural Burkina Faso: Some evidence on allocative and direct return to schooling, and male-female labor productivity differentials. *World Development*, Vol. 16 (3). pp. 419-424.
126. Reimar, W. (1986). Women as farm labor. *Rural Sociology*, Vol. 15, pp. 143-155.
127. Reynolds, F. and Goldsmith, J. E. (1999). Women and Sustainable Development – from Local to International Issues. Millennium Papers, Issue 3. UNED-UK. Available in:

<http://www.stakeholderforum.org/sf/mediafiles/UNED%20millenium%20paper3.pdf> (3/08/2010)

128. Rocheleau, D. (1991). Gender, Ecology, and the Science of Survival: Stories and Lessons from Kenya. *Agriculture and Human Values*, Vol. 8 (1/2), pp. 156-165.
129. Roseberry, W. (1986). The ideology of domestic production. *Labour, Capital and Society*, Vol. 19, pp. 70-93.
130. Rosenfeld, R. A. (1985). *Farm Women: Work, Farm, and Family in the United States*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
131. Rosenfeld, R. A. (1986). U.S. farm women: their part in farm work and decision making. *Work and Occupations*, Vol. 13, pp. 179-202.
132. Ross, P. J. (1985). A commentary on research on American farm women. *Agriculture and Human Values*, Vol. 2, pp. 19-30.
133. Sachs, C. E. (1983). *The Invisible Farmers. Women in Agricultural Production*. Totowa, NJ: Rowman and Allanheld.
134. Sachs, C. E. (1987). American farm women. *Women and Work*, Vol. 2, pp. 233-248.
135. Sachs, C. E. (1996). *Gendered fields: Women agriculture and environment*. Boulder, CO: Westview Press.
136. Saito, K., Mekonnen, H. and Spurling, D. (1994). *Raising the productivity of women farmers in sub-Saharan Africa*. Discussion Paper 230. Washington, D.C.: World Bank.
137. Samal, P. K. and Dhyani, P. P. (2007). Gender Considerations of Technological Interventions in Agriculture, Sustainable Management and Development in Indian Central Himalaya. *South Asia Research*, Vol. 27 (2), pp. 153–172.

138. Santra, S.K. and Kundu, R. (2001). Women's Empowerment for Sustainable Agriculture Development. *Manage Extension Research Review*.
139. Saugeres, L. (2002). "She's not really a woman, she's half a man": Gendered discourses of embodiment in a French farming community. *Women's Studies International Forum*, Vol. 25 (6), pp. 641 – 650.
140. Schmitt, M. (1998). Gender segregation at vocational schools-women farm apprentices' dilemma. *Sociologia Ruralis*, Vol. 38, pp. 304–317.
141. Shaver, F. M. (1990). Women, work, and transformations in agricultural production. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, Vol. 27, pp. 341-356.
142. Shaver, F. M. (1991). Women, work and the evolution of agriculture. *Journal of Rural Studies*, Vol. 7(1/2), pp. 37– 43.
143. Shiva, V. (2000). *Tomorrow's Biodiversity*. Thames and Hudson, London. Available in: <http://www.mindfully.org/GE/Tomorrows-Biodiversity-Shiva.htm> (8/09/2010)
144. Shortall, S. (1999). *Women and farming: Property and power*. New York: St. Martins Press.
145. Shortall, S. (2002). Gendered agricultural and rural restructuring: a case study of northern Ireland. *Sociologia Ruralis*, Vol. 42 (2), pp. 160-175.
146. Stanley, A. (1982). *Daughters of Isis, Daughters of Demeter: When Women Sowed and Reaped*. In *Women, Technology, and Innovation*, edited by J. Rothschild. New York: Pergamon.
147. Stratigaki, M. (1988). Agricultural modernization and the gender division of labour. *Sociologia Ruralis*, Vol. 28 (4), pp. 248-262.
148. Stratigaki, M. (ed.) (2005). *Entrepreneurship of Women. Aspects of Ownership and Management*, Gutenberg, Athens.

149. Tatlidil, F. F., Boz, I., Tatlidil, H. (2009). Farmers' perception of sustainable agriculture and its determinants: a case study in Kahramanmaras province of Turkey. *Environ Dev Sustain*, Vol. 11, pp. 1091–1106.
150. Thapa, K. K., Bilsborrow, R. E., Murphy, L. (1996). Deforestation, Land Use, and Women's Agricultural Activities in the Ecuadorian Amazon. *World Development*, Vol. 24 (8), pp. 1317-1332.
151. Thrupp, L. A. (2000). Linking Agricultural Biodiversity and Food Security: The Valuable Role of Agrobiodiversity for Sustainable Agriculture. *International Affairs*, Vol. 76 (2), pp. 265-281.
152. Tigges, L. M. and Rosenfeld, R. (1987). Independent farming: correlates and consequences for women and men. *Rural Sociology*, Vol. 52, pp. 345-364.
153. Trauger, A. (2004). "Because they can do the work": women farmers in sustainable agriculture in Pennsylvania, USA. *Gender, Place and Culture*, Vol. 11, pp. 289–307.
154. Trauger, A., Sachs, C., Barbercheck, M., Kiernan, N. E., Brasier, K., Findeis, J. (2008). Agricultural education: Gender identity and knowledge exchange. *Journal of Rural Studies*, Vol. 24, pp. 432–439.
155. Trauger, A., Sachs, C., Barbercheck, M., Brasier, K., Kiernan, N. E. (2010). "Our market is our community": women farmers and civic agriculture in Pennsylvania, USA. *Agriculture and Human Values*, Vol. 27, pp. 43-55.
156. Tsegaye, B. (1997). The significance of biodiversity for sustaining agricultural production and role of women in the traditional sector: the Ethiopian experience. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, Vol. 62, pp. 215-227.
157. Udry, C. (1996). Gender, agricultural production, and the theory of the household. *Journal of Political Economy*, Vol. 104 (5), pp. 1010–1046.

158. Ugbomeh, G. M. M. (2001). Empowering women in agricultural education for sustainable rural development. *Community Development*, Vol. 36 (4), pp. 289-302.
159. Unneverh, L. J. and Stanford, M.L. (1985). Technology and the Demand for Women's Labor in Asian Rice Farming. In *Women in Rice Farming*, pp. 1-20. Manila, Philippines: International Rice Research Institute.
160. van de Kerkhof, M., Groot, A., Borgstein, M., Bos-Gorter, L. (2009). Moving beyond thw numbers: a participatory evaluation of sustainability in Dutch agriculture. *Agriculture and Human Values*, Vol. 27 (3), pp. 307-319.
161. van der Plas, L. and Fonte, M. (eds) (1994). *Rural Gender Studies in Europe*. Van Gorcum, Assen, The Netherlands.
162. Vernooy, R. and Song, Y. (2004). New Approaches to Supporting the Agricultural Biodiversity Important for Sustainable Rural Livelihoods. *International Journal of Agricultural Sustainability*, Vol. 2 (1), pp. 55-66.
163. Villalobos, G. R., Lobo, M. B., Cascante, F. A. (2004). Diversity Makes the Difference: Actions to Guarantee Gender Equity in the Application of the Convention on Biological Diversity. Gland: The World Conservation Union-IUCN. Available in:
<http://www.generoyambiente.org/arcangel2/documentos/414.pdf> (10/08/2010)
164. WCED, (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. UN Documents. Available in:
<http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (28/07/2010)
165. Whatmore, S. (1988). From women's roles to gender relations. *SociologiaRuralis*, Vol. 28 (4), pp. 239-247.
166. Whatmore, S. (1991). *Farming women: Gender, work, and family enterprise*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Academic and Professional.
167. Worede, M. and Mekbib, H. (1993). Linking genetic resources conservation to farmers in Ethiopia. In: Walter de Boef et al. (Eds). *Cultivating knowledge*,

genetic diversity, farmer experimentation and crop research. Intermediate Technology Publications, London.

168. World Bank. (2001). Engendering Development through Gender Equality in Rights, Resources and Voice. World Bank Policy Research Report 21776. Washington, D.C. and London: World Bank and Oxford University Press.
169. World Bank. (2009). Gender and agriculture: Sourcebook. The World Bank, FAO, and International Fund for Agricultural Development (IFAD): Washington, D.C. Available in:
http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTARD/EXTGEN_AGR LIVSOUBOOK/0,,contentMDK:21348334~pagePK:64168427~piPK:64168435~theSitePK:3817359,00.html (23/07/2010)
170. Zook, L. (1994). The Amish farm an alternative agriculture: A comparison. *Journal of Sustainable Agriculture*, Vol. 4 (4), pp. 21–30.

Ελληνική βιβλιογραφία

1. Ανθοπούλου, Θ. (2006). Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμου. Μια πρώτη εμπειρική προσέγγιση (Περιφέρεια Πελοποννήσου). Στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας. Θεματική Ενότητα: «Η διάσταση του φύλου στην αγροτική ανάπτυξη». Συντονιστές: Γιδαράκου, Ι., Ιακωβίδου, Ο., Καζακόπουλος, Κ. σ. 179-198.
2. Βερεσόγλου, Δ. Σ. (2002). Οικολογία. Δ. Σ. Βερεσόγλου και Περιφερειακές Εκδόσεις “έλλα”. Λάρισα.
3. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (1999). Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών - Κατευθύνσεις για μια αειφόρο γεωργία /* COM/99/0022 τελικό */. Διαθέσιμο στο:
<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:51999DC0022:EL:HTML> (14/09/2010)

4. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2006). Ευρωπαϊκός σχεδιασμός για την ασφάλεια και υγεία στην εργασία (1996-2006), Οι γυναίκες στη γεωργία. Διαθέσιμο στο: <http://osha.europa.eu/el/sector/agriculture/woman> (14/09/2010)
5. Ροντογιάννη, Α. και Ζαρίδης, Α. (2006). Ο ρόλος της γυναίκας στην αγροτική ανάπτυξη της υπαίθρου. Η περίπτωση του Δήμου Καλπακίου Ν. Ιωαννίνων. Στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας. Θεματική Ενότητα: «Η διάσταση του φύλου στην αγροτική ανάπτυξη». Συντονιστές: Γιδαράκου, Ι., Ιακωβίδου, Ο., Καζακόπουλος, Κ. σ. 101-113.